

Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) je globalna razvojna mreža koja se zalaže za promene i obezbeđuje pristup znanju, iskustvima i resursima neophodnim za bolji život građana.

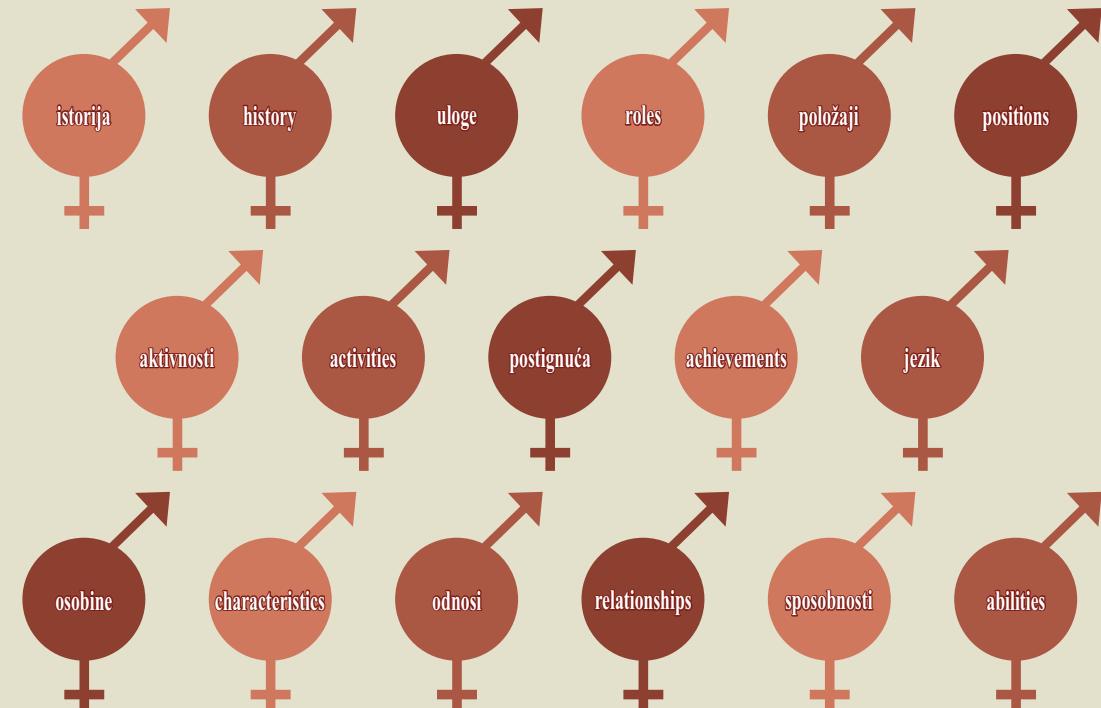
OBRAZOVANJE ZA RODNU RAVNOPRAVNOST • Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu

Evropska unija

Republika Srbija
Ministarstvo rada i socijalne politike

OBRAZOVANJE ZA RODNU RAVNOPRavnost

Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu

Istraživanje je finansirala Evropska unija kroz projekat "Jačanje uloge civilnog društva u kreiranju politika i praksi u vezi sa smanjenjem siromaštva" koji sprovodi Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u partnerstvu sa Upravom za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije

**Mišljenja izneta u ovoj knjizi su mišljenja autorki i ne predstavljaju nužno stavove
Programa Ujedinjenih nacija za razvoj, Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije ili Evropske unije.**

Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) je globalna razvojna mreža koja se zalaže za promene i obezbeđuje pristup znanju, iskustvima i resursima neophodnim za bolji život građana.

OBRAZOVANJE ZA RODNU RAVNOPRAVNOST • Analiza nastavnog materijala za Građansko vaspitanje

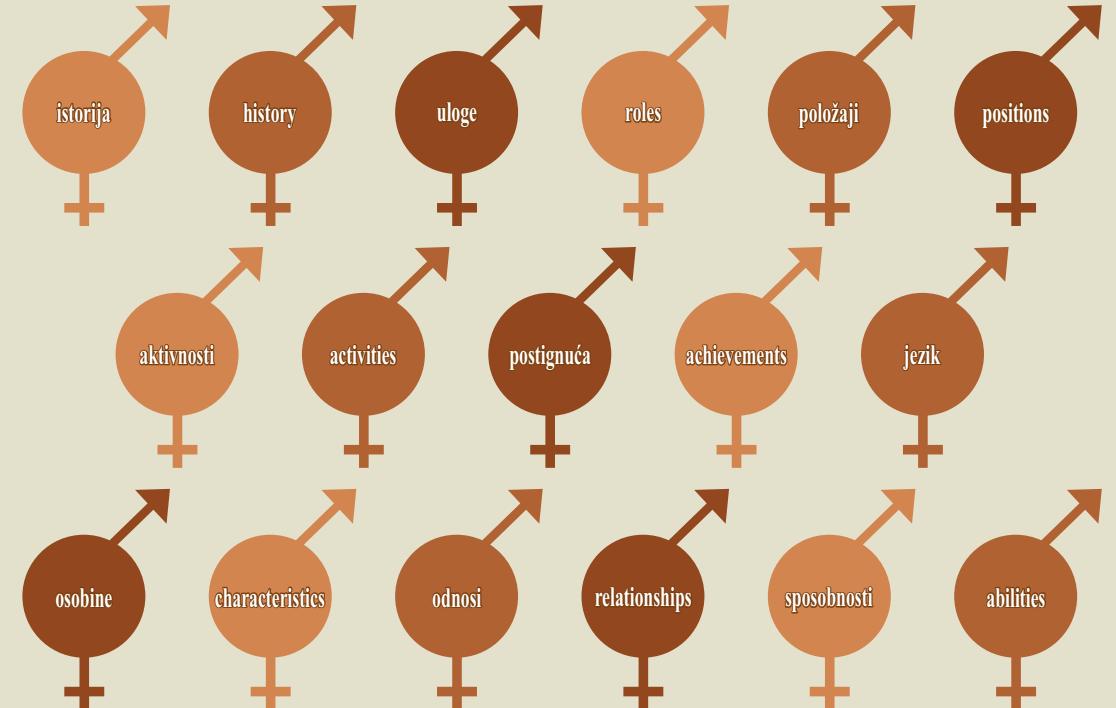
Evropska unija

Republika Srbija
Ministarstvo rada i socijalne politike

Srbija

OBRAZOVANJE ZA RODNU RAVNOPRAVNOST Analiza nastavnog materijala za Građansko vaspitanje

Istraživanje je finansirala Evropska unija kroz projekat "Jačanje uloge civilnog društva u kreiranju politika i praksi u vezi sa smanjenjem siromaštva" koji sprovodi Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u partnerstvu sa Upravom za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije

**Dragana Stjepanović-Zaharijevski
Danijela Gavrilović
Nevena Petrušić**

**OBRAZOVANJE ZA RODNU RAVNOPRAVNOST
Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu**

UNDP
2010

Dragana Stjepanović-Zaharijevski, Danijela Gavrilović, Nevena Petrušić

OBRAZOVANJE ZA RODNU RAVNOPRAVNOST
Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu

Recenzenti:

*prof. dr Slobodanka Konstantinović-Vilić
prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović
prof. dr Zorica Mršević*

Lektorka:

Kristina Mitić

Izdavač:

Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP)

Štampa:

PUNTA – Niš

Tiraž:

300

ISBN 978-86-7728-143-4

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
UVOD	9
I. NORMATIVNI OKVIR ANALIZE	11
1. Međunarodni i evropski standardi rodne senzitivizacije obrazovanja	13
2. Domaći normativni okvir rodne senzitivizacije obrazovanja	18
II. DRUŠTVENA POZADINA, TEORIJSKA I METODOLOŠKA OSNOVA PROJEKTA	23
1. Društvena pozadina	25
2. Opis postupka rodno osetljive analize sadržaja udžbenika	26
2.1. Teorijski okvir za rodno osetljivu analizu	27
2.2. Kvalitativna analiza edukativnog materijala	29
2.3. Kvantitativna analiza edukativnog materijala	33
2.4. Tematska analiza udžbenika	34
III. ANALIZA PROGRAMA I UDŽBENIKA – <i>SVET OKO NAS I PRIRODA I DRUŠTVO</i>	37
1. Uvodne napomene	39
2. Opšti nalaz	39
3. Svet oko nas, I i II razred osnovne škole	41
3.1. Analiza integrisanog nastavnog programa	41
3.2. Analiza udžbenika Svet oko nas za I razred, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva	43
3.2.1. Kvantitativna analiza	43
3.2.2. Tematska analiza	46
3.3. Analiza udžbenika Svet oko nas za II razred, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva	48
3.3.1. Kvantitativna analiza	48
3.3.2. Tematska analiza	52
3.4. Analiza udžbenika Svet oko nas za II razred, Klett	53
3.4.1. Kvantitativna analiza	53

3.4.2. Tematska analiza	56
4. Priroda i društvo, III i IV razred osnovne škole	57
4.1. Analiza integrisanog nastavnog programa	57
4.2. Analiza udžbenika Priroda i društvo za III razred, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva	61
4.2.1. Kvantitativna analiza	61
4.2.2. Tematska analiza	64
4.3. Analiza udžbenika Priroda i društvo za III razred, Kreativni centar	65
4.3.1. Kvantitativna analiza	65
4.3.2. Tematska analiza	70
4.4. Analiza udžbenika Priroda i društvo za IV razred, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva	71
4.4.1. Kvantitativna analiza	71
4.4.2. Tematska analiza	75
 IV. ANALIZA PROGRAMA I UDŽBENIKA - <i>BIOLOGIJA I GEOGRAFIJA</i>	77
1. Uvodne napomene	79
2. Opšti nalaz	79
3. Biologija, VIII razred osnovne škole	80
3.1. Analiza nastavnog programa	80
3.2. Kvantitativna analiza udžbenika	83
3.3. Tematska analiza	86
4. Geografija, VIII razred osnovne škole	87
4.1. Analiza nastavnog programa	87
4.2. Kvantitativna analiza udžbenika	89
4.3. Tematska analiza	91
 V. ANALIZA PROGRAMA I UDŽBENIKA - <i>SOCIOLOGIJA I USTAV I PRAVA GRAĐANA</i>	93
1. Uvodne napomene	95
2. Opšti nalaz	96
3. Sociologija, IV razred srednje škole	97
3.1. Analiza nastavnog programa	97

3.2. Kvantitativna analiza udžbenika	99
3.3. Tematska analiza	103
4. Ustav i prava građana, IV razred srednje škole	104
4.1. Analiza nastavnog programa	104
4.2. Kvantitativa analiza udžbenika	106
4.3. Tematska analiza	108
VI. OSNOVNI NALAZI I PREPORUKE ZA INTEGRISANJE RODNE PERSPEKTIVE U RODNE SADRŽAJE	111
SUMMARY	119
LITERATURA	131

Predgovor

Analiza osnovnoškolskih i srednjoškolskih udžbenika i nastavnih programa sa aspekta rodne ravnopravnosti sprovedena je uz institucionalnu podršku Uprave za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Vlade Republike Srbije¹. Rezultati analize poslužili su za formulisanje preporuka za uključivanje principa rodne perspektive u edukativne materijale u osnovnom i srednjem obrazovanju, u skladu sa Nacionalnom strategijom za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti (2009/2015) i Zaključnim komentarima CEDAW Komiteta za eliminaciju diskriminacije žena za Srbiju.²

Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti (2009/2015) je ključni nacionalni mehanizam za unapređivanje rodne ravnopravnosti, eliminaciju rodne diskriminacije i smanjivanje postojećih rodnih jazova, razvijena u skladu sa relevantnim dokumentima Ujedinjenih nacija, Saveta Evrope i Evropske unije.

U saradnji sa Upravom za rodnu ravnopravnost, Program UN za razvoj (UNDP) podržao je i istraživanje koje je za cilj imalo da mapira i analizira istraživanja o rodnoj komponenti u udžbenicima i nastavnim materijalima. Sprovedena su dva zasebna istraživanja o rodnom aspektu u obrazovnim materijalima u visokoškolskom obrazovanju³ i u osnovnim i srednjim školama⁴.

Istraživanje koje je pred nama nastavlja sa analizom rodnih sadržaja u edukativnim materijalima, naime nakon analize visokoškolskih udžbenika, ovo istraživanje analizira edukativne materijale koji se koriste u osnovnoj i srednjoj školi. U ovoj publikaciji prezentujemo metod i nalaze dela naših analiza sprovedenih za potrebe ovog projekta.

Iskreno smo zahvalne ostalim članicama/članovima analitičkog tima projekta u sastavu: mr Natalija Žunić, Miloš Jovanović, Tatjana Obradović-Tošić, koji/e su znalački i visoko profesionalno obavili/e najvažniji deo posla u istraživanju. Zahvalne smo i Mirjani Vojvodić, analitičarki i izvrsnoj poznavateljki sistema obrazovanja, čije su sugestije bile od velike koristi u sagledavanju funkcije nastavnih planova i programa.

¹ Analiza je deo projekta „Jačanje uloge civilnog društva u kreiranju politika i prakse za smanjenje siromaštva”, koji implementira Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) uz finansijsku podršku Delegacije Evropske unije u Srbiji.

² http://www.gendernet.rs/admin/files/contact/66/zaključni%20_komentari_komiteta.pdf

³ Ovo istraživanje sproveo je Centar za proučavanje roda i politike, <http://www.undp.org.rs/index.cfm?event=public.publicationsDetails&revid=3B4D8DC2-B329-D321-303E78E90879BE2D>

⁴ Istraživanje koje je pred nama, sproveli su Mena Group i Odbor za građansku inicijativu iz Niša.

Posebnu zahvalnost dugujemo dr Gorani Đorić, docentkinji Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, koja je kao koordinatorka istraživačkog poduhvata dala ključni doprinos u definisanju analitičkih kategorija i koncipiranju celokupnog istraživanja. Reči zahvalnosti upućujemo i mr Nenadu Popoviću, asistentu Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, koji je pružio dragocenu pomoć u dizajniranju metodologije istraživanja.

Za prevazilaženje teškoća u istraživanju od velikog značaja bile su podrška, ohrabrenje i razumevanje menadžerka i koordinatorka projekta Tamara Živadinović i Suzana Živković (Mena Group), na čemu im najtoplje zahvaljujemo.

Autorke*

---

* prof. dr Dragana Stjepanović-Zaharijevski, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu
prof. dr Danijela Gavrilović, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu
prof. dr Nevena Petrušić, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu

Uvod

Obrazovanje, njegovi sadržaji i prakse predstavljaju moćne instrumente za reprodukciju rodnih odnosa,⁵ ali su istovremeno i ključni mehanizam društvenih promena.⁶ Budući da je obrazovanje u stanju da oblikuje decu i mlađe i može im otvoriti nove perspektive u izboru načina života i konstruisanju novih formi i sadržaja rodnih identiteta, ostvarivanje rodne ravnopravnosti nije moguće bez integrisanja rodne perspektive u nastavne planove, obrazovne sadržaje i nastavnu praksu. Stoga se u savremenim društvima, posebno u onim tranzisionim, kakvo je naše, obrazovnim ustanovama nameće obaveza da svojom delatnošću menjaju društveni kontekst i budu promotori rodne ravnopravnosti, kao univerzalnog standarda građanskog društva, osnovnog principa demokratije i ljudskih prava, uslova socijalne pravde i ključne odrednice strategije razvoja društva u 21. veku.

U Srbiji danas ne postoji društveni konsenzus o potrebi ravnopravnog tretmana žena i muškaraca i još uvek su u velikoj meri prisutni „patrijarhalni sindrom”, stereotipi i predrasude, koji značajno utiču na funkcionisanje društvenih mehanizama i ostvarivanje standarda rodne ravnopravnosti. Svi oblici neravnopravnosti žena nisu lako uočljivi, a na društvenoj sceni ukršta se delovanje različitih društvenih aktera koji utiču na rešavanje problema neravnopravnosti, sprovođenje međunarodnih i domaćih pravnih akata, etičkih standarda i uvođenje mera i mehanizama ostvarivanja ravnopravnosti žena u društvu. Jedan od najvažnijih preduslova za prevazilaženje ovih teškoća jeste sistem edukacije i obrazovnih sadržaja koji dokumentuju neravnopravnost i promovišu ideju rodne ravnopravnosti (Gavrilović, 2008:27- 40).

Ako prepostavimo da državne institucije svoje akcije na postizanju ravnopravnosti polova zasnivaju na konsenzusu o potrebi njenog uspostavljanja, onda možemo sistem obrazovanja i vaspitanja u društvu označiti kao ključni za prenošenje vrednosti rodne ravnopravnosti na mlađe generacije.

---

⁵ „Budući da su učionice mikrokosmos društva, koje podjednako odražavaju njegove snage i bolesti, sledi da se u učionici ogledaju obrasci socijalizacije dece, koji često dovode do iskrivljene percepcije rodnih uloga”. (Marshall&Reihartz, <http://www.edchange.org/multicultural/papers/genderbias.html>).

⁶ „Nastavni programi su među glavnim motorima za proizvodnju stereotipa u pogledu rodnih uloga - očekivanih uloga za muškarce i žene, kao i u ohrabruvanju da se oni prihvate. Školske knjige obično ocrtavaju mladiće i muškarce kao velike, hrabre, aktivne, avanturiste, oštromerne istraživače, pronalažače, astronaute - dok su devojke, male, skromne, osetljive, oprezne, lojalne, kraljice lepote... Ali škole bi takođe mogle i da preokrenu stereotipe rodnih uloga i povedu borbu protiv diskriminacije prema devojkama i ženama”. (Mertus, Mršević, Dutt, Flowers, 1995: 67).

Saglasnost o ideji *o jednakosti polova kao vidu ostvarivanja dobrobiti u društvu* preduslov je za postizanje konsenzusa i društvenih aktera i pojedinaca, a to je, pak, uslov uspešnog sprovođenja mera za postizanje ravnopravnosti žena.

Upravo zato, socijalizacija dece mora biti „rodno senzibilisana”. Iako postoji utisak da se o ovom problemu u našem društvu dovoljno govori, ipak, on nije materijalizovan u vrlo konkretnе obrazovne i vaspitne sadržaje koji bi decu od predškolskog vaspitanja usmeravali u pravcu usvajanja vrednosti rodne ravnopravnosti. U tom smislu, učesnici u sistemu obrazovanja moraju biti „rodno osvešćeni”; moraju prepoznati koje mere i postupci pospešuju pomenući sistem vrednosti, a koji sadržaji reprodukuju patrijarhalni sistem rodnih uloga i odnosa.

Jedno od važnih pitanja jeste da li je jedan od kriterijuma za prihvatanje i odobravanje udžbenika za osnovne i srednje škole od strane Ministarstva prosvete poštovanje principa rodne ravnopravnosti u samom tekstu udžbenika. Član 10 Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW⁷) promoviše, pored ostalog, uvođenje principa rodne ravnopravnosti u obrazovne sadržaje, eliminaciju stereotipnog koncepta uloga muškaraca i žena na svim nivoima i u svim oblicima obrazovanja, ohrabrujući one vrste obrazovanja koje će pomoći u postizanju ovog cilja i, naročito, putem revidiranja knjiga i školskih programa i adaptacijom nastavnih metoda. Učitelji/ce, nastavnici/ce i profesori/ke u osnovnim i srednjim školama trebalo bi da prepoznaju ove sadržaje i metode. Sadržaji vezani za rodnu ravnopravnost su deo Građanskog vaspitanja, međutim, pristup koji pospešuje vrednosti ravnopravnosti rodova i nediskriminacije mora biti deo svih nastavnih sadržaja i po osnovu Zakona o ravnopravnosti polova koji je usvojila Narodna skupština Republike u decembru 2009. i Nacionalne strategije.

Otuda opravdanost namere da se analizom rodno osjetljivih sadržaja u obrazovnom materijalu utvrdi u kolikoj meri su oni važni za razumevanje odnosa (ne)ravnopravnosti polova, s obzirom na „moć” koju imaju u procesu socijalizacije u njihovoј (re)produkciji.⁸ Rezultati analize bi trebalo da pokažu da li se i u kolikoj meri rod pojavljuje kao tema u nastavnim programima, a potom, rodno relevantni sadržaji udžbenika (analizirani duž dimenzije koja se opisuje u metodološkom okviru istraživanja) ponude kao pokazatelji dostignutog „urodnjavanja” edukativnog materijala.

⁷ Tekst Konvencije na sajtu Uprave za rodnu ravnopravnost: <http://www.gendernet.rs/admin/files/contact/66/cedaw.pdf>

⁸ Pod pitanjima relevantnim za razumevanje odnosa (ne)ravnopravnosti polova podrazumevamo: pitanja društvene organizacije reprodukcije vrste, diferenciranih društvenih uloga muškaraca i žena, društvene i kulturne uslovljenosti nekih osobina muškaraca i žena usvojenih kroz diferenciranu socijalizaciju i, konačno, odnose između polova u pojedinim društвима, u različitim istorijskim periodima.

I

NORMATIVNI OKVIR ANALIZE

1. Međunarodni i evropski standardi rodne senzitivizacije obrazovanja

U međunarodnim dokumentima posvećenim unapređenju rodne ravnopravnosti obrazovanje je prepoznato kao jedno od ključnih područja delovanja.

Konvencijom o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena iz 1979. godine (CEDAW), postavljen je međunarodni standard za ravnopravnost žena i muškaraca.⁹ Njome su se države obavezale da preduzmu sve podesne mere, uključujući i zakonodavne, radi izmene ili ukidanja postojećih zakona, propisa, običaja i prakse koji predstavljaju diskriminaciju žena (čl. 2 f). Takođe su se obavezale da u svim oblastima, posebno političkoj, društvenoj, ekonomskoj i kulturnoj, preuzimaju sve prikladne mere, uključujući zakonodavne, da bi obezbedile potpun razvoj i napredak žena kako bi im se garantovalo ostvarivanje i uživanje prava čoveka i osnovnih sloboda ravnopravno s muškarcima (čl. 3). Od posebnog značaja, s aspekta obrazovanja, jesu odredbe sadržane u čl. 5 kojim su države obavezane da preuzimaju sve podesne mere u cilju izmene društvenih i kulturnih običaja u pogledu ponašanja muškaraca i žena, da bi se otklonile predrasude, kao i uobičajena i svaka druga praksa zasnovana na shvatanju o inferiornosti ili superiornosti jednog ili drugog pola ili tradicionalnoj ulozi muškaraca, odnosno žena. Od značaja su i odredbe sadržane u čl. 10 kojima je izričito predviđena dužnost država da otklanjaju tradicionalno shvatanje o ulogama muškaraca i žena na svim stepenima i u svim oblicima obrazovanja, pored ostalog, i revizijom udžbenika i školskih programa i prilagodavanjem nastavnih metoda.

Na Trećoj Svetskoj konferenciji o ženama održanoj u Njnjoriku koja je imala za cilj da izvrši pregled i procenu postignutih rezultata *Dekade žena Ujedinjenih nacija: ravnopravnost, razvoj i mir* (1976-1985)¹⁰, usvojena je *Strategija okrenuta budućnosti u pogledu unapređenja položaja žena u kojoj je*

⁹ Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), u daljem tekstu *Konvencija*. Konvenciju je usvojila Generalna skupština UN, 18. decembra u Njnjoriku i ona se danas primenjuje u 186 država sveta, na osnovu ratifikacije, potpisivanja, odnosno sukcesije. SFRJ je ratifikovala Konvenciju Zakonom o ratifikaciji konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena, („Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori”, br 11/81). Konvencija je u SRJ i državnoj zajednici SCG važila po osnovu sukcesije, a po istom osnovu važi i u Republici Srbiji. Srbija je, kao pravni sledbenik SRJ, članica i Opcionog protokola uz ovu Konvenciju, koji je usvojen 6. oktobra 1999. godine u Njnjoriku, na sednici Generalne skupštine UN, a stupio na snagu 22. decembra 2000. godine (Zakon o potvrđivanju Opcionog protokola uz Konvenciju o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena, „Sl. list SRJ - Međunarodni ugovori”, 13/2002). Detaljno videti: (Petruskić, 2007: 67-69).

¹⁰ Dekada žena je svetski pokušaj da se razmotre status i prava žena i da se žene uvedu u odlučivanje na svim nivoima. Njoj je prethodila odluka UN da 1975. godinu proglaše Godinom žena (Mršević, 2000).

obrazovanje prepoznato kao jedan od ključnih faktora za prevladavanje stereotipa o ženama i unapređenje njihovog sveukupnog položaja.

U *Pekinškoj deklaraciji i Platformi za akciju*, usvojenim na Četvrtoj konferenciji o ženama održanoj 1995. godine u Pekingu, ukazuje se da su obrazovni programi i nastavni materijali još uvek u velikoj meri pod uticajem polne diskriminacije, čime se jačaju tradicionalne ženske i muške uloge.¹¹ Nepostojanje svesti o potrebi ravnopravnosti polova kod predavača na svim nivoima jača postojeću nejednakost između muškaraca i žena, pojačavajući diskriminacijske tendencije i potkopavajući samopoštovanje ženske dece. Naglašeno je da su naučno-obrazovni programi naročito diskriminatori s obzirom na pitanje pola, a da se udžbenici ne odnose na svakodnevna iskustva žena i ženske dece i ne odaju priznanje ženama naučnicama. Kao jedan od ključnih strateških ciljeva utvrđenih Platformom za akciju definisan je i strateški cilj B4: „*Razviti obrazovanje i obuku bez diskriminacije*“. Među aktivnostima, koje treba preduzeti radi ostvarivanja ovog strateškog cilja navode se, pored ostalog, i obaveze vlada, obrazovnih organa vlasti i drugih obrazovnih i akademskih institucija da razrade preporuke i sačine nastavne programe, udžbenike i učila bez spoljnih stereotipa za sve nivoe obrazovanja, uključujući i obuku nastavnika, u saradnji sa svim zainteresovanim stranama – izdavačima, nastavnicima, javnim organima vlasti i udruženjima roditelja. Takođe, naglašava se potreba razrade programa obuke i materijala za nastavnike i predavače kojima se podiže svest o statusu, ulozi i doprinosu žena i muškaraca u porodici i društvu. Posebno je ukazano na potrebu promovisana jednakosti, saradnje, međusobnog poštovanja i zajedničke odgovornosti među devojčicama i dečacima od predškolskog nivoa - nadalje, kao i razrada posebnih obrazovnih modela kojima će se obezbediti da dečaci usvoje veste neophodne da se brinu o kućnim potrebama i da podele odgovornost za domaćinstvo i brigu o deci. Pored toga, ukazano je na potrebu razrade programa obuke i materijala za nastavnike i predavače kojima se podiže svest o njihovoj ulozi u ostvarivanju rodno senzitivnog obrazovanja. S aspekta obrazovanja od značaja su i aktivnosti usmerene ka razradi programa obuke o ljudskim pravima, koji uključuju i rodnu dimenziju na svim nivoima obrazovanja.

Pitanjem integrisanja rodne perspektive u obrazovanje bavio se i Savet Evrope polazeći od stava da je rodno senzitivno obrazovanje značajno za kvalitet života svake osobe i da, istovremeno, predstavlja bitan faktor demokratizacije društva, ekonomskog razvoja, prosperiteta i održivosti jednog društva.

¹¹ Dokumenti se oslanjaju na rezultate prethodnih konferencija i samita Ujedinjenih nacija: Konferencije o ženama, održane u Najrobi 1985. godine, Konferencije o deci, održane u Njujorku 1990. godine, Konferencije o zaštiti životne okoline i razvoju, održane u Rio de Ženeiru 1992. godine, Konferencije o ljudskim pravima, održane u Beču 1993. godine, Konferencije o stanovništvu i razvoju, održane u Kairu 1994. godine, kao i Konferencije o društvenom razvoju, održane u Kopenhagenu 1995. godine, čiji je zajednički cilj bio postizanje jednakosti, razvoja i mira.

Jedan od važnih dokumenata Saveta Evrope u oblasti „urodnjavanja obrazovanja” jeste *Preporuka o rođnoj jednakosti u obrazovanju*, koju je 1995. godine usvojila Parlamentarna skupština Saveta Evrope.¹² Ključni koncept i strategija ovog dokumenta, koji je dao novi zamah promišljanjima o obrazovanju u 21. veku i njegovoj ulozi u „novom društvenom ugovoru” između muškaraca i žena,¹³ jeste „gender mainstreaming”¹⁴ - nova strategija delovanja koja se zasniva na specifičnim metodologijama, tehnikama i oruđima i znači (re)organizaciju, poboljšanje, razvoj i procenu procesa kreiranja politika, kako bi se osiguralo da se perspektiva rodne ravnopravnosti učini sastavnim delom, na svim nivoima i u svim fazama, svih politika od strane onih koji su uključeni u njihovo kreiranje.

Na sličnim idejama zasniva se i *Preporuka CM/Rec(2007)13 o gender mainstreaming-u u obrazovanju*, koju je oktobra 2007. godine usvojio Komitet ministara država članica Saveta Evrope.¹⁵ Polazište ove preporuke su stavovi Saveta Evrope, izraženi u njegovim ranijim preporukama, kojima je određeno da je „obrazovanje za demokratsko građanstvo faktor socijalnog jedinstva, međusobnog razumevanja, interkulturnog i međureligijskog dijaloga i solidarnosti, da doprinosi promociji principa ravnopravnosti između muškaraca i žena i da ohrabruje uspostavljanje harmoničnih i mirnih odnosa među ljudima i sa njima, kao i odbranu i razvoj demokratskog društva i kulture”,¹⁶ te da su države članice obavezne „da u školske nastavne programe uvedu edukacije i treninge za senzibilisanje mladih ljudi o rođnoj ravnopravnosti, spremajući ih za demokratsko građanstvo”.

U *Preporuci CM/Rec(2007)13* naglašeno je, pored ostalog, „da se predstave o ženskoj i muškoj prirodi i o modelu za pripisivanje društvenih uloga koji oblikuju naša društva kopiraju u školi i da iskorenjivanje

¹² Recommendation 1281 (1995) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on gender equality in education. <https://wcd.coe.int>. (pristup 19. 05. 2010).

¹³ Ovaj koncept je proizvod rada Saveta za ravnopravnost žena i muškaraca (CDEG) i Odbora za obrazovanje (CC-ED) Saveta Evrope. O aktivnostima ovih tela, detaljno u: *Novi društveni ugovor između žena i muškaraca: uloga obrazovanja*, Savet Evrope, Strazbur, 2002.

¹⁴ Pojam „gender mainstreaming” prvi put se javlja u međunarodnim dokumentima posle Treće svetske konferencije UN o ženama, održanoj u Njacobiju 1985. Prihvaćen je u Pekinškoj platformi za akciju, usvojenoj na Četvrtoj svetskoj konferenciji o ženama, održanoj u Pekingu 1995. godine. Detaljno o konceptu gender mainstreaming-a, videti: <http://www.undp.org/women/mainstream> (pristup 2. 05. 2010); *Rodna ravnopravnost i javna politika*, Subotica, 2002. <http://www.e-jednakost.org.rs/kurs/kurs/download/rodnaravnopravnostijavnapolitika.pdf>, (pristup 05. 2010).

¹⁵ Recommendation CM/Rec(2007)13 of the Committee of Ministers to member states on gender mainstreaming in education and explanatory memorandum, usvojena 10. oktobra 2007. godine na 1006. sastanku Komiteta. [http://www.coe.int/t/e/human_rights/equality/02_gender_mainstreaming/091_CM_Rec\(2007\)13.asp](http://www.coe.int/t/e/human_rights/equality/02_gender_mainstreaming/091_CM_Rec(2007)13.asp).

¹⁶ Recommendation Rec (2002)12 of the Committee of Ministers to member states on education for democratic citizenship, od 16. oktobra 2002. <https://wcd.coe.int> (pristup 19. 05. 2010). U daljem tekstu *Preporuka 2007*.

formalne diskriminacije neće biti dovoljno da osigura da školski sistem bude pokretač za de facto jednakost". Istaknuto je, takođe, „da stereotipne društvene uloge polova ograničavaju mogućnosti žena i muškaraca u ostvarivanju njihovih potencijala, da jednakost zahteva pozitivno i dinamično partnerstvo među polovima koje vodi strukturalnim promenama na svim nivoima i, na kraju, novom društvenom poretku". U Preporuci 2007., na čijim osnovama države članice Evrope reformišu obrazovanje, naglašeno je da nastavnici mogu biti pokretači društvenih promena, što je važno za uključivanje škola i različitih učesnika u edukativni proces promocije rodne ravnopravnosti, pri čemu je oblast „skrivenog nastavnog programa" podjednako važna kao i oblast formalnog u stvaranju identiteta dečaka i devojčica. Polazeći od stava da jednakost žena i muškaraca, kao i rodna perspektiva, moraju biti uključeni na svim nivoima obrazovnog sistema od najranijih godina, tako da među devojčicama i dečacima podstiču vrednosti pravde i učešća neophodnih za efikasno i aktivno demokratsko građanstvo i izgradnju pravog partnerstva između žena i muškaraca u privatnoj i javnoj sferi - Savet Evrope je uputio državama članicama pet ključnih preporuka. Te preporuke su sledeće:

- 1) da analiziraju svoja zakonodavstva i prakse sa ciljem da primene strategije i mere navedene u ovoj preporuci i pratećem dodatku;
- 2) promovišu i podstiču mere usmerene posebno na uvođenje rodno prilagođene politike u sve nivo obrazovnog sistema, kao i u edukaciju nastavnika sa ciljem postizanja *de facto* rodne ravnopravnosti i unapređenja kvaliteta obrazovanja;
- 3) kreiraju mehanizme kroz obrazovni sistem koji će koristiti za promociju, uvođenje, nadgledanje i procenu rodno prilagođenih politika u školama;
- 4) ukažu na Preporuku 2007. svim relevantnim političkim institucijama i javnim i privatnim telima, a naročito ministarstvima i/ili javnim vlastima odgovornim za oblikovanje i sprovođenje obrazovnih politika na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou, školskim upravljačkim telima, lokalnim i regionalnim vlastima, sindikatima i nevladinim organizacijama;
- 5) prate i ocenjuju napredak koji proizlazi iz usvajanja rodno prilagođene politike u školama i informišu nadležne upravne odbore o preduzetim merama i o postignutom napretku u ovom području.

Kada je reč o nastavnim i školskim programima, kao i predmetima, u Preporuci 2007. je ukazano na potrebu da se posebna pažnja obrati na rodnu dimenziju u sadržaju nastavnih programa, kao i na njihov generalni razvoj, što podrazumeva i njihovu reviziju ukoliko je to potrebno (t. 24). Pored toga, države

članice upućene su da procene mesto žene u školskim programima i različitim disciplinama i naglase njihovo iskustvo i doprinos različitim predmetima (t. 25). Ukazano je i na potrebu da obrazovanje o privatnom životu bude sastavni deo školskih nastavnih programa. Time bi se obezbedilo da se dečaci i devojčice uzdaju u svoje znanje iz te oblasti, što ih čini odgovornijim za emotivne i seksualne odnose i ponašanje. Pored toga, bili bi suzbijeni seksistički stereotipi, a mladi ljudi pripremljeni za novo rodno partnerstvo u privatnom i javnom životu (t. 27).

U pogledu nastavnih materijala, državama članicama upućena je preporuka da utiču na autorke/autore i izdavače školskih udžbenika i drugih materijala da postanu svesni potrebe da rodna ravnopravnost bude kvalitativni kriterijum za stvaranje ovih materijala i za razvoj multimedijalnih proizvoda za upotrebu u školama (t. 28). Od država članica se очekuje da ohrabre nastavnice/nastavnike da analiziraju, problematizuju i na taj način doprinose eliminaciji seksističkih stereotipa i pogrešnih predstava koje ove knjige, materijali i proizvodi mogu da imaju u svom sadržaju, jeziku i ilustracijama (t. 29). Takođe, nastavnice/nastavnike treba uputiti da analiziraju i da se suprotstavljaju seksizmima u sadržaju, jeziku i ilustracijama u stripovima, dečjim knjigama i igrama, video-igricama, web-sajtovima i filmovima koji oblikuju stavove mlađih ljudi, njihovo ponašanje i identitet (t. 30). Pri tome se naglašava potreba razvijanja i širokog korišćenja pokazatelja za procenu iz rodne perspektive svih nastavnih materijala, a naročito udžbenika i multimedijalnih proizvoda (t. 31).

U delu *Preporuke 2007.* koja se odnosi na nastavne metode i prakse ukazano je, pored ostalog, na potrebu uključivanja analize nastavnih metoda i praksi iz rodne perspektive u smernice za samoocenjivanje i osiguranje kvaliteta u školama (t. 32). Osim toga, u *Preporuci 2007.* ističe se potreba promovisanja rodno prilagođene politike u sportskim aktivnostima i u slobodno vreme, gde rodno zasnovani stereotipi i očekivanja mogu da utiču na sliku devojčica i dečaka o sebi, izgradnju identiteta, zdravlje, sticanje veština, intelektualni razvoj, socijalnu integraciju i rodne odnose (t. 34). Jedna od važnih preporuka je i korišćenje neseksističkog jezika i sagledavanje rodne dimenzije u nastavnoj praksi i kroz školu (t. 36).

U *Preporuci Rec (2007) 17 Komiteta ministara državama članicama o standardima i mehanizmima ravnopravnosti polova,¹⁷* kao jedan od posebnih standarda u oblasti obrazovanja, nauke i kulture, predviđeno je da je jedan od elemenata koji ukazuje na postojanje političke volje i opredeljenost država

¹⁷ Recommendation CM/Rec(2007)17 of the Committee of Ministers to member states on gender equality standards and mechanisms, usvojena 21. novembra 2007. godine na 1011. sastanku Komiteta, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1215219&Site=CM>, (pristup 14. 05. 2010).

za ravnopravnost polova u ovoj oblasti eksplisitno uključivanje načela ravnopravnosti polova u nacionalni zakonodavni okvir o obrazovanju, kao i rodne perspektive u obrazovnu politiku.

2. Domaći normativni okvir rodne senzitivizacije obrazovanja

Opšti normativni okvir za integriranje rodne perspektive u obrazovanje pružaju odredbe *Ustava Republike Srbije* od 2006. godine koji ne samo što zabranjuje svaku diskriminaciju po bilo kom osnovu, uključujući i pol, već predviđa mogućnost uvođenja posebnih mera radi postizanja pune ravnopravnosti lica ili grupe lica koja su suštinski u nejednakom položaju sa ostalim građanima (čl. 21).¹⁸ Ustav propisuje da država jemči ravnopravnost žena i muškaraca i razvija politiku jednakih mogućnosti (čl. 15), što podrazumeva stvaranje uslova za potpuni razvoj i unapređenje položaja žena u političkoj, društvenoj, ekonomskoj i kulturnoj sferi, kako bi one mogle u celosti da ostvare i uživaju ljudska prava i osnovne slobode ravnopravno sa muškarcima.

Oblast osnovnog i srednjoškolskog obrazovanja u Srbiji uređena je *Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja* od 2009. godine,¹⁹ *Zakonom o osnovnoj školi*²⁰ i *Zakonom o srednjoj školi*,²¹ dok su *Zakonom o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima*²² uredeni pripremanje, odobravanje, izdavanje i izbor udžbenika i udžbeničkih kompleta za osnovnu i srednju školu, kao i njihovo praćenje i vrednovanje tokom korišćenja u obrazovno-vaspitnom radu.

U nacionalnim propisima kojima se uređuju ovi segmenti obrazovanja malo je propisa koji eksplisitno upućuju na rodnu senzitivizaciju obrazovanih sadržaja.²³ Takvim se, u izvesnoj meri, mogu smatrati

¹⁸ „Službeni glasnik RS”, br. 98/2006.

¹⁹ „Službeni glasnik RS”, br. 72/2009.

²⁰ „Službeni glasnik RS”, br. 50/92, 53/93, 67/93, 48/94, 66/94 - odluka USRS, 22/2002, 62/2003 - dr. zakon, 64/2003 - ispr. dr. zakona, 101/2005 - dr. zakon i 72/2009 - dr. zakon.

²¹ „Službeni glasnik RS”, br. 50/92, 53/93, 67/93, 48/94, 24/96, 23/2002, 25/2002 - ispr., 62/2003 - dr. zakon, 64/2003 - ispr. dr. zakona, 101/2005 - dr. zakon i 72/2009 - dr. zakon.

²² „Službeni glasnik RS”, br. 72/2009.

²³ Treba primetiti da su sami zakoni pisani rodno nesenzitivnim jezikom. Jezik zakona je osnovno sredstvo kojim zakonodavac iskazuje svoje stavove, pri čemu se o stavovima zakonodavca zaključuje ne samo po sadržaju normi (poruka) sadržanih u zakonu, već i po samom jeziku koji zakonodavac koristi. Ako je jezička delatnost specifični oblik društvene prakse kojom ljudi deluju na univerzum oko sebe, organizujući ga, menjajući ga, menjajući time i sebe same, jezik zakona je, takođe, u stanju da menja pravnu svest i pravnu stvarnost. Detaljno: (Savić, http://www.e-jednakost.org.yu/download/Kodeks_Svenka.pdf_(pristup 23. 04. 2010); Savić, Konstantinović-Vilić, Petrušić, 2006).

propisi sadržani u *Zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja* od 2009. godine kojim su definisani ciljevi obrazovanja i vaspitanja. Među ove ciljeve uvršćeni su „*razvoj sposobnosti komuniciranja, dijaloga, osećanja solidarnosti, kvalitetne i efikasne saradnje sa drugima i sposobnosti za timski rad i negovanje drugarstva i prijateljstva*“ (čl. 4 t. 12) i „*razvoj i poštovanje rasne, nacionalne, kulturne, jezičke, verske, rodne, polne i uzrasne ravnopravnosti, tolerancije i uvažavanje različitosti*“ (čl. 4 t. 15).

Određeni značaj imaju i propisi sadržani u *Zakonu o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima* kojima je propisano da „*udžbenici i druga nastavna sredstva svojim sadržajem i oblikom treba da omoguće sprovođenje principa jednakih mogućnosti devojčica i dečaka*“, da „*ne smeju da ugrožavaju, omalovažavaju, diskriminišu ili izdvajaju grupe i pojedince ili da podstiču na takvo ponašanje, po osnovu: rasne, nacionalne, etničke, jezičke, verske ili polne pripadnosti, smetnji u razvoju, invaliditeta, fizičkih i psihičkih svojstava, zdravstvenog stanja, uzrasta, socijalnog i kulturnog porekla, imovnog stanja, odnosno političkog opredeljenja, kao i po drugim osnovama utvrđenim zakonom kojim se uređuje zabrana diskriminacije*“ (čl. 4).

Zakonom o ravnopravnosti polova Republike Srbije od 2009. godine, rodna senzitivizacija obrazovanja izričito je predviđena kao područje delovanja putem preduzimanja posebnih mera.²⁴ Mogućnost preduzimanja posebnih mera u oblasti obrazovanja proističe iz čl. 7 ovog Zakona kojim je predviđeno da se neće smatrati diskriminacijom ni povredom načela jednakih prava i obaveza donošenje posebnih mera radi otklanjanja i sprečavanja nejednakog položaja žena i muškaraca i ostvarivanja jednakih mogućnosti polova.

Polazeći od činjenice da je jedan od vidova diskriminacije i diskriminacija učesnika obrazovnog procesa, s obzirom na sadržaj nastavnih planova i programa, metodologije, udžbeničke i druge literature, kada oni privilegiju, isključuju ili ograničavaju osobe na osnovu pola – konkretizovana je opšta norma o preduzimanju posebnih mera radi otklanjanja i sprečavanja nejednakog položaja žena i muškaraca

²⁴ „Službeni glasnik RS”, br. 104/09. Zakon o ravnopravnosti polova pripada grupi antidiskriminatorskih zakona i uređuje bliže ustavno pravo na ravnopravnost polova. Zakonom se, u skladu sa međunarodnim standardima u ovoj oblasti bliže definiše diskriminacija na osnovu pola, sadržaj i oblici neposredne i posredne diskriminacije (član 4 - 6). Težište Zakona je na posebnim merama koje se mogu preduzeti u cilju ostvarivanja politike jednakih mogućnosti i otklanjanja faktičke diskriminacije s obzirom na pripadnost polu, kao i zbog bračnog ili porodičnog statusa, trudnoće ili roditeljstva. Zakonom su definisani karakter i priroda posebnih propisa i mera za postizanje ravnopravnosti polova, u skladu sa međunarodnim standardima i odredbama Ustava. Videti obrazloženje Predloga Zakona o ravnopravnosti polova, <http://www.srbija.gov.rs>, (pristup 3. 05. 2010).

odredbom čl. 31 ovog Zakona. Ovom odredbom predviđeno je da je ravnopravnost polova sastavni deo obrazovanja, te da je vaspitanje o ravnopravnosti polova sastavni deo predškolskog, osnovnog, srednjeg i visokog obrazovanja, kao i trajnog učenja. Odredbom iz stava 2. ovog člana propisano je da se u okviru nastavnih planova i programa, odnosno studijskih programa, obezbeđuje vaspitanje o ravnopravnosti polova u cilju prevazilaženja ograničavajućih uloga zasnovanih na polu, oslobođanja od stereotipa zasnovanih na polu i predrasuda zasnovanih na polu. Takođe, u st. 3. čl. 31 ovog Zakona popisano je da se u okviru nastavnih planova i programa obezbeđuje posebno odgovarajuće informisanje i obrazovanje iz oblasti seksualnog obrazovanja i reproduktivnog zdravlja. U stavu 4. predviđeno da su organi državne uprave nadležni za obrazovanje, odnosno obrazovne ustanove, u postupku donošenja nastavnih planova i programa, studijskih programa i prilikom utvrđivanja standarda udžbenika, nastavnih metoda i normativa školskih prostora i opreme, dužni da omoguće sprovođenje politike jednakih mogućnosti žena i muškaraca.

U *Nacionalnoj strategiji za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti 2009-2015*, kojom je predviđeno integrisanje rodno osjetljive politike u celokupnu institucionalnu sferu, kao i preduzimanje posebnih mera za prevazilaženje negativnih razlika i rodno osjetljivih deficitata u svim sferama javnog i privatnog života, ostvarivanje rodne ravnopravnosti u obrazovanju prepoznato je kao jedno od šest područja delovanja.²⁵ U ovom stareteškom dokumentu konstatovano je da u domaćem zakonodavstvu nema diskriminatornih rodnih odredbi u zakonima koji uređuju oblast obrazovanja, ali nema ni posebne rodne osjetljivosti, kako u pogledu sadržaja školskih programa tako i u pogledu jezika. Ukazuje se, takođe, da stereotipnim predstavama o rodnim ulogama dobrom delom doprinosi i tradicionalistički sadržaj školskih programa, školskih udžbenika i drugih instruktivnih materijala. „*Jako u nastavnom gradivu nema diskriminacije, kroz stereotipne sadržaje, koji počinju od bukvara, preko drugih udžbenika, posebno iz društvenih predmeta, provlače se patrijarhalni obrasci i androcentrični modeli koji utiču na formiranje mentaliteta i kroz koje se formiraju anahroni stavovi o rodnoj ravnopravnosti, zbog čega je kasnije teže obezbediti široku podršku javnog mnjenja za potrebne promene u ovoj oblasti*“.

Ovim dokumentom je predviđeno uspostavljanje rodne jednakosti i integrisanje rodne perspektive u obrazovanje kao jedan od posebnih ciljeva i programske područje. Kao jedan od pojedinačnih ciljeva

²⁵ „Službeni glasnik RS”, br. 15/2009. http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678 Nacionalnom strategijom za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti (2009/2015) (u daljem tekstu: Nacionalna strategija) uređeno je stvaranje uslova za uvođenje politike jednakih mogućnosti ostvarivanja prava žena i muškaraca, donošenje propisa i preduzimanje posebnih mera za sprečavanje i otklanjanje diskriminacije zasnovane na polu, bračnom ili porodičnom statusu, trudnoći ili roditeljstvu (čl. 1).

(poseban cilj 4.3.2), navodi se jačanje kapaciteta obrazovnog sistema uključivanjem rodne perspektive u obrazovanje (pojedinačni cilj 2), kako bi se ojačali kapaciteti u samom sistemu obrazovanja koji bi doveli do promene od tradicionalističko-patrijarhalnog modela ka modernom poimanju rodne ravnopravnosti i rodnih uloga.

Ključne aktivnosti čije sprovođenje treba da dovede do ostvarivanja postavljenog cilja su:

- 1) razvijanje rodno senzitivnih, antidiskriminatorskih i sekularnih programskih sadržaja i rodno osetljivog jezika na svim nivoima obrazovanja;
- 2) sprovođenje rodne analize školskih predmeta i školskog gradiva, kako bi se izbegli rodni stereotipi i anahroni pristupi, obogatili školski programi sadržajima koji se odnose na ženski doprinos civilizaciji, naročito kroz istoriju i kulturu;
- 3) promovisanje koncepta rodne ravnopravnosti i značaja ženskih ljudskih prava kroz predmet Građanskog vaspitanja;
- 4) uvođenje u upotrebu rodno osetljivog jezika u školske programe, pokretanje pitanja standardizacije jezika u institucijama, programe za redovne studije roda na zainteresovanim fakultetima i uključivanje studija roda u sistem visokog školstva;
- 5) izrada programa kontinuirane obuke nastavnog osoblja za uvođenje rodne perspektive u obrazovanje, što uključuje seminare o rodnoj ravnopravnosti za nastavno osoblje u osnovnim i srednjim školama, kako bi izbegli tradicionalne stereotipe i imali znanja da prenesu novi koncept svojim đacima;
- 6) razvijanje svesti o važnosti neseksističkog predškolskog i školskog obrazovanja i nestereotipnog pristupa rodnim ulogama;
- 7) promovisanje modela rodne ravnopravnosti kao jednog od ključnih preduslova za ostvarivanje ljudskih prava i razvoj demokratije.

Oslonac za integriranje rodne perspektive u obrazovanje pružaju i *Nacionalni milenijumski ciljevi razvoja u Republici Srbiji* od 2006. godine, u delu koji se odnosi na III cilj: Unapređivanje rodne ravnopravnosti i poboljšanje položaja žena, u okviru koga je definisan 4. zadatak: *Do 2015. eliminisati rodnu neravnopravnost u obrazovanju, zapošljavanju, siromaštву, i povećati političku participaciju žena na svim nivoima do 30%*. Ostvarivanje ovog cilja i zadatka, pored ostalog, uključuje i senzitivizaciju nastavnih planova i programa, kako bi se deca i mladi tokom školovanja upoznali sa problemima vezanim za socijalni status žena i samim konceptom rodne ravnopravnosti, čime se pravovremeno počinje sa stvaranjem „podloge znanja” (*knowledge base*) za rodnu politiku (*gender policies*).

II

DRUŠTVENA POZADINA, TEORIJSKA I METODOLOŠKA OSNOVA PROJEKTA²⁶

---

²⁶ Rezultati *Analize rodnog sadržaja obrazovnog materijala u osnovnim i srednjim školama*, objavljeni su u dve publikacije: *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost - Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu* i *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost - Analiza nastavnog materijala za Građansko vaspitanje*. Rezultati su dobijeni upotrebom istog teorijskog pristupa i analitičkog postupka, koji su zato predstavljeni u obe publikacije. Autorka analitičkog okvira je dr Gorana Đorić.

1. Društvena pozadina

Kao što je pomenuto u uvodu, UNDP, uz finansijsku pomoć Delegacije Evropske unije, podržava Upravu za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije u sprovođenju Nacionalne strategije. Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapredavanje rodne ravnopravnosti (2009/2015) je, kao ključni nacionalni mehanizam za unapredavanje rodne ravnopravnosti, eliminaciju rodne diskriminacije i smanjivanje postojećih rodnih jazova, razvijena u skladu sa relevantnim dokumentima Ujedinjenih nacija, Saveta Evrope²⁷ i Evropske unije. Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapredavanje rodne ravnopravnosti (2009/2015) ima viziju reforme obrazovnog sistema kojom bi se postigao ravnopravan i nediskriminoran pristup obrazovanju dečaka i devojčica (naročito onih iz marginalizovanih grupa), unapredilo rodno osetljivo obrazovanje i eliminisalo širenje rodnih stereotipa. U vezi sa ovim, Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapredavanje rodne ravnopravnosti (2009/2015) preporučuje sprovođenje rodne analize edukativnih materijala i integriranje rodne dimenzije u školske programe, eksplicitno navodeći sledeće aktivnosti: rodnu analizu školskih predmeta i programa u cilju eliminisanja rodnih stereotipa; obogaćivanje školskog programa sadržajima koji se odnose na društvene doprinose žena, naročito kroz istoriju i kulturu; promovisanje koncepta rodne ravnopravnosti i značaja ženskih ljudskih prava; uvođenje rodno osetljivog jezika u školski program i iniciranje standardizacije jezika kroz nadležne institucije.

Proces reforme obrazovanja u Srbiji otpočeo je 2002. godine i još uvek traje. Vlada Srbije je 2003. usvojila novi Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja. Ovaj zakon obezbeđuje zakonski okvir za funkcionisanje školskih administracija i definiše njihove funkcije i zadatke. Iste godine je uveden i novi školski program (kurikulum) za I razred osnovne škole, a naredne godine (2004.) uvedeni su i novi školski programi za II i VII razred osnovnog obrazovanja. Reforma ostalih razreda i uvođenje novih kurikuluma za njih nastavljena je narednih godina. Ipak, reforma školskog programa sprovedena je samo do VIII razreda.

Avgusta 2009. usvojen je novi Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, kao i novi Zakon o udžbenicima i nastavnim sredstvima. Novi Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja ponovo je uveo malu maturu, nakon koje učenici dobijaju potvrdu o stečenom osnovnom obrazovanju, koja će zameniti prijemne ispite za srednje škole. Pored toga, u cilju nadgledanja, razvoja i stalnog unapredavanja obrazovanja, ovim zakonom je oformljen Nacionalni prosvetni savet za predškolsko, osnovno i srednje opšte i umetničko obrazovanje. Zakon o udžbenicima i nastavnim sredstvima reguliše

²⁷ Ovaj segment društvene pozadine i osnove koncepcije projekta je detaljno analiziran u tekstu koji prethodi ovom.

izdavanje udžbenika. Ovim zakonom su prvi put privatni izdavači i državni Zavod za udžbenike dobili ravnopravan status. Novine u zakonu odnose se na dobijanje, oduzimanje i izdavanje novih licenci za izdavače. Standardi kvaliteta udžbenika postavljeni su od strane Nacionalnog prosvetnog saveta, prema predlozima Zavoda za unapređenje obrazovanja, a Ministarstvo obrazovanja izdaje dozvole kojima se udžbenici prihvataju ili odbacuju.

2. Opis postupka rodno osetljive analize sadržaja udžbenika

U skladu sa Opisom projekta, rezultati analize treba da čine osnovu za formulisanje preporuka koje će biti dostupne ključnim akterima u oblasti uvođenja rodne ravnopravnosti u obrazovne politike, sa ciljem da se: izbegnu rodni stereotipi, obogati školski program sadržajima koji se odnose na društvene doprinose žena, naročito kroz istoriju i kulturu; promoviše koncept rodne ravnopravnosti i značaj ženskih ljudskih prava; uvede upotreba rodno osetljivog jezika u školski program i inicira standardizacija jezika kroz nadležne institucije.

Analiza rodno osetljivog sadržaja edukativnog materijala sastoji se od glavnog dela – analize zajedničke za sve udžbenike, i specifičnog dela – analize svakog od udžbenika u odnosu na konkretni tematski sadržaj.

Opšti deo analize udžbenika kroz prizmu roda treba da dâ detaljne kvalitativne rezultate koji su definisani kroz specifični teorijski okvir i potkrepljeni kvantifikacijom dobijenih rezultata. Četiri faze ove analize su:

- Definisanje teorijskog okvira analize;
- Kvalitativna analiza materijala, koji se opisuje:
  - a) pregled analiziranog materijala;
  - b) identifikacija delova koji će biti analizirani;
  - c) prepoznavanje i selekcija relevantnog rodnog sadržaja;
  - d) opis relevantnog rodnog sadržaja.
- Kvantitativna analiza (prebrojavanje) materijala koji je odabran kvalitativnom analizom;
- Interpretacija rezultata u odnosu na postavljene ciljeve.

2.1. Teorijski okvir za rodno osjetljivu analizu

Teorijski okvir za rodnu analizu udžbenika je dvostruk. Prvi deo okvira predstavlja opšta analiza rodnih razlika i neravnopravnosti i njihovih uzroka, a drugi uzima u obzir način na koji sadržaj udžbenika može biti percipiran od strane čitalaca/učenika.

Analitičke prizme za analizu udžbenika osmišljene su u skladu sa četiri glavna aspekta roda²⁸:

I. aspekt – ***Rod se definiše kao društvena organizacija seksualnosti i reprodukcije vrste, bazirana na polnim razlikama.*** Prema ovom askpektu roda, žena je prvenstveno određena svojim telesnim sastavom i funkcijom: ona rađa potomstvo i tokom prilično dugog vremenskog perioda nije sposobna da se stara o sebi. Društvena kontrola reprodukcije postiže se preko žena – „reproaktivnih mašina”. Ovo za rezultat ima heteroseksualno ustrojstvo porodice, kao i ograničavanje i kontrolisanje ženske seksualnosti kroz instituciju braka. Brak, međutim, nije veza između muškarca i žene, već između dve grupe muškaraca (koji „trguju” ženama: majke, sestre i kćerke napuštaju svoje porodice – socijalne veze, zbog zabrane incesta). Ovo za posledicu ima to da žene nemaju puno pravo da upravljaju sobom i svojim životima.

II. aspekt – ***Rod se definiše kao društvena organizacija polnih razlika kroz društveno nametnutu podelu rada.*** Muškarac opskrbljuje porodicu, finansijski se brine o njoj i predstavlja je u javnosti, dok žena brine o domu, suprugu i deci.

Polna podela rada omogućava opstanak institucije braka na bazi uzajamne zavisnosti, ojačava biološke razlike: svaki od polova je nesamostalna polovina i stvara *rod* – društvenu predstavu razlike među polovima.

Lična svojina – porodična svojina – sistem nasleđivanja – porodica: najmanja jedinica društvene organizacije.

III. aspekt – ***Rod se uzima kao normativna definicija pravog muškarca i prave žene:*** „pravi muškarac” je suprug, hranilac porodice i glava porodice; „prava žena” je, pre svega, supruga, domaćica i majka.

---

²⁸ Naš teorijski okvir se najdirektnije oslanja na klasičan tekst Gayle Rubin „The Traffic in Women: Notes on the ‘Political Economy’ of Sex”, ali i na radove Carol Gilligan, Juliet Mitchell, Nancy Chodorow, Linda Nicholson, Judith Butler i Nancy Fraser, da pomenemo samo neke od utemeljivačica teorijskog objašnjenja sistema rodnih odnosa. Za potpune reference videti navedenu literaturu.

IV. aspekt – ***Kulturne norme u vezi sa rodom uče se kroz socijalizaciju.*** Kroz socijalizaciju muškarci i žene prisvajaju kulturno determinisane osobine kao „normalne” – ovo je psihološka „normalizacija” rodnih uloga. Psihoanalitičari objašnjavaju kako jedna osoba – dečak ili devojčica – postaje „pravi muškarac” ili „prava žena” i prihvata društvene sisteme polnih razlika i podelu rada kao jedine norme (Edipov kompleks: žene postaju mazohistične i pasivne, muškarci postaju agresivni/ambiciozni i aktivni). Svako ko se nije uspešno socijalizovao u skladu sa svojom društvenom ulogom, nije potpuno „normalan”.²⁹

Imajući u vidu ove aspekte roda, postavlja se pitanje: kako se biološki, socijalni, kulturni i psihološki aspekti roda preslikavaju na udžbenike i kako oni mogu biti percipirani?

Kao prvo, to se postiže kroz *obrazovanje* – usvajanje znanja o svetu i pojedinim aspektima stvarnosti, pre svega u udžbenicima za srednju školu: Sociologija i Ustav i prava građana. Kada je reč o edukativnom uticaju udžbenika, analizirali smo sledeće:

- a) Da li se i na koji način rodna podeljenost priznaje kao konstitutivna dimenzija sveta u odabranim udžbenicima?
- b) Kakve su šanse za primenjivanje rodnih „naočara” (urodnjavanja) na aspekte stvarnosti, predstavljene u udžbenicima?

Kao drugo, rodno osjetljivi sadržaji se usvajaju kroz implicitnu socijalizaciju – preko neekspliciranih prepostavki, ilustracija i primera u sadržajima udžbenika za osnovnu školu.

I. Biološka zasnovanost roda odslikava se na sadržaj udžbenika kroz sledeću tematiku:

Žena se definiše kroz svoja telesna svojstva i funkcije – dojenje deteta, rađanje. Ako nije prikazano u ovim funkcijama, predstavljanje ženskog tela se izbegava kao eksplicitno seksualno (i prema tome isto

²⁹ Reč je o normativima rodnih uloga u oblasti seksualnosti, koje posmatramo u svetu teorije hegemoniske muškosti/naglašene ženskosti (hegemonic masculinity/emphasised femininity) R. Connella i teorije strukturirane akcije (structured-action theory), čiji je zagovornik J. Messerschmidt. Ove kulturno idealizovane forme roda se vide kao „kulurološki priznate, veličane i podržane”, pri čemu „hegemonsku muškost karakteriše plaćeni rad, podređenost žena i devojaka muškarcima, heteroseksizam i snažan muški seksualni nagon koji se ne može kontrolisati i ona uključuje ponašanje kojim se ostvaruje autoritet, kontrola i agresivnost”; „naglašena ženskost je komplementarna hegemonskoj muškosti” i ona je „organizovana oko tema poput seksualne prijemčivosti, kada se radi o mladim ženama i materinstvu, kada su u pitanju starije žene”. O ovome detaljnije: (Nikolić-Ristanović, 2008: 75-101).

toliko neumesno kao i prikazivanje muškog tela u erekciji). Žena se prikazuje kao reproduktivna mašina, a rađanje kao ispunjenje njene sopstvene biološke funkcije i obaveze prema reprodukciji ljudske vrste. Porodica se prikazuje kao osnovna ćelija društvene organizacije, a brak kao preduslov za porodicu. Insistira se na jednom porodičnom modelu i prikazuje kontrola ženske seksualnosti kroz instituciju braka, pri čemu je seksualnost u funkciji rađanja.

II. Društveni aspekt roda odslikava se na sadržaj udžbenika kroz sledeću tematiku:

Društvena podela rada, koja uključuje profesiju, aktivnosti, interesovanja i slično prikazana je tako da muškarac zarađuje, izdržava porodicu, predstavlja porodicu u javnosti, dok žena brine o domu, suprugu i deci. Sve to omogućava opstanak institucije braka, na bazi međusobne zavisnosti. Porodica je ženi važnija od profesije, karijere i društvenog angažmana. U domenu podele prostora na javni i privatni, javni prostor pripada muškarcu, a privatni ženi. Takvo stanje rezultira profesionalnom segregacijom: muškarac proizvodi, a žena se stara i neguje.

III. Kulturni/normativni aspekt roda odslikava se na sadržaj udžbenika kroz stereotipne uloge i aktivnosti „pravog muškarca” i „prave žene”:

„Pravi muškarac” se vidi u ulogama i aktivnostima „javne sfere”, dok je „privatna sfera” rezervisana za „pravu ženu”.

IV. Psihološka normalizacija društveno poželjnih osobina odslikava se na sadržaj udžbenika kroz lične osobine prikazanih muških i ženskih osoba:

Žene su mazohistične, prepredene, manipulativne, neodgovorne, budalaste, zavodnice, bez karaktera. „Ženstveno” podrazumeva odsustvo agresivnosti, pasivnost, potrebu za zaštitnikom, govor tihim glasom, nenametljivost, emotivnost, stidljivost i saosećajnost. Nasuprot su muškarci kao agresivni, ambiciozni i aktivni, dinamični, preduzimljivi, ozbiljni, čvrstog karaktera i osvajači.

2.2. Kvalitativna analiza edukativnog materijala

Na osnovu metodologije odobrene od strane UNDP analitički tim je analizirao rodno osetljiv sadržaj sledećih udžbenika i pravilnika o nastavnom planu i programu:

Nastavni materijal za osnovnu školu**I razred:**

- Udžbenik br. 1, „Svet oko nas”; Lj. Novković, B. Gačanović, B. Trebješanin; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; 2006. (treće izdanje)

Radna sveska „Razmišljanka”; Lj. Novković, B. Gačanović, B. Trebješanin; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; 2006.

Radna sveska „Proveranka 1.”; Lj. Novković, B. Gačanović, B. Trebješanin; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; 2005.

- „Pravilnik o nastavnom planu i programu za prvi i drugi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja”, Službeni glasnik RS - Prosvetni glasnik, br. 10/2004, 20/2004, 1/2005, 3/2006, 15/2006 i 2/2008.

II razred:

- Udžbenik br. 2, „Svet oko nas”; B. Gačanović, Lj. Novković, B. Trebješanin; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; 2006. (treće izdanje)

Radna sveska „Istraživanka”; Lj. Novković, B. Gačanović, B. Trebješanin; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; 2007.

Radna sveska „Proveranka 2”; Lj. Novković, B. Gačanović, B. Trebješanin; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; 2005.

- Udžbenik br 3, „Svet oko nas”; (I+II deo za II razred); B. Životić; Klett; 2009. (drugo izdanje)
- „Pravilnik o nastavnom planu i programu za prvi i drugi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja”, Službeni glasnik RS - Prosvetni glasnik, br. 10/2004, 20/2004, 1/2005, 3/2006, 15/2006 i 2/2008.

III razred:

- Udžbenik br. 4, „Priroda i društvo”; B. Trebješanin, B. Gačanović, Lj. Novković; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; 2009. (prvo izdanje)

Radna sveska „Zavičajnica”; Lj. Novković, B. Gačanović, B. Trebješanin; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; 2009.

Radna sveska „Proveranka 3”; Lj. Novković, B. Gačanović, B. Trebješanin; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; 2009.

- Udžbenik br. 5, „Priroda i društvo za III razred”; S. Marinković, S. Marković; Kreativni centar; 2007. (drugo izdanje)

- „Pravilnik o nastavnom planu za prvi, drugi, treći i četvrti razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja i nastavnom programu za treći razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja”, Sl. glasnik RS - Prosvetni glasnik, br. 1/2005, 15/2006 i 2/2008.

IV razred:

- Udžbenik br. 6, „Priroda i društvo”; Lj. Novković, B. Gačanović, B. Trebješanin; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; 2006. (prvo izdanje)

Radna sveska „Istraživanka”; Lj. Novković, B. Gačanović, B. Trebješanin; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2007.

Radna sveska „Proveranka”; B. Gačanović, B. Trebješanin, Lj. Novković; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; 2006.

- „Pravilnik o nastavnom programu za četvrti razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja”, Službeni glasnik RS - Prosvetni glasnik, br. 3/2006, 15/2006 i 2/2008.

VIII razred:

- Udžbenik br. 7, „Geografija”; S. Đ. Stamenković, D. R. Gatarić; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2008. (drugo, prerađeno izdanje)
- Udžbenik br. 8, „Biologija”; S. Stevanović-Pišteljić, K. Paunović; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; 2009. (sedamnaesto izdanje)
- „Pravilnik o izmenama Pravilnika o nastavnom planu i programu osnovnog obrazovanja i vaspitanja („Geografija”, „Biologija”), Prosvetni glasnik, br. 610-00-381/2006-02.

Nastavni materijal za srednju školu

IV razred:

- Udžbenik br. 9, „Sociologija”; M. Mitrović, S. Petrović; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; 2005.
- Udžbenik br. 10, „Ustav i prava građana”; S. Bulajić, S. Lilić; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2008.
- „Pravilnik o nastavnom planu i programu za gimnaziju, Sl. glasnik SRS - Prosvetni glasnik, br. 5/90 i Službeni glasnik RS - Prosvetni glasnik, br. 3/91, 3/92, 17/93, 2/94, 2/95, 8/95, 23/97, 2/2002, 5/2003, 10/2003, 11/2004, 18/2004, 24/2004, 3/2005, 11/2005, 2/2006, 6/2006, 12/2006, 17/2006, 1/2008, 8/2008, 1/2009, 3/2009 i 10/2009.

Analizirani udžbenici su podeljeni u veće i manje celine i usklađeni sa nastavnim planom i programom za osnovne i srednje škole, kao i sa samom sadržinom udžbenika (nastavnim oblastima, nastavnim predmetima, nastavnim jedinicama i delovima nastavnih jedinica). Jedinice korišćene za analizu sadržaja datih udžbenika sastoje se od *osnovnog teksta* (priča, opisa, objašnjenja), *pomoćnog teksta* (pitanja, zadatka, primera), *slike i ilustracija*.

Metodička obrada sadržaja je takođe uzeta u obzir, naročito u odnosu na to kako je nešto naglašavano: da li je bilo neutralno, u pozadini ili u prvom planu. Cela sadržina je najpre analizirana tako što su identifikovani, odabrani i navedeni svi slučajevi gde postoje relevantni rodni sadržaji, a zatim su svi ti slučajevi opisani kroz relevantne rodne karakteristike definisane prilikom izrade teorijskog okvira za rodno osetljivu analizu.

Jedinica posmatranja u našoj analizi je definisana kao „semantička jedinica sa rodno osetljivim sadržajem”. To je najčešće rečenica (ili deo rečenice), mada se među jedinicama javljaju i slike i ilustracije. Ukoliko je analizirana jedinica slika, ona se najpre opisuje (prevodi u tekst), a zatim dalje analizira. Svaka rečenica koja ima *rod, subjekat ili objekat* (*gramatički to može biti imenica ili zamenica*) ispunjava minimalne kriterijume da bi se smatrala *rodno osetljivom*.

Jedinica posmatranja je *opisana kroz niz karakteristika* (promenljivih), koje su određene shodno ciljevima analize. Karakteristike jedinice posmatranja definišu se u odnosu na:

- *osobine* likova (da li su subjekat ili objekat, kog su pola, da li se radi o poznatoj osobi ili ne, broj osoba u subjektu/objektu);
- *jezik* kojim je opisana opservaciona jedinica (da li je rodno osetljiv, rodno neutralan, ili rodno stereotipan);³⁰

---

³⁰ Korišćen „Predlog uputstava za upotrebu rodno osetljivog jezika u sferi javne komunikacije“ (Savić, Čanak, Mitro i Štasni: 2009). Kao *rodno neutralan* registrovali/e smo jezički korpus u kome se ne vidi pol - 3. lice množine: pisci, umetnici, učitelji, nastavnici, učenici; bezlični glagolski oblici; imperativ: napiši... Kao *rodno osetljiv* registrovali/e smo korpus u kome se reči slažu u rodu i broju: učenice su trčale, žena policajac je kažnjavala, lekarka je lečila, poštari je doneo pismo. Kao *rodno stereotipan* registrovali/e smo korpus u kome se gramatički muški rod upotrebljava za označavanje i muškaraca i žena (dečaka i devojčica): Šta si naučio? Lekar je izlečio (kad se odnosi i na muškarce i žene lekare). Građanin je nezavistan. Učenik je dobio 5 (kad se odnosi i na dečake i na devojčice). Odstupili/e smo u određenju rodno neutralne upotrebe jezika, jer smo usvojili/e konvenciju iz standardnog književnog jezika da je upotreba 3. lica množine rodno neutralna.

- uloge i aktivnosti subjekta i objekta;
- kontekst u kome se obavlja aktivnost (porodični, školski, profesionalni, formalan, neformalan);
- lične osobine subjekta i objekta, kao i stvari koje ukazuju na stereotipne lične osobine (npr. plava i roze odeća);
- dostignuća subjekta i objekta;
- sastav porodice (ukoliko je subjekat rečenice porodica).

Tim saradnica/saradnika koji je sproveo analizu prošao je tri različite vrste obuka.

Prva obuka: *Rod kao aspekt organizacije društvene stvarnosti* imao je za cilj da uskladi stavove istraživača o pitanju rodne analize uopšte, kao i specifičnih rodnih analiza udžbenika, tj. o tome koje aspekte rodne analize udžbenika treba uzeti u obzir.

Druga obuka, koja se sastojala od nekoliko sesija, služila je za *upoznavanje sa analitičkim instrumentima* (SPSS bazom podataka i instrukcijama za njeno popunjavanje), kao i za obuku za unošenje podataka u SPSS baze podataka.

Treća (detaljna) obuka koja se, takođe, sastojala od nekoliko sesija, bila je posvećena *prepoznavanju, selekciji i opisu rodno osetljivog sadržaja u udžbenicima*. Tokom unošenja podataka nekoliko puta su vršene kontrole kvaliteta i to razmenom i upoređivanjem baza podataka i udžbenika, kao i ispravke u nedoslednosti podataka.

Na kraju ove analize, uspeli smo da dođemo do baze podataka koja je analizirani materijal obradila i sistematizovala, pripremajući ga za kvantitativnu analizu.

2.3. Kvantitativna analiza edukativnog materijala

Ovakav postupak analize omogućava da u skladu sa praktičnim i dalekosežnim ciljevima Projekta utvrdimo³¹:

---

³¹ Kategorije za kvantifikovanje pojavljivanja likova na rodno relevantnim dimenzijama predložene su u skladu sa Toolkitfor Assessingand Promoting Equityinthe Classroom, Textbook Analysisof Equity Instrument, (2002), u okviru projekta Equity in the classroom project. Za potrebe naše analize ove kategorije su detaljno operacionalizovane i

I. Kvantitativnu zastupljenost žena i muškaraca (dečaka i devojčica) u analiziranom materijalu;

II. Kvantitativnu zastupljenost rodno osetljivog, naspram rodno stereotipnog govora/jezika;

III. Kvalitativnu zastupljenost žena i muškaraca (dečaka i devojčica) u analiziranom materijalu:

- Koje su to *porodične uloge i odnosi* u kojima su muškarci i žene pretežno predstavljeni?
- Koje su to *profesionalne i druge aktivnosti* u kojima su muškarci i žene tipično predstavljeni?
- Kako su predstavljeni *uzori* dečaka i devojčica?
- Koje se *osobine ličnosti* vezuju za žene, a koje za muškarce i kako se one vrednuju?
- Kako su predstavljene žene i muškarci (dečaci i devojčice) u odnosu na svoje *kognitivne sposobnosti i dostignuća*?

Na određeni broj pitanja (prva dva u odeljku o ciljevima anlike) bilo je moguće dati odgovor tako što je jednostavno prebrojana i konstatovana učestalost pojavljivanja osoba različitog pola/roda u udžbenicima. Analiza datih uloga, osobina, ponašanja i odnosa između muškaraca i žena zahtevala je kompleksniju proceduru. Unakrsnim tabeliranjem različitih promenljivih – aspekata analize došli smo do iscrpnijih informacija.

2.4. Tematska analiza udžbenika

Pored opštег analitičkog okvira, napravljen je i analitički okvir za pojedinačne predmete. Ovaj deo analize ukazuje na specifična pitanja od važnosti za procenu rodne osetljivosti udžbenika koja će pokrivati raznovrsnu tematiku, kao što je npr. ljudsko telo (Biologija) ili ljudska prava (Ustav i prava građana).

Aspekti analize u vezi sa pojedinačnim predmetima formirani su na osnovu tekućih debata u odgovarajućim oblastima. Neki od primera spornih pitanja vezanih za pojedinačne predmete su:

---

prilagođene statističkoj analizi. Za alternativan način kvantifikovanja pojavljivanja rodno relevantnih sadržaja vidi i Kobia, J. M., 2009.

- Da li je reproduktivno ponašanje čoveka prikazano kroz pronatalni diskurs ili kroz diskurs reproduktivnih prava žena? („Biologija”)
- Kako se tretiraju pitanja razlika i neravnopravnosti? („Sociologija”)
- Kako je veza između koncepata „čovek” (u smislu ljudskih prava), „građanin” i „žena” predstavljena u udžbeniku „Ustav i prava građana”?

Ova analiza je obavljena zasebno za udžbenik iz svakog predmeta kako bi se dobile dodatne informacije o specifičnostima svakog od datih predmeta i kako bi se stvorila kompletnejša slika o rodno osjetljivim kontekstima u udžbenicima. Analiza se može upotrebiti kao osnova za uključivanje opšteprihvaćene rodne matrice u udžbenike, a da se pritom predstave specifični naučni i drugi relevantni materijali vezani za ovo pitanje.

III

ANALIZA PROGRAMA I UDŽBENIKA *SVET OKO NAS I PRIRODA I DRUŠTVO*

1. Uvodne napomene

Prvi deo analize odnosi se na udžbenike „Svet oko nas” i „Priroda i društvo” za niže razrede osnovne škole, do IV razreda. Kako su ovi udžbenici namenjeni mlađem uzrastu, oni su uglavnom ispunjeni slikama kao metodičkim sredstvom i sa malo tekstualnog sadržaja. Ono što je njihova karakteristika, a što je uslovljeno prirodom programa za ove predmete, jeste neusklađenost sadržaja koji se odnose na prirodu i društvo. Naime, u znatno većoj meri je prisutan sadržaj koji se odnosi na prirodu nego onaj koji se odnosi na društvo. Taj odnos se grubo može proceniti kao 6:1. Kao da od najranijeg detinjstva učimo decu da je priroda važna i da je treba poznavati, što je naravno potrebno, ali i da je društvo polje nepoznanica i delovanja „slepih sila”: Čovek, „zoon politikon”, živi u savremenom društvu, u velikoj meri otuđen od prirode, sa malo mogućnosti da utiče na neke njene tokove ili da uopšte ima direktni odnos sa njima (proizvodnja hrane, na primer). Društvena međuzavisnost i povezivanje, povećanje „moralne gustine” (Dirkem) nas čini pripadnicima mnogih društvenih grupa, igračima društvenih uloga, te da bismo bili dobro adaptirani na društvenu zajednicu i da bismo prihvatali njene vrednosti, moramo te sadržaje od detinjstva usvajati. U tom smislu, po mišljenju autorki, ovi udžbenici deluju malo zastarelo, prisutni su podrobni opisi i slike seoskih poslova (sejanje, oranje, žetva), dok su život u porodici, naselju, ljudska delatnost prikazani u mnogo manjoj meri.

Eksplicitnog zagovaranja jednakosti među polovima u ovim udžbenicima nema, ali je u nekim od njih u nekim segmentima ovakva intencija prisutna.

2. Opšti nalaz

Analiza rodno osetljivog sadržaja u udžbenicima *Svet oko nas i Priroda i društvo* pokazala je da:

- Iako na prvi pogled to nije baš lako uočiti, ipak je u svim udžbenicima predviđenim za mlađi uzrast prisutno više muških nego ženskih likova. Najujednačenije prisustvo oba pola nalazimo u udžbenicima Zavoda za udžbenike za I i II razred osnovne škole. Najneujednačeniji pristup je u udžbeniku izdavačke kuće Klett za drugi razred osnovne škole, kao i u užbeniku Zavoda za IV razred.

Tabela 1: Kvantitativno prisustvo muškaraca i žena prema udžbeniku

udžbenik*	ženski	muški	oba pola
1	124	179	109
2	68	99	77
3	25	70	36
4	52	99	52
5	104	186	90
6	70	294	82

*Vidi spisak udžbenika na str. 30-31

- Generalno se u udžbenicima može primetiti napor da se „razbijje” stereotipna podela kućnih poslova. Čitava porodica priprema ručak, tata usisava... Ipak, brojke govore da žene prednjače u obavljanju kućnih poslova.
- Kada je u pitanju profesionalna podela rada rodna osvešćenost ni u jednom udžbeniku ne može „dobiti prelaznu ocenu”. Osim tradicionalno „ženskih” zanimanja (servirka, kuvarica, učiteljica), profesionalna sfera pripada muškarcima. Muškarci su: direktori, domari, pedagozi, psiholozi...
- Muškarci u svim udžbenicima dominiraju u sportskim aktivnostima, kao i svim drugim profesionalnim aktivnostima. Žene dominiraju u kućnim poslovima (iako su ove aktivnosti relativno dobro izbalansirane, sa očitim naporom da se prevaziđu predrasude – brojke su neumoljive, što podaci i pokazuju). Žene su takođe osvojile i podučavanje na nižem uzrastu (učiteljice).
- S obzirom na osobine predstavljenih likova postoji uočljiva tendencija da se otklone stereotipi: dečak plače, plavi se, osetljiv je, dok su devojčice često agresivne. Dečaci i devojčice imaju slične osobine, bez obzira na polne razlike.
- U svim udžbenicima dominira nuklearna, bračna, heteroseksualna porodica sa decom različitog pola. Na svim slikama su mama i tata sa sinom i čerkom. Ne može se videti porodica koja ima dve čerke ili dva sina. Dete koje nema brata ili sestru suprotnog pola može da pomisli da sa njegovom porodicom nešto nije u redu. Retko se, samo kao ilustracija da tako nešto postoji, pominju porodice sa jednim roditeljem, usvojeničke ili starateljske porodice.

- Osim u jednom udžbeniku Kreativnog centra, nigde nije istaknuta neravnopravnost polova u prošlosti. Znamenite ličnosti iz prošlosti su muškarci. Kada se prikazuju preci i potomci, to se najčešće čini preko muških predstavnika („ja sam potomak svog oca, on je potomak mog dede“).
- U ovim udžbenicima je primetan napor da se upotrebljava rodno senzitivan jezik. U velikoj meri je prisutan rodno neutralan jezik – „nastavnici“, „učenici“, „šta vidiš?“. U upotrebi rodno senzitivnog jezika prednjače izdanja Zavoda. Ipak, i kod najkonzistentnijih udžbenika promakne „veterinar“ iako je na slici žena koja leči životinje. Rodno stereotipan jezik („učenik“, „nastavnik“, „šta si naučio?“) prisutan je u izdanju Kreativnog centra.
- Stiče se utisak da je u ovom setu udžbenika u fokusu autora bila dekonstrukcija stereotipa o podeli kućnih poslova i muško-ženskim osobinama. Očit je i pokušaj uvođenja rodno osjetljivog jezika. Te sfere su prepoznate kao polje nejednakosti, dok u sferi profesionalnih odnosa još uvek postoji nesenzibilisanost. Mnoge teme u ovim udžbenicima nisu prepoznate kao one gde se može ugraditi rodna perspektiva – ljudska delatnost, kultura življenja, naša prošlost.

3. **Svet oko nas, I i II razred osnovne škole**

3.1. Analiza integrisanog nastavnog programa

U nastavnom programu obrazovanja i vaspitanja za prvi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja dobro su definisani ciljevi i zadaci koji se odnose na osposobljavanje đaka da razumeju društvo, sebe i svet u kome žive.³² Posebno su, s aspekta rodne osjetljivosti, značajni sledeći jasno definisani ciljevi: usvajanje, razumevanje i razvoj osnovnih socijalnih i moralnih vrednosti demokratski uređenog, humanog i tolerantnog društva, uvažavanje pluralizma vrednosti i omogućavanje, podsticanje i izgradnja sopstvenog sistema vrednosti i vrednosnih stavova koji se temelje na načelima različitosti i dobrobiti za sve.

Kao svrha obrazovanja i vaspitanja u drugom razredu osnovne škole navedeno je nekoliko ciljeva, među kojima i cilj da se učenici učine sposobnim da prepoznaju različite identitete osoba i razviju poštovanje

³² Pravilnik o nastavnom planu i programu za prvi i drugi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja, „Službeni glasnik RS - Prosvetni glasnik“, br. 10/2004, 20/2004, 1/2005, 3/2006, 15/2006 i 2/2008.

prema njima. Ovaj cilj otvara perspektivu za uvođenje onih sadržaja koji promovišu poštovanje rodnih identiteta i otklanjaju stereotipe koji uslovjavaju neravноправан tretman polova. Kao još jedan od ciljeva je istaknuto prikazivanje i obučavanje u uvažavanju pluralizma vrednosti, prava na različitost i poštovanje ljudskih i građanskih prava.

U ostvarivanju ovih ciljeva predmet *Svet oko nas* igra važnu ulogu, ali ovi ciljevi nisu u zadovoljavajućoj meri operacionalizovani kroz program samog predmeta, iako su za to postojale velike mogućnosti.

Program integrisanog nastavnog predmeta *Svet oko nas*, koji se izučava u prvom i drugom razredu osnovne škole, uključuje sadržaje koji omogućavaju usvajanje znanja, umenja i veština iz oblasti društva i kulture. Ove dve saznajne oblasti su, po prirodi stvari, rodno senzitivne.

U delu programa koji se odnosi na predmet *Svet oko nas* za prvi razred određeno je da su ciljevi i zadaci ovog predmeta, pored ostalog, razvijanje odgovornog odnosa prema sebi i okruženju i uvažavanje drugih. Sadržina programa nastavnog predmeta *Svet oko nas* za prvi razred osnovne škole pokazuje da postoji disparitet između onih delova programa koji se odnose na prirodu i delova programa koji su posvećeni društvu i kulturi. Tako je, na primer, za obradu tema pod marginalnim naslovom „Ja i drugi“ predviđeno deset časova, dok je temama u okviru žive i nežive prirode posvećeno četrdeset časova. Takođe, valja naglasiti da program nastavnog predmeta *Svet oko nas* za prvi razred osnovne škole ne sadrži teme koje dake eksplisitno upućuju na uočavanje razlika koje među ljudima postoje s obzirom na pol, etničko poreklo, invaliditet i slično, iako su ove razlike deo sveta koji ih okružuje u školskoj sredini i široj društvenoj zajednici. Budući da se proces učenja oslanja na samostalno istraživanje dece i iskustveno saznavanje, kako je to navedeno u programu ovog nastavnog predmeta, nesumnjiva je potreba da se iskustvene spoznaje dece o ljudima koji ih okružuju na odgovarajući način sistematizuju, dopune i restrukturiraju - kako bi daci već na ovom nivou obrazovanja mogli na valjan način da razumeju razlike i ponašaju se u skladu sa načelima različitosti i dobropitija za sve.

Kao i kod nastavnog predmeta *Svet oko nas* za prvi razred i u programu ovog predmeta za drugi razred uočava se da je odnos tema iz oblasti društva i prirode neravnomeran. Naime, dominiraju teme koje obrađuju prirodne zakonitosti, kao i one koje čoveka tumače kao prirodno biće. Kao teme koje mogu inkorporirati rodni sadržaj u okviru društvenih tema mogu se prepoznati one koje se u okviru poglavljja „Mi i drugi“ bave onim što je dom, ulica, škola, naselje, kao i društvenim grupama - porodica, rođaci, susedi, vršnjaci, sugrađani. Pogodna je i tema koja se bavi praznicima i običajima. I oblast „Kultura življenja“ je otvorena za uvođenje tema koje će promovisati jednak raspodelu kućnog i profesionalnog rada i druge aspekte rodne ravnopravnosti, ali takvih tema nema.

3.2. Analiza udžbenika Svet oko nas za I razred, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

3.2.1. Kvantitativna analiza

Prisustvo ženskih i muških osoba

U ovom udžbeniku je prisutno više muških likova u odnosu na ženske.

Tabela 2: Pol osoba prema aspektima - jedna osoba/grupa, mesto u tekstu
Ukupan broj osoba 412

pol	jedna osoba	grupa	glavni tekst	slike	pomoći tekst
ženski	116	8	3	114	7
muški	159	20	28	140	11
oba	0	109	15	89	5

Porodične, profesionalne i ostale uloge

Prisutno je 355 osoba sa određenim ulogama: 118 ženskih osoba, 142 muške osobe i 95 mešovitih grupa (uglavnom deca i đaci).

Tabela 3: Uloge prema polu

uloge	ženski	muški	oba	ukupno
roditelji	8	4	0	12
članovi porodice	4	6	25	35
deca	52	65	23	140
daci	15	18	35	68
prijatelji	4	3	0	7
stereotipne ženske profesije*	20	2	1	23
ostale profesije	13	43	9	65
drugo	0	1	2	3
ukupno	118	142	95	355

* učiteljice, medicinske sestre, vaspitačice

Skoro savršeni odnos muških i ženskih uloga narušava profesionalna podela rada: učiteljice i medicinske sestre su ekskluzivno žene; čitava profesionalna sfera izvan toga pripada muškarcima.

Aktivnosti

Ukupno 215 ljudi je predstavljeno kroz aktivnosti: 77 ženskih osoba nešto radi naspram 92 muške osobe; 46 mešovitih grupa, takođe, obavljaju neke aktivnosti.

Tabela 4: Aktivnosti prema polu

aktivnosti	ženski	muški	oba	ukupno
kućni rad	21	9	15	45
poučavanje/učenje	13	1	4	18
profesionalne aktivnosti	24	36	9	69
izražavanje emocija	1	7	1	9
sport i igra	8	20	10	38
istraživanje	4	6	0	10
dokolica	1	6	1	8
drugo	5	7	6	18
ukupno	77	92	46	215

Kada uključimo aktivnosti kroz koje su likovi prikazani, situacija se pogoršava. Aktivnostima je naglašena skoro potpuna polna podela rada. Kao da se taj prvi oblik podele rada još uvek održava skoro nenarušen. Dva puta više žena je angažovano na kućnom radu. Skoro sve učiteljice su žene. Znatno je više muškaraca u profesionalnim ulogama, dok su žene dominantne u stereotipnim profesionalnim ulogama: medicinska sestra, čistačica, prodavačica. U jednom slučaju se pojavila jedna muška osoba kao uspešan domaćin – onaj koji svoje poslove obavlja dobro i razumno.

Osobine

Ukupno 102 osobe su predstavljene kroz osobine.

Ni u jednom drugom udžbeniku nije prisutna tako jasna podela na muške i ženske osobine. Nijedna devojčica nije predstavljena kao dinamična, hrabra, agresivna ili gruba, te osobine su u ovoj knjizi

rezervisane za dečake. Sa druge strane dečaci nisu ozbiljni, niti vredni. Ima naravno i zajedničkih osobina: dečaci i devojčice su aktivni, odgovorni, neodgovorni ili nespretni.

Tabela 5: Lične osobine prema polu

učestalost	osobine	muški	ženski	oba	ukupno
samo muške osobe	preduzimljivi, uplašeni, snažni, dinamični, hrabri, agresivni, grubi	33	0	2	35
jednako	aktivni, odgovorni, neodgovorni, nespretni	21	20	7	48
samo ženske osobe	ozbiljni, vredni	0	13	6	19
ukupno		54	33	15	102

Porodični model

Svi modeli porodice su prezentovani na slikama. Dominantan je model potpune nuklearne porodice (roditelji, dva deteta, uglavnom različitog pola). U devet slučajeva se pojavljuje jedan od roditelja sa decom.

Tabela 6: Porodični model

porodični model	učestalost
potpuna nuklearna porodica	20
višegeneracijska porodica	2
supružnici	2
majka sa decom	4
otac sa decom	5
drugo	2
ukupno	35

Odnosi

U trideset tri slučaja su subjekti i objekti, tj. akteri u nekom odnosu, pri čemu su predominantni oni između učitelja i učenika.

Tabela 7: Dominantni odnosi i pol subjekata u odnosu

odnosi	pol subjekta			
	ženski	muški	oba	ukupno
roditelji deca	1	2	0	3
učitelji učenici	9	1	2	12
dete, dete	1	4	2	7
drugo	3	8	0	11
ukupno	14	15	4	33

Jezik

U 66 slučajeva relevantnih u pogledu rodnog sadržaja jezik je upotrebljen na sledeći način:

Tabela 8: Upotreba rodno osetljivog jezika prema polu subjekta

jezik	pol subjekta			
	ženski	muški	oba	ukupno
rodno neutralan	0	0	12	12
rodno osetljiv	7	12	4	23
rodno stereotipan	1	28	2	31
ukupno	8	40	18	66

Rodno stereotipan jezik dominira kao generički (lekar) i gramatički oblik: na slici je prikazana žena lekar, a ispod slike piše – lekar; na slici su prikazane i žene i muškarci, a ispod slike piše – učitelji.

U ovoj knjizi nema „uzornih modela” predstavljenih kroz poznate ličnosti.

3.2.2. Tematska analiza

U celom udžbeniku zanimanja ljudi su uglavnom naslovljena rodno stereotipno: muškarac je lekar, naučnik, pekar, saobraćajac, vozač, poštari, veterinar, a žena je medicinska sestra, prodavačica; podučavanje je isključivo žensko zanimanje (samo je na jednoj slici prikazan učitelj, dok su učiteljice na svim ostalim slikama kojima je ilustrovana školska sredina; poslove čišćenja u školi obavlja isključivo žena). Primećuju se izvesni pomaci ka dekonstrukciji stereotipne podele poslova, uz zadržavanje rodno

stereotipnog jezika (žena „zubar”, muškarac „frizer”, a ne frizerka). Kod prikaza poslova u poljoprivredi jasna je tradicionalna, rodno stereotipna podela poslova (oranje traktorom i berba su isključivo muški poslovi, a hranjenje živine, zalivanje i okopavanje bašte – ženski poslovi).

U okviru teme „Gde živi porodica” prikazan je porodični ambijent (kuća i stan u zgradama) i svakodnevne aktivnosti članova porodice. Ilustracije su najčešće bazirane na stereotipnom pristupu u odrađivanju poslova, interesovanja i osobina muških i ženskih članova porodice (mama pere suđe, tata dolazi sa posla, mama odnosno čerka neguje cveće, mama postavlja rođendansku tortu, tata postavlja ukras na vrh jelke, tata sa sinom pravi kućicu za ptice, dečak je napravio nered u sobi, devojčica vredno uči). Nije zanemarljiv pokušaj da se nestereotipno prikaže muškarac: pravi salatu, usisava kuću ili zajedno sa suprugom ide na pijacu.

Kod prikaza osobina ljudi takođe se uočavaju izvesni rodni stereotipi: dečaci pokazuju agresiju, nestični su, aktivni, dok su devojčice na većini ilustracija prikazane kao vredne, marljive, uredne, ali i nespretnе, spremne da se podsmevaju drugima; dečak se penje na drvo, a devojčica ga posmatra; dečak je spreman za tuču, a devojčica se izruguje. Primećuje se isticanje odgovornog ponašanja i dečaka i devojčica: podjednako odgovorno se javljaju roditeljima, brinu o cveću, sređuju učionicu.

U okviru odeljka „Ja i drugi”, gde se đaci upoznaju sa razlikama među ljudima, razlike su obrađene kroz razlikovanje kategorije dece i odraslih, razlike u ličnim obeležjima (boja kose) i interesovanjima, ali je izostalo eksplicitno ukazivanje na razlike po polu, razlike s obzirom na etničko poreklo, invaliditet i drugo. Iako možda ovakav pristup opredeljuju pedagoški razlozi, koji uzimaju u obzir dostignuti nivo razvojnih sposobnosti učenica/učenika prvog razreda, činjenica je da se učenice/učenici ovog uzrasta suočavaju sa ovim razlikama među ljudima, kako u školi tako i u porodici i u drugim sredinama. Zbog toga bi, čini se, trebalo ukazati na razlike koje među ljudima postoje i s obzirom na pol, rasu i invaliditet.

Slike kojima su ilustrovane razlike među ljudima u pogledu interesovanja (u okviru glavnog teksta i zadataka) predstavljaju pokušaj da se uz stereotipna interesovanja kao što su: otac se interesuje za ribarenje, a sin za sport; čerka i majka slušaju muziku; dečaka zanima košarka, a devojčicu pevanje – ponude i nestereotipni sadržaji (otac i čerka zajedno crtaju, dok majka i sin zajedno čitaju knjige).

Ono što se implicitno uočava kao razlika između devojčica i dečaka jeste stereotipna slika muško ženskih aktivnosti (dečak svira, a devojčica igra, dečak pliva, skače, a devojčica aplaudira).

U okviru teme „Ko čini porodicu” učinjen je, hvale vredan, pokušaj da se ukaže na postojanje različitih porodica („potpuna” i „nepotpuna” dvogeneracijska porodica, tj. otac sa decom i majka sa decom). Među ilustracijama, ipak, u okviru ove teme, a i u drugim delovima udžbenika, dominira slika potpune

nuklearne porodice (mama, tata i dva deteta različitog pola), što šalje poruku da je ovo idealan tip porodice. Slika nuklearne porodice sreće se na čak osam mesta u udžbeniku.

Zanimanja i društvene uloge u ovom udžbeniku označeni su rodno nesenzitivnim jezikom (naučnik, zubar, glumac, lekar, sugrađanin, sused i sl.), ali je važno istaći da se, na primer, u zadatku odgovor na pitanje traži rodno senzitivnim jezikom: „ko je ko u školi?” („označi šta si ti u školi: učenik, učenica, drug, drugarica”).

3.3. Analiza udžbenika Svet oko nas za II razred, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

3.3.1. Kvantitativna analiza

Prisustvo muških i ženskih osoba

Tabela 1: Pol osoba prema aspektima - jedna osoba/grupa, mesto u tekstu
Ukupan broj osoba 244

pol	jedna osoba	grupa	glavni tekst	slike	pomoćni tekst
ženski	63	5	2	63	3
muški	90	9	9	78	12
oba	0	77	14	47	16

U poređenju sa drugim udžbenicima, odnos muških i ženskih likova je relativno dobro izbalansiran. Na slikama su skoro podjednako prisutni muški i ženski likovi.

Porodične, profesionalne i druge uloge

Od ukupno 122 osobe, pojavljuje se 50 ženskih osoba i 56 muških osoba sa pojedinačnom ulogom, kao i 16 mešovitih grupa (uglavnom grupe učenika).

Ovaj udžbenik je veoma izbalansiran u pogledu uloga u kojima su prikazani muškarci i žene: u ulogama roditelja, dece i učenika – skoro podjednaka zastupljenost. Jedini ostatak tradicionalne podele rada jeste da su skoro svi učitelji žene, kao i to da je u poljoprivredi više muškaraca nego žena.

Tabela 2: Uloge prema polu

uloge	ženske	muške	obe	ukupno
roditelji	7	7	2	16
deca	6	8	3	17
učitelji	10	1	3	14
poljoprivrednici	12	19	1	32
druge profesije	5	9	0	14
učenici	9	11	7	27
drugo	1	1	0	2
ukupno	50	56	16	122

Aktivnosti

Kroz aktivnosti je prikazano 80 subjekata: 27 ženskih osoba, 33 muške osobe, 20 grupa oba pola.

Tabela 3: Aktivnosti prema polu

aktivnosti	ženski	muški	oba	ukupno
kućni poslovi	6	0	0	6
	0	4	3	7
podučavanje/učenje	8	1	1	10
profesionalne aktivnosti	12	20	1	33
sport i igra	0	4	6	10
istraživanje	0	2	0	2
dokolica	1	2	9	12
ukupno	27	33	20	80

Aktivnosti su uglavnom tradicionalno raspodeljene. Kućni poslovi i čuvanje dece su još uvek ženske aktivnosti, muškarci „uskaču” kao snabdevači za kuću, što je takođe tradicionalna podela rada. Učitelji su ženskog pola. Profesionalna sfera, sa druge strane, češće je prepunjena muškarcima.

Osobine

U ovoj knjizi su pojedini likovi opisani kroz svoje osobine u 38 slučajeva:

Tabela 4: Lične osobine prema polu

učestalost	osobine	muški	ženski	oba	ukupno
više muških nego ženskih osoba	ljuti	3	1	0	4
jednako	neodgovorni, pasivni, radoznali, agresivni, veseli	11	11	5	27
više ženskih nego muških osoba	emotivni, saosećajni, uplašeni	0	5	2	7
ukupno		14	17	7	38

Devojčice i dečaci su vidljivi kao nosioci skoro jednakih osobina; dečaci su nešto češće ljuti, a devojčice saosećajne.

U ovom udžbeniku nema primera uspeha i postignuća. Takođe, nema poznatih osoba kao „uzornih modela”.

Porodični model

Porodica se pojavljuje u 28 različitim slučajeva. Prisutan je model „potpune” nuklearne porodice, ali i vešegeneracijske, koja se pojavljuje češće nego nuklearna. Takođe, češće se prikazuju majke sa decom nego očevi. Važno je reći da se u ovoj knjizi skreće pažnja na postojanje usvojeničkih i starateljskih porodica.

Tabela 5: Porodični model

„potpuna” nuklearna porodica	7
višegeneracijska porodica	11
majka sa decom	5
otac sa decom	2
par	2
alternativni porodični model	1
ukupno	28

Odnosi

U 18 slučajeva su subjekti i objekti prikazani kroz neku vrstu relacija: uglavnom su to odnosi učitelja i đaka, pri čemu su učitelji – najčešće žene.

Tabela 6: Dominantni odnosi i pol subjekata u odnosu

odnosi	ženski	muški	oba	ukupno
roditelji deca	1	1	0	2
deca roditelji	1	2	0	3
učitelji đaci	8	1	0	9
daci učitelji	1	1	0	2
drugi	0	2	0	2
ukupno	11	7	0	18

Jezik

U rodno relevantnim rečenicama jezik je prikazan na sledeći način:

Tabela 7: Upotreba rodno osetljivog jezika prema polu subjekta

jezik	pol subjekta			
	ženski	muški	oba	ukupno
rodno neutralan	1	1	6	8
rodno osetljiv	1	4	15	20
rodno stereotipan	2	10	1	13
ukupno	4	15	22	41

Češće je korišćen rodno senzitivan nego rodno stereotipan jezik. Kada uporedimo ovaj udžbenik sa drugim udžbenicima, koji su bili predmet naše analize, uočavamo napredak u obraćanju rodno nestereotipnim jezikom.

3.3.2. Tematska analiza

Osnovno zapažanje u vezi sa ciljem naše analize jeste da su autori delimično utkali rodnu perspektivu u ovaj udžbenik koji deci daje polazna znanja o prirodnom i društvenom svetu u kome žive, kao i da su žeeli da neke stereotipe o porodičnim i profesionalnim odnosima muškaraca i žena dovedu u pitanje.

Ipak, opšti utisak jeste da su u tome zastali na pola puta i da se još uvek mogu naći mnogi primeri stereotipnog prikazivanja rodnih odnosa. Iako program eksplicitno ne uvodi temu rodne ravnopravnosti, otvoren je određeni prostor koji nije u potpunosti iskorišćen.

Autorima udžbenika se valja uputiti pohvala za rodno senzitivan jezik u pitanjima („šta si video/la”, a ne „šta si video”), što je naročito izraženo u *Istraživaci i Proveranci*. Ipak su zadržani i primeri rodno stereotipnog jezika: „zNALAC”, „mnOGOZNALAC”, „mAKSIZNALAC”, kao oznaka za one učenice/učenike koji su osvojili određeni broj poena – isključivo u muškom rodu.

Što se tiče podele rada u sferi domaćinstva, nalazimo lepe primere nestereotipne rodne podele: dečak briše prašinu, cela porodica brine o bolesnoj devojčici, angažuje se oko spremanja ručka, otac šeta sa sinom; ali tu je i niz rodno stereotipnih „ženskih” poslova: mama nosi tortu, devojčica poliva cveće, mama sa decom čisti kuću, dok je „otac odsutan”.

U profesionalnoj podeli rada žena je u tradicionalno „ženskim” zanimanjima: kasirka, učiteljica; u poljoprivredi – sadi, zaliva, hrani životinju. Muškarac je direktor, pedagog, psiholog, sekretar, računovođa, dok je žena spremičica i kuvarica. Lep je primer muškarca koji servira užinu, iako je u tekstu ostao naziv za osobu koja servira užinu u ženskom rodu („servirka”).

Generalni je utisak da su dečaci i devojčice prisutni u istom broju i da ih „krase” slične osobine i interesovanja: devojčice su istraživači kao i dečaci, zajedno se igraju loptom, zajedno pevaju u horu; i jedne i druge više zanima igra nego škola, ponekada su neposlušni. Zadržavaju se i primeri rodno stereotipnih osobina i interesovanja: košarku igraju isključivo dečaci, koji su češće i agresivni, dok su devojčice plašljive (da bi usledila i ilustracija agresivne devojčice). Promakli su primeri rodno stereotipnih boja (Jovanina kuća je sa crvenim krovom, a Nikolina sa plavim i ne samo to – on ima plavu kapu, a ona crvenu haljinu).

Kada se govori o prošlosti, ističe se dominantna uloga muškarca, koji je odlučivao o svemu; propuštena je prilika da se ukaže na isključivanje žena iz obrazovanja nekada, kao i na postojanje asimetrične podele rada, iako je to evidentno. Jasno je da je domaćin nekada o svemu odlučivao, ali se ne kaže da je to činio na uštrb prava žene. Ostaje bez odgovora da li se nešto u tom pogledu promenilo do danas. Ono što treba pohvaliti jeste postavljeni zadatak: „da deca razmišljaju po čemu se razlikuju porodice sada od porodica nekada”.

Iako je negde na početku knjige naglašen pluralizam oblika porodice, deci je predviđeno da, pored potpune porodice, postoje i one u kojima je prisutan samo jedan roditelj, usvojeničke i starateljske

porodice. Ipak, u knjizi dominira potpuna, nuklearna, heteroseksualna porodica, sa dvoje dece različitog pola. Ovaj superiorni model je funkcionalan: deca se radaju i odgajaju, svi nešto rade, zajedno odmaraju u kućnom ambijentu i veoma često gledaju porodične albume – što se može povezati sa porodičnom memorijom i kontinuitetom. Nema porodica sa istopolnom decom - kao da se takav oblik u realnom životu ne može sresti! Svako dete koje ne živi u potpunoj nuklearnoj porodici i nema brata ili sestru drugog pola, može pomisliti da nešto nije u redu. Jasno se ilustruje rođačka veza s majčine i s očeve strane, ali kada se zadaje zadatak: ko je čiji predak? – traži se samo navođenje predaka po muškoj liniji? To jeste pokazatelj nedovršene rodno senzitivne slike porodične stvarnosti.

3.4. Analiza udžbenika Svet oko nas za II razred, Klett

3.4.1. Kvantitativna analiza

Prisustvo ženskih i muških osoba

Tabela 1: Pol osoba prema aspektima - jedna osoba/grupa, mesto u tekstu
Ukupan broj osoba 131

pol	jedna osoba	grupa	glavni tekst	slike	pomoćni tekst
ženski	25	0	0	24	1
muški	63	7	2	66	2
oba	0	36	2	33	1

U ovoj knjizi je neizbalansiran odnos ženskih i muških likova: skoro tri puta više ima muških likova.

Porodične, profesionalne i druge uloge

Ukupno se pojavljuje 41 osoba sa određenom ulogom: šest ženskih osoba, 23 muške osobe i 12 mešovitih grupa. Akteri različitih uloga su predstavljeni vrlo statično. Nešto je više ženskih roditelja, dok su sve profesije prikazane kroz muške predstavnike.

Tabela 2: Uloge prema polu

uloge	ženski	muški	oba	ukupno
roditelji	3	1	1	5
deca	2	2	1	5
daci	1	4	7	12
profesije	0	15	2	17
drugi	0	1	1	2
ukupno	6	23	12	41

Aktivnosti

U udžbeniku je 70 subjekata viđeno kroz aktivnosti: 17 ženskih osoba, 36 muških osoba i 17 mešovitih grupa.

Tabela 3: Aktivnosti prema polu

aktivnosti	ženski	muški	oba	ukupno
kućne aktivnosti	5	3	0	8
profesionalne aktivnosti	2	16	0	18
sport i igra	3	10	9	22
istraživanje	4	2	0	6
dokolica	3	5	8	16
ukupno	17	36	17	70

Dok su kućne aktivnosti relativno jednakoraspoređene, profesionalne aktivnosti su skoro potpuno poverene muškarcima.

Osobine

Određene osobine su ispoljene kod 19 likova. Veoma je zanimljiva prezentacija osobina dečaka i devojčica, verovatno koncipirana sa ciljem da dekonstruiše model o tipično muškom i ženskom ponašanju. U ovoj knjizi se srećemo sa agresivnim i ljutim devojčicama, što u dosadašnjoj analizi nije bio slučaj s obzirom na to da su ove osobine pripisivane uglavnom dečacima.

Tabela 4: Lične osobine prema polu

učestalost	osobine	muški	ženski	oba	ukupno
više muške nego ženske osobe	pasivni, neodgovorni, aktivni	5	1	4	10
jednako	veseli, saosećajni	0	0	3	3
više ženske nego muške osobe	radoznali, ljuti, agresivni	5	1	0	6
ukupno		10	2	7	19

Odnosi

U 10 slučajeva subjekti i objekti su prikazani kroz neku vrstu relacije. U odnosu roditelji-dete roditelj je uglavnom majka.

Tabela 5: Dominantni odnosi i pol subjekata u odnosu

odnosi	ženski	muški	oba	ukupno
roditelji deca	4	1	1	6
učitelji daci	0	0	2	2
doktor pacijent	0	0	2	2
ukupno	4	1	5	10

Znamenite ličnosti

Ova knjiga ne promoviše poželjan model uspeha i postignuća. Prisutna je samo jedna znamenita ličnost (sv. Sava).

Porodični model

Porodični model se pojavljuje samo u sedam slučajeva: nuklearna porodica, majka sa decom i otac sa decom javljaju se po dva puta, dok je sedmi slučaj – bračni par. Za razliku od drugih udžbenika u ovom nije prisutna totalna dominacija nuklearne porodice i nema višegeneracijskog tipa porodice.

Jezik

Kako je pronađeno samo sedam rečenica sa rodnim sadržajem, ne može se izvršiti relevantna analiza jezika.

3.4.2. Tematska analiza

U ovom udžbeniku, koji je pisan rodno neutralnim jezikom, značajno više su prisutni sadržaji iz prirode nego iz društva. Odnosi u društvu su zanemareni i prikazuju se bez prisustva ljudi (npr. oblast ljudskih delatnosti). Kao predstavnici ljudskog roda pojavljuju se muškarci (praćovek, lanac ishrane).

Porodica nije posebno istaknuta kao društvena grupa. Ne govori se o njenom sastavu, niti se često prikazuje na slikama. Kada se to ipak čini, uglavnom se radi o potpunoj nuklearnoj porodici sa decom različitog pola.

U sadržajima koji se odnose na oblast kućne podele rada primetan je pokušaj dekonstrukcije rodnih stereotipa: muškarac pere prozore, poliva baštu, ali ipak postoji granica – žena je ta koja kuva, hrani dete, dok baka poliva cveće. Otac ima vremena za decu, što jeste pomak ka simetričnijoj rođnoj podeli poslova, ali njegova briga se demonstrira na primer tako što uči devojčicu da vozi bicikl. Čini se da neke stereotipe ipak nije moguće „ugroziti”.

Kada se govori o ljudskim delatnostima, na čitavih deset strana se ne pojavljuju niti muškarac, niti žena, niti se pak imenuju profesije. Pa ipak, jasno je da su muškarci voćari, rudari, čobani, traktoristi, lekari (žena je medicinska sestra). Zanimljivo je da se ovde muškarac pojavljuje u ulozi učitelja (ulozi koja je tradicionalno „ženska”) – ovaj nalaz bi išao u prilog rušenja rođno stereotipne konstrukcije zanimanja kada bi se žena prikazivala u „muškim” profesionalnim ulogama. S obzirom da to nije slučaj, ovaj „ispad” upućuje na zaključak da ženi uopšte nije mesto u javnoj sferi, pa makar to bila i učiteljica! Za nju je rezervisana privatna sfera, gde obavlja sve one poslove koji „priliče” ženi (kuva, čuva, brine, šije...). „Napredak” je što se pojavljuje na pijaci zajedno sa muškarcima, kao kupac i kao prodavac robe.

Kada se govori o prošlosti, pominju se predmeti, a ne ljudski odnosi, tako da nema ni sadržaja koji su rođno relevantni za ovu analizu. Ljudski odnosi su prikazani statično i sa vrlo malo ljudi. Rodna perspektiva apsolutno nije prisutna. Stiče se utisak da u prošlosti nije bilo žena: u sadašnjosti ih ima, ali ne u javnoj sferi!

Vredni su pažnje pokušaji „razbijanja” stereotipa: dečak telefonira sa crvenog telefona, a devojčica sa plavog; devojčica je agresivna, a dečak je plašljiv; devojčica vozi bicikl, a onda zajedno dečak i devojčica prave kućicu za ptice.

4. Priroda i društvo, III i IV razred osnovne škole

4.1. Analiza integrisanog nastavnog programa

U nastavnom programu za treći razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja definisana je, na valjan način, svrha programa obrazovanja tako što je, pored ostalog, predviđeno da obrazovanje uključuje „*Razvijanje znanja, veština, stavova i vrednosti koje ospozobljavaju učenika da uspešno zadovoljava sopstvene potrebe i interes, razvija sopstvenu ličnost i potencijale, poštuje druge osobe i njihov identitet, potrebe i interes, uz aktivno i odgovorno učešće u ekonomskom, društvenom i kulturnom životu i doprinos demokratskom, ekonomskom i kulturnom razvoju društva*“.³³ Takođe, dobro su definisani ciljevi i zadaci programa obrazovanja, među kojima su s aspekta rodne senzibilizacije značajni:

- razvoj intelektualnih kapaciteta i znanja dece i učenika nužnih za razumevanje prirode, društva, sebe i sveta u kome žive, u skladu sa njihovim razvojnim potrebama, mogućnostima i interesovanjima;
- ospozobljavanje za samostalno i odgovorno donošenje odluka, koje se odnose na sopstveni razvoj i budući život;
- usvajanje, razumevanje i razvoj osnovnih socijalnih i moralnih vrednosti demokratski uređenog, humanog i tolerantnog društva;
- uvažavanje pluralizma vrednosti i omogućavanje, podsticanje i izgradnja sopstvenog sistema vrednosti i vrednosnih stavova koji se temelje na načelima različitosti i dobrobiti za sve;
- jačanje poverenja među decom i učenicima i sprečavanje ponašanja koja narušavaju ostvarivanje prava na različitost, poštovanje prava dece, ljudskih i građanskih prava i osnovnih sloboda i razvijanje sposobnosti za život u demokratski uređenom društvu, kao i razvijanje i negovanje drugarstva i prijateljstva;
- usvajanje vrednosti zajedničkog života i podsticanje individualne odgovornosti.

Treba, međutim, primetiti da je nastavni program preovlađujuće pisan rodno neutralnim jezikom, izuzev isključivih zahteva koji se postavljaju pred „učitelja“ ili „učenika“.

³³ Pravilnik o nastavnom planu za prvi, drugi, treći i četvrti razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja i nastavnom programu za treći razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja, „Sl. glasnik RS - Prosvetni glasnik“, br. 1/2005, 15/2006 i 2/2008.

Kada je u pitanju svrha izučavanja integrisanog nastavnog predmeta „Priroda i društvo” za treći razred osnovne škole, pored ostalog, predviđeno je da preko „*interaktivnih socijalnih aktivnosti učenice/učenici upoznaju sebe, ispoljavaju svoju individualnost, uvažavajući različitosti i prava drugih, uče se kako treba živeti zajedno*”, uključujući i korišćenje različitih socijalnih veština, znanja i umenja u neposrednom okruženju. Iako to podrazumeva otkrivanje, osvetljavanje i ugrađivanje rodne dimenzije odnosa između dečaka i devojčica, u nastavnom planu i programu takva mogućnost nije eksplisitno prepoznata i ostvarena.

Sadržaj programa je razvrstan u pet tema i osnovni utisak je da eksplisitno nije predviđen socijalni sadržaj razlika između polova.

Prva tema pod nazivom „Priroda-čovek-društvo” predviđa razmatranje geografskog prostora, teritorijalnih celina i nežive prirode. Čovek se vidi kao odlučujući faktor u održavanju prirodne ravnoteže ili uzrok poremećene ekološke ravnoteže unutar životne zajednice. U potpunosti su izostali sadržaji koji se odnose na društvene institucije i društvene odnose.

Druga i treća tema („Kretanje u prostoru i vremenu”, „Materijali i njihova upotreba”) preovlađujuće razjašnjavaju prirodne zakonitosti, tako da za rodno senzitivne sadržaje nema mesta.

Samo dve teme („Naše nasleđe” i „Ljudska delatnost”) implicitno ostavljaju prostor da se uvedu teme sa rodno senzitivnim sadržajima.

U okviru teme o „Našem nasleđu” predviđa se tumačenje tragova prošlosti, tendencija i sadašnjeg stanja kulturnog nasledja, odnosno materijalne i duhovne tradicije – tako da ostaje prostora za rodno senzitivno uočavanje tendencije transformacije porodice, pojave alternativnih oblika partnerskog zajedništva, uočavanje asimetrije u rodnoj podeli rada, uočavanje tendencije otvaranja obrazovnih institucija ka ženama, kao i tendencije prevazilaženja profesionalne segregacije muškaraca i žena. Nastavne jedinice koje se odnose na naše nasleđe: *kako otkrivamo prošlost, svedoci bliže i dalje prošlosti, tragovi prošlosti – materijalni, pisani, usmeni i običajni, čuvamo i negujemo ostatke prošlosti, određivanje bliže i dalje prošlosti (život u porodici, školi, naselju, zavičaju)* „trpe” rodni diskurs i perspektivu. Postojala je mogućnost da se ove nastavne jedinice obrade kroz rodnu dimenziju tako što bi se različiti segmenti prošlosti, kao što su škola, porodica, naselje ili zavičaj, prikazali kroz prisustvo/odsustvo muškaraca i žena u tim socijalnim okvirima. Takođe, razvoj porodice je mogao da se sagleda kroz mesto i ulogu muškaraca i žena u sistemu porodičnog života. I tema „Škola” je mogla da se „urodni” kroz prikaz razvoja obrazovanja iz perspektive obrazovanja žena, a tema „Naselje” kroz prikaz naselja kao mesta susreta i relacije stvarnih ljudi – muškaraca i žena. Takođe, metodsku jedinicu „Moj zavičaj i njegova

prošlost” bilo je moguće obraditi tako da se isključi stereotipni prikaz muškaraca i žena u različitim oblastima socijalne i kulturne prozvodnje života.³⁴ Kada je u pitanju tematska jedinica „Likovi iz naših narodnih pesama, pripovedaka i bajki” mogao se napraviti „rodni rez” i pokazati da su znameniti ljudi podjednako i muškarci i žene, čime bi se žene izvukle iz „naftalina” istorije i kulture.

Druga tema pod nazivom „Ljudska delatnost” naglašava čoveka kao intelektualno, kreativno i društveno biće i implicitno se ističu razvojni ciljevi koji omogućavaju formiranje stavova i vrednosti - tako da ostaje prostora za rodno senzitivnu socijalizaciju o društvenoj organizaciji polnih razlika kroz socijalno nametnutu podelu rada između polova. U okviru tematskih jedinica „Ljudska delatnost: stanovništvo našeg kraja - sličnosti, razlike, suživot”, može se pokazati da stanovništvo čine ljudi - muškarci i žene podjednako, koji mogu biti različitog statusa, socijalnog i etničkog porekla. U okviru jedinice „Proizvodne i neproizvodne delatnosti ljudi i njihova međuzavisnost”, učenicama/učenicima se može jasno pokazati da su muškarci i žene zajedno učešnici u proizvodnom i neproizvodnom radu uz adekvatna objašnjenja o tome da su oni različito zastupljeni, zašto je to tako, šta je „muški”, „ženski” rad i slično.

U nastavnom programu obrazovanja i vaspitanja za četvrti razred osnovne škole svrha programa obrazovanja i njegovi ciljevi i zadaci definisani su na identičan način na koji je to učinjeno u okviru nastavnog programa za treći razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja.³⁵

Kad je u pitanju nastavni predmet „Priroda i društvo” za četvrti razred osnovne škole, program sadrži pet nastavnih tema, od kojih su četiri pogodne za uključivanje rodne perspektive.

U okviru nastavne jedinice „Moja domovina deo sveta” za stanovništvo, koje je navedeno kao jedna od odrednica države, može se obraditi rodna statistika. Tema „Stanovništvo Srbije” navedena je kao posebna celina, u okviru koje se upoznaju prirodno kretanje stanovništva (broj, gustina naseljenosti, migracije) i

³⁴ Na primer, način života – pokazati kako se živilo u porodici i društvu, jasno pokazati kakve su bile uloge muškaraca i žena u društvu i porodici u prošlosti; proizvodnja i razmena dobara – „muški” i „ženski” način proizvodnje dobara, šta i gde rade žene i muškarci, objasniti, primereno za taj uzrast, šta je to patrijarhalno društvo; zanimanje – ukazati na različita muška i ženska zanimanja, i navesti društvene i kulturne razloge za preovlađujuće prisustvo muškaraca u svim zanimanjima; odevanje – „uvesti” podjednako muškarce i žene u sliku odevanja nekad, i pokazati na primeru odevanja odnos prema ženi u patrijarhalnom društvu (uporediti ih sa zemljama Evrope u to vreme); ishrana – kakva je uloga žene u procesu proizvodnje i pripreme hrane za društvo i porodicu, da li je to njena dominantna uloga i ako jeste, zašto, da li se danas nešto bitno promenilo.

³⁵ Pravilnik o nastavnom programu za četvrti razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja („Službeni glasnik RS - Prosvetni glasnik”, br. 3/2006, 15/2006 i 2/2008).

struktura stanovništva (starosna, obrazovna, nacionalna, verska, jezička...). U okviru ovog sadržaja moguće je obraditi rodnu strukturu stanovništva. Takođe, u okviru ove teme je i podtema „Gradenje demokratskih odnosa” koja omogućava upoznavanje pravila koja regulišu uzajamna prava i obaveze države i građana. Ovi odnosi se mogu rasvetliti i kroz upoznavanje sa tzv. afirmativnom akcijom i pozitivnom diskriminacijom kao merama kojima se podstiče i unapređuje ostvarenje ljudskih prava.

Uključivanje rodnog aspekta moguće je i u nastavnoj jedinici „Susret sa prirodom” u okviru drugog dela ove teme „Čovek deo prirode”. Naime, ovaj deo koji ukupno ima četiri sadržaja, obuhvata dva koja su pogodna za uključivanje rodne dimenzije. Prvi je „Čovek kao deo prirode – svesno i društveno biće” budući da se društvenost čoveka može prikazati kroz rodnu perspektivu. Takođe, u okviru dela „Spoznanje sebe, uočavanje polne različitosti” moguće je rodni pristup, jer ovaj sadržaj eksplicitno podrazumeva spoznaju sebe preko polne različitosti. Zato on zahteva podučavanje o rodnim razlikama, o socijalnom sadržaju razlika između polova, ulozi socijalizacije u društvenom oblikovanju polova, uticaju polnih/rodnih razlika na neravnopravnost muškaraca i žena, kao i o tome da su stavovi i ponašanja prema rodu naučeni i da se mogu menjati. I u okviru drugog dela „Odgovoran odnos prema sebi i drugima” moguće je uključiti rodnu perspektivu na taj način što bi se kao nastavna jedinica navela i rodna ravnopravnost, koja se može ilustrovati rodnom statistikom odeljenja, nastavnog osoblja u školi, članova porodica u kojima učenici žive i tako dalje.

Četvrta tema „Rad, energija, proizvodnja i potrošnja”, kroz osnovne pojmove o kojima govori, može uključiti rodni aspekt - podelu rada na osnovu pola, učešće žena i muškaraca u različitim vidovima proizvodnje i potrošnje, trgovine, marketinga. Moguće je, takođe, obraditi delatnosti ljudi tako da se prikaže polna/rodna segregacija usled socijalizacije, izbora određenih škola, pridavanja značaja nekim ulogama, uz sagledavanje (ne)jednakosti žena i muškaraca u pristupu pojedinim delatnostima.

Tema „Osrt unazad” ima devet sadržaja, od kojih je iz rodne perspektive nužno sagledati sledeće pojmove: porodica, roditelji, preci, potomci, savremenici, znamenite ličnosti, umetnici - navođenjem primera i žena i muškaraca. Obrada ovih pojmove pruža mogućnost da se ukaže na istorijski razvoj porodice, na to da se menjaju njena struktura, funkcije i oblici, da iščezavaju socijalno aranžirane bračne i porodične zajednice, a postepeno preovlađuju one koje su plod individualnog izbora. Takođe, u okviru sadržaja „Nekada” postoji mogućnost da se prikaže proširena patrijarhalna porodica sa nadređenim muškarcem i podređenom ženom kao reproduktivnom „mašinom”, a u okviru sadržaja „Danas” više modela porodičnog života i više načina ostvarivanja zajedništva, sa ravnopravnim partnerskim odnosima.

4.2. Analiza udžbenika Priroda i društvo za III razred, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

4.2.1. Kvantitativna analiza

Prisustvo ženskih i muških osoba

Tabela 1: Pol osoba prema aspektima - jedna osoba/grupa, mesto u tekstu
Ukupan broj osoba 205

pol	jedna osoba	grupa	glavni tekst	slike	pomoćni tekst
ženski	48	4	1	48	3
muški	80	19	4	83	12
oba	0	54	1	44	9

U udžbeniku je prepoznata 171 posmatrana jedinica sa 205 osoba: muškaraca je duplo više nego žena.

Porodične, profesionalne i druge uloge

Od 175 osoba, sa određenom ulogom je 48 ženskih osoba naspram 91 muške osobe i 36 mešovitih grupa (uglavnom grupe dece i đaka).

Tabela 2: Uloge prema polu

uloge	ženski	muški	oba	ukupno
roditelji	3	5	2	10
deca i đaci	31	42	24	97
učitelji	8	1	0	9
poljoprivrednici	0	18	1	19
druge profesije	6	23	7	36
ostalo	0	2	2	4
ukupno	48	91	36	175

Roditeljske uloge, kao i prisustvo dece i učenika je dobro izbalansirano. Ipak, profesionalna sfera je u većoj meri „muška”, kao i poljoprivreda. Veliki broj poljoprivrednika (polovina svih prikazanih

profesija) začudujući je za udžbenik u 21. veku. Ova pojava je primećena i kod drugih udžbenika. Kao i u drugim udžbenicima i ovde žene dominiraju u profesiji učiteljice, što se može tumačiti kao prenos kućne podele poslova (briga o deci) u profesionalnu sferu.

Aktivnosti

Od 110 osoba koje nešto rade 29 je ženskih likova i duplo više muških. Oba pola se, kao mešovita grupa, javljaju u 21 slučaju. Analiza aktivnosti je u skladu sa podelom uloga. Kućni rad je izbalansiran u odnosu na tradicionalnu podelu rada. Muškarci su brojniji u profesionalnim aktivnostima, naročito ako uzmemu u obzir poljoprivredu (18:0). Oni su, takođe, brojniji u sportu i igri. Istraživačka delatnost pripada skoro podjednako i jednom i drugom polu. Devojčice su u skladu sa stereotipnim očekivanjima prikazane u oblasti obrazovanja kao „bolji” daci.

Tabela 3: Aktivnosti prema polu

aktivnosti	ženski	muški	oba	ukupno
kućni poslovi i briga	4	4	4	12
podučavanje/učenje	6	1	1	8
Poljoprivreda	0	18	1	19
druge profesionalne aktivnosti	2	7	4	13
izražavanje emocija	0	0	2	2
sport i igra	1	9	2	12
istraživanje	12	16	3	31
dokolica	4	0	0	4
drugo	0	5	4	9
ukupno	29	60	21	110

Osobine

Nema mnogo likova sa osobinama u ovoj knjizi, a postojeće ne krasi životnost i izražajnost. Osim značajno većeg broja aktivnih, ozbiljnih i neodgovornih dečaka, ostale osobine su jednakoraspodeljene među polovima.

Tabela 4: Lične osobine prema polu

učestalost	osobine	muški	ženski	oba	ukupno
više muške nego ženske osobe	aktivni, ozbiljni, neodgovorni	22	6	3	31
jednako	ozbiljni, preduzimljivi, odgovorni, dinamični, veseli	6	8	2	16
ukupno		28	14	5	47

Porodični model

U pet od devet slučajeva u kojima se pojavljuje porodica reč je o potpunoj nuklearnoj porodici (roditelji, dvoje dece različitog pola).

Odnosi

U 21 slučaju su subjekti i objekti prikazani u nekom odnosu, pri čemu dominiraju odnosi u koje stupaju deca, učenici, a onda učiteljice i đaci.

Jezik

U osam rodno relevantnih rečenica pet puta se upotrebljava rodno neutralan jezik, a u tri slučaja rodno stereotipan jezik („pedagog“ - iako je na slici žena pedagog).

U ovom udžbeniku nema poznatih ili istorijskih ličnosti.

4.2.2. Tematska analiza

Udžbenik predstavlja nastavni sadržaj koji je uvod u kasnije izučavanje predmeta Istorija i Geografija, što podrazumeva i jednaku podelu sadržaja na teme koje obuhvataju oblasti prirode i ljudskog društva. Međutim, na primeru ovog udžbenika nesrazmerna je очigledna – 6:1 u korist sadržaja iz oblasti prirode, tako da je minimum pažnje posvećen sadržajima iz oblasti ljudskog društva koji imaju (ili bi mogli imati) rodnu dimenziju.

Prvi utisak je da je slikovna, grafička prezentacija tema ispražnjena od sadržaja koji treba da čine ljudi, muškarci i žene, dečaci i devojčice u svojim različitim ulogama i interakcijama. Umesto da se uvod sadržajno i grafički obogati mnoštvom situacija i mesta na kojima se, na različite i mnogoznačne načine, susreću i umrežavaju ljudi i time pokaže njihov različit socijalni život – dobili smo jednu redukovani i socijalno siromašnu sliku tzv. života sa drugim ljudima (slika/slike „gde živimo sa drugim ljudima“).

Teme koje su obrađivane posle uvodnog dela takođe nemaju jasan sadržaj koji bi bogatije i u više dimenzija pokazao muško-ženske odnose, uloge i kontekste. Nema jasne diskriminacije, ali ima stereotipnih sadržaja koji se vide kroz slike ili sadržaj teksta.

U udžbeniku nije dosledno korišćen rodno osetljiv jezik, tako da postoji nekoliko primera upotrebe rodno stereotipnog jezika („raspitaj se kod nastavnika ili psihologa“ ili primer - na slici je žena koja drži dnevnik, a ispod piše – „nastavnik“).

Stereotipno su prikazane tradicionalne rodne uloge muškaraca/dečaka i žena/devojčica. Na primer, zanimanja ili profesionalne uloge: žene su isključivo učiteljice, krojačice, prodavačice, frizerke, a muškarci - istraživači ili aktivni učesnici različitih socijalnih sadržaja (lekari, vozači, radnici).

U skladu sa stereotipima žene se prikazuju u situacijama koje ih vezuju za modu i ulepšavanje. Sa druge strane, u svim prikazima istraživačkih delatnosti više je muških nego ženskih likova.

Takođe se neguju stereotipi čestim prikazivanjem žena i devojčica kao pasivnih, naspram aktivnih dečaka. Duž cele knjige provlači se figura „čovečuljka“ kao vodiča kroz proces učenja. Tako prikazan, on simbolizuje rodno stereotipni dinamični, aktivni, radoznali i svestrani duh muškarca. Uz njega idu znamenite i istorijske ličnosti samo muškog pola (sv. Sava, Ezop i dr.).

Grafički je porodica prikazana na tradicionalno simbolički način, što diskriminiše sve druge oblike porodičnog života i afirmiše, u socijalizatorskom smislu, samo jedan model porodice.

Nastavni sadržaji eksplisitno ne nude i ne prikazuju ideju jednakosti muškog i ženskog roda.

Nema netradicionalnih vrednosti, retki su primeri neseksističkog jezika, nema rodno osetljivog tumačenja pojava, niti jasnog razvijanja kritičkog mišljenja, odnosno jasnog ukazivanja na rodne stereotipe.

4.3. Analiza udžbenika Priroda i društvo za III razred, Kreativni centar

4.3.1. Kvantitativna analiza

Prisustvo ženskih i muških osoba

U poređenju sa drugim udžbenicima ovde je nešto izbalansiraniji odnos muških i ženskih likova.

Tabela 1: Pol osoba prema aspektima - jedna osoba/grupa, mesto u tekstu
Ukupan broj osoba 380

pol	jedna osoba	grupa	glavni tekst	slike	pomoći tekst
ženski	93	11	17	77	10
muški	159	27	25	126	36
oba	0	90	16	61	13

Porodične, profesionalne i druge uloge

Od 277 osoba sa određenom ulogom 89 je ženskih osoba, 126 muških osoba i 62 mešovite grupe (uglavnom deca i učenici).

Tabela 2: Uloge prema polu

uloge	ženski	muški	oba	ukupno
roditelji	10	6	3	19
supružnici	0	0	6	6
deca	36	48	21	105
učenici	27	25	18	70
stereotipno ženske profesije	8	0	0	8
ostale profesije	3	34	1	38
umetnici	0	2	0	2
sportisti	0	3	0	3
drugi	5	8	13	26
ukupno	89	126	62	277

I u ovoj knjizi su žene češće prikazane u ulozi roditelja. Profesionalna oblast je i dalje u posedu muškaraca: 34 muškarca i 11 žena imaju određena zanimanja. Od 11 zaposlenih žena - osam su

učiteljice, vaspitačice i medicinske sestre. Ovi primeri ilustruju „feminizaciju“ zanimanja, koja u velikoj meri odslikava aktivnosti koje tradicionalno pripadaju ženi u „privatnoj sferi“.

Aktivnosti

Od 202 osobe koje nešto rade 60 je ženskih osoba. Ostatak se odnosi na muške osobe (101) i mešovite grupe (41). Analiza aktivnosti je komplementarna sa analizom uloga. Uprkos pokušaju da se postigne izbalansiran pristup, ipak je više žena koje obavljaju kućne aktivnosti. Muškarci su brojniji u profesionalnoj sferi (25:2), kao i u neformalnim aktivnostima, sportu i igri.

Tabela 3: Aktivnosti prema polu

aktivnosti	ženski	muški	oba	ukupno
kućni poslovi	15	9	4	28
podučavanje/učenje	12	13	6	31
profesionalne aktivnosti	2	25	1	28
izražavanje emocija	5	2	0	7
sport i igra	5	24	12	41
istraživanje	7	4	4	15
dokolica	7	7	5	19
doterivanje	4	1	4	9
kulturne/kreativne aktivnosti	3	9	5	17
drugo	0	7	0	7
ukupno	60	101	41	202

Model uspeha

Model uspeha i postignuća je prepoznat u 20 slučajeva. Model uspeha uključuje uspeh u učenju, profesiji i bivanju herojem.

Nalaz koji govori o modelu uspeha u saglasnosti je sa našim nalazima u pogledu aktivnosti i uloga muškaraca i žena: muškarci su češće prikazani kao uspešni; glavni model uspeha je vezan za profesiju; žene se ohrabruju da uče i izgrađuju sebe kroz obrazovanje.

Tabela 4: Model uspeha prema polu

uspeh	ženski	muški	oba	ukupno
uspeh u obrazovanju	4	1	4	9
profesionalni uspeh	0	7	0	7
pobeda na takmičenju	0	1	0	1
heroji	0	2	0	2
nazvano po njima	0	1	0	1
ukupno	4	12	4	20

Osobine

U prethodnoj tabeli su grupisane osobine koje se pripisuju dečacima i devojčicama: od onih koje su rezervisane samo za dečake, preko onih koje su prisutne više kod dečaka, onih koje su podjednako pripisane muškim i ženskim likovima, do onih koje su rezervisane samo za ženske likove.

Tabela 5: Lične osobine prema polu

učestalost	osobine	muški	ženski	oba	ukupno
samo muškarci osobe	snažni, hrabri, agresivni, neodgovorini, nespretni, ali i saosećajni, slabii, stidljivi i plašljivi	20	0	0	20
više muške nego ženske osobe	dinamični, odgovorni, aktivni, ljuti, radoznali	41	16	15	72
jednako	ozbiljni, veseli, vredni	10	9	11	30
više ženske nego muške osobe	emotivni i brižni	4	11	8	23
samo ženske osobe	preduzimljivi, manipulativni, traže zaštitu	0	5	0	5
ukupno		75	41	34	150

Porodični model

Dominantan porodični model je „potpuna” nuklearna porodica (roditelji i dvoje dece različitog pola), kao i višegeneracijska porodica (baka, deka, roditelji i deca). Majka je češće prikazana sa decom, nego otac. U pet slučajeva se pojavljuje par bez dece, ali nije nebitno reći - to su novovenčani parovi. Nema alternativnih porodičnih modela.

Tabela 6: Porodični model

porodični model	glavni tekst	pomoći tekst	slike	ukupno
„potpuna” nuklearna porodica	0	0	6	66
višegeneracijska porodica	1	4	4	9
majka sa decom	0	0	8	8
otac sa decom	1	0	4	5
par	0	0	5	5
ukupno	2	4	27	33

Odnosi

Od 43 slučaja u kojima su subjekti i objekti prikazani u nekom odnosu, u 29 slučajeva dominiraju odnosi između ženskih roditelja i dece i učitelja i dece, kao i između same dece.

Tabela 7: Dominantni odnosi i pol subjekata u odnosu

odnosi	pol subjekta			
	ženski	muški	oba	ukupno
roditelji deca	7	5	1	13
učitelji daci	4	1	0	5
dete dete	6	5	0	11
ukupno	17	11	1	29

Jezik

U 90 rečenica sa rodno relevantnim sadržajem jezik je upotrebljen na sledeći način: Rodno senzitivan i rodno stereotipan jezik se koriste u istoj meri. Kao i u drugim knjigama, rodno stereotipan jezik je upotrebljen kao generički (lekar).

Tabela 8: Upotreba rodno osetljivog jezika prema polu subjekta

jezik	pol subjekta			
	ženski	muški	oba	ukupno
rodno neutralan	0	0	3	3
rodno osetljiv	16	16	11	43
rodno stereotipan	1	33	10	44
ukupno	17	49	24	90

Znamenite ličnosti

U ovom udžbeniku je prikazano 12 znamenitih i istorijskih ličnosti - uglavnom su to pesnici i narodni heroji (11 muškaraca i jedna žena).

4.3.2. Tematska analiza

Osnovni tekst udžbenika je preovlađujuće pisan rodno osetljivim i rodno neutralnim jezikom. Rodno stereotipni jezik je skoro dominantan u delovima užbenika gde se učenicima postavljaju pitanja i zadaci. Rodno stereotipne formulacije se pojavljuju u nekoliko rečenica, na primer tamo gde se naizmjenično navode uloge i profesije, ali samo u muškom ili ženskom rodu (komšinica/pedagog).

Podela rada između polova uočava se preko uloga u kojima se pojavljuju muškarci i žene, odnosno preko aktivnosti i odgovornosti koje se pripisuju ženama i muškarcima. Reproduktivne uloge, koje se odnose na domaće poslove i poslove povezane sa negovanjem dece, jasno pokazuju da u privatnoj sferi nema tipično „ženskih“ i tipično „muških“ poslova. Otac i majka kao akteri reprodukcije imaju podjednak tretman. Taj utisak se kvari kada se nađe na sliku muške figure koja predstavlja simbol prirodnog procesa – ljudi se radaju, rastu i daju potomstvo. Rodno osvećena socijalizacija je na delu: deca oba pola su uključena u domaće poslove zajedno sa roditeljima. Žena i muškarac Peru sudove, kuvaju, brinu o deci i igraju se sa njima...

I dok je privatna sfera rasterećena od rodno stereotipnih obrazaca ponašanja, to se ne bi moglo reći za javnu sferu. Uočava se profesionalna segregacija u sferi produktivnog rada, kao i u javnim poslovima. Žene se pojavljuju isključivo kao učiteljice, vaspitačice, kasirke, babice, dok su muškarci lekari, šoferi (izuzev kada žena vozi dete), pedagozi, milicioneri, poljoprivrednici (žena u poljoprivrednim aktivnostima sadi i žanje, muškarac sve ostalo). Slike jasno pokazuju rodnu asimetriju u sferi produktivnog rada, a osnovni tekst uglavnom rodno osetljivo formuliše profesije.

I u osnovnom tekstu i na slikama preovlađujuća je ravnopravna zastupljenost dece oba pola u različitim igrama, istraživačkim aktivnostima i hobijima. Pojavljuju se malobrojne slike na kojima je dečak aktivniji, preduzimljiviji (nosi kompas, tumači kartu grada...). Loptom se igraju i jedni i drugi, ali bicikl ili rolere voze isključivo dečaci. U sportskim aktivnostima (skijanje, takmičarsko trčanje, košarka...) devojčice su nevidljive.

Nestereotipne psihološke osobine dečaka i devojčica preovlađuju u osnovnom tekstu udžbenika i sadržajima slika: oni imaju slična interesovanja, radoznali su; a onda se pojavljuju „netipični muškarci” koji se boje, stide, saosećajni su, vredni, solidarni – što u polarizaciji karaktera i seksističkom obrascu jesu karakteristike žena. Iako su muškarci „poprimili” neke „ženske” osobine, sigurno je da su kao privilegiju zadržali agresivno ponašanje jer ne postoji nijedan slučaj agresivnog ponašanja devojčica.

Deo udžbenika sa temom „Naše naslede” rodno osetljivo predstavlja porodicu, njene svetkovine, obrazovanje, odevanje i drugo – „nekada i sada”. Preko slika tradicionalne proširene porodice pokazuje se kako je porodica izgledala nekada – žena uz ognjište i decu (poslužuje, brine, stoji dok muškarci jedu...), dok muškarac radi van kuće (najčešće na njivi) – žena je subordinirana. Paralelno se i u osnovnom tekstu i na slikama, predstavlja porodica danas – kao isključivo bračna, nuklearna i heteroseksualna zajednica (sledi niz slika koje predstavljaju faze bračnog i porodičnog života kroz generacijski sled sklapanja braka, rađanja dece, roditeljske uloge). Prenebregava se činjenica da u stvarnosti postoji čitav niz drugačijih partnerskih kohabitacija. Vredno posebne pažnje jeste to što se i u tekstu i na slikama ističu srodnici po muškoj i ženskoj liniji – bake i deke. Afirmiše se ravnopravno roditeljstvo: slobodno vreme roditelji provode zajedno sa decom negujući uspomene na pretke (porodični album sa slikama). Na taj način se ukazuje na potrebu očuvanja tradicionalnih vrednosti, sa porodicom kao (pre)nosiocem tih vrednosti.

Rodno osetljivi tekst govori o obrazovanju kao nekadašnjoj privilegiji muškaraca. Rodno senzitivnom tabelarnom statistikom ostavlja se mogućnost da učenici uoče tendenciju sve ravnopravnijeg uključivanja žena u obrazovni proces i spoznaju razliku između tradicionalnog i modernog obrasca: porodični oblici života se transformišu, žene se obrazuju, zapošljavaju i stiču i neke druge uloge osim onih koje su vezane za privatnu sferu.

Udžbenik predstavlja muškarce kao znamenite ličnosti (istorijske ličnosti, junaci, vladari, pisci, sveci, prosvjetitelji...), pa se stiče utisak da među njima nije bilo žena, što opet ne odgovara stvarnosti. U dobroj meri ova simbolička stvarnost može biti mehanizam za reprodukciju materijalne rodne neravnopravnosti.

4.4. Analiza udžbenika Priroda i društvo za IV razred, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

4.4.1. Kvantitativna analiza

Prisustvo ženskih i muških osoba

U ovom udžbeniku je u analizi 436 jedinica prepoznato 487 osoba koje reprezentuju rodno relevantne sadržaje. Pritom je prisutno četiri puta više muških osoba u odnosu na ženske.

Tabela 1: Pol osoba prema aspektima - jedna osoba/grupa, mesto u tekstu
Ukupan broj osoba 487

pol	jedna osoba	grupa	glavni tekst	slike	pomoći tekst
ženski	58	11	11	43	16
muški	260	34	105	82	7
oba	0	123	49	50	24

Porodične, profesionalne i druge uloge

Od 344 osobe koje su prikazane kroz neke uloge prisutno je 50 ženskih osoba, 230 muških osoba i 123 mešovite grupe (uglavnom grupe dece i učenika).

Ženske osobe su najčešće prikazane kao deca, učenici i mladi uopšte (28 od 50). Profesionalne uloge, dodeljene ženama, jesu uloge poljoprivrednica. U ostalim slučajevima žena je prodavačica, učiteljica, umetnica, lekar, a potom, majka i domaćica.

Muškarci su uglavnom u ulozi vladara, vojnika, političara (91), naučnika (26); različitim profesionalnim ulogama (39), uključujući astronauta, vatrogasca, učenika, dete (30) i vojnika (10). Muških osoba ima među decom i učenicima (16), ali proporcionalno manje nego ženskih likova. Kao osnivači dinastija su prisutni u 19 slučajeva, a kao sveci u 8.

Oba pola su prikazana kao učenici (41) u različitim porodičnim ulogama (8), u različitim profesionalnim ulogama (6) i drugim ulogama (9) - kao što su prijatelj, vladar, sportista.

Aktivnosti

Od 263 osobe koje su predstavljene kroz određene aktivnosti samo 33 su ženskog pola, dok je 90 muškaraca (skoro tri puta više). Pored toga, nalazimo 34 mešovite grupe koje nešto rade.

Kada analiziramo aktivnosti sa stanovišta pola/roda nailazimo na neke koje su ekskluzivno „ženske”: kuvanje, čišćenje, kupovina (6), rad u bašti (7). U pogledu profesionalnih aktivnosti u „posedu” muškaraca su naučna istraživanja (4), upravljanje (29) religijske aktivnosti (5), kao i dokolica (9).

Poželjni primeri uspeha i postignuća su prepoznati u 57 slučajeva: za žene (tri slučaja) uspeh je prikazan kroz profesionalni uspeh, uspeh u obrazovanju i kroz pobedu; uspešan muškarac je viđen 15 puta češće, uglavnom kroz vođstvo (23) ili postizanje uspešnih ocena (11). Ako su i jedan i drugi pol povezani sa uspehom (9), onda se u tim pričama radi o pobedi, slavi i popularnosti.

Tabela 2: Model uspeha prema polu

uspeh	ženski	muški	oba	ukupno
uspeh u obrazovanju	1	3	1	5
profesionalni uspeh	1	8	0	9
pobeda u takmičenju	1	1	4	6
vladalac, voda	0	21	2	23
neko po čemu je nešto nazvano	0	11	0	11
poznata osoba	0	1	2	3
ukupno	3	45	9	57

Porodični model

Porodica je predstavljena samo u pet slučajeva, bez isticanja nekog dominantnog tipa.

Znamenite ličnosti

Registrano je 237 slučajeva „uzornih modela” za decu, koji su predstavljeni kroz slavne osobe, od kojih je samo 18 žena u odnosu na 206 muškaraca (13 oba pola).

Osobine

Ukupno 106 osoba je prikazano kroz određene osobine. Muškarci su mnogo preduzimljiviji od žena, dok su ostale osobine ravnomerno raspodeljene među polovima.

Tabela 3: Lične osobine prema polu

osobine	muški	ženski	oba	ukupno
ozbiljni	3	1	1	5
aktivni	21	20	9	50
neodgovorni	4	0	2	6
hrabri	3	0	0	3
preduzimljivi	13	1	2	16
odgovorni	1	1	6	8
sve drugo	5	4	9	18
ukupno	50	27	29	106

Odnosi

Relacija među likovima je prisutna u 38 slučajeva: to su uglavnom odnosi između vladara i članova njihovih porodica.

Tabela 4: Dominantni odnosi i pol subjekata u odnosu

odnosi	pol subjekta			
	ženski	muški	oba	ukupno
lekar-pacijent	2	0	0	2
umetnik-publika	0	5	0	5
odrasli-deca	2	1	2	5
dete-dete	2	2	1	5
vladar i njegova porodica	2	14	5	21
ukupno	8	22	8	38

Jezik

Korišćen je rodno neutralan i rodno senzitivan jezik. U 26 rečenica, od ukupno 302 sa rodno relevantnim sadržajem, prisutan je rodno stereotipan jezik.

U 302 rečenice sa rodnim sadržajem jezik je upotrebljen na sledeći način:

Tabela 5: Upotreba rodno osetljivog jezika prema polu subjekta

jezik	pol subjekta			
	ženski	muški	oba	ukupno
rodno neutralan	2	9	44	55
rodno osetljiv	13	178	30	221
rodno stereotipan	11	14	1	26
ukupno	26	201	75	302

4.4.2. Tematska analiza

U okviru nastavne jedinice „Kako se odnositi prema sebi i drugima“ osmišljen je zadatak „Kako se treba ponašati prema suprotnom polu“. Delovi zadatka su: „Sastavi listu tvojih zamerki na ponašanje devojčica prema dečacima“ i pitanje: „Kako po tvom mišljenju devojčice treba da se ponašaju prema dečacima?“ Isti zadatak i pitanje važi i za odnos dečaka prema devojčicama. Ovako formulisan zadatak je dobra osnova za rodni aspekt u ispitivanju odnosa vršnjaka i upoznavanje rodne (ne)ravnopravnosti.

Osnovni tekst udžbenika je pisan rodno neutralnim jezikom. Rodno osetljiv jezik je dominantan u *Istraživanki* (Radna sveska uz udžbenik) i *Proveranki* (Kontrolna sveska za prirodu i društvo), gde se učenicima postavljaju pitanja, daju uputstva i zadaci. Rodno stereotipne formulacije se koriste u *Proveranki* - rodno stereotipnim jezikom se rangira uspeh u rešavanju zadataka: „zNALAC“, „mnogoznalac“, „maksiznalac“.

Neki nazivi zanimanja navedeni su rodno stereotipnim jezikom (školski psiholog, policajac, bibliotekar), a neki rodno osetljivim jezikom (učiteljici/učitelju).

U *Istraživanki* i *Proveranki* se koristi drugo lice jednine za sva uputstva, zadatke i pitanja – takav pristup pokazuje senzibilisanost za rodne razlike, jer formulacija pitanja omogućuje odgovore: „ja sam uradila“, „ja sam uradio“, „zasadila sam“, „zasadio sam“ i drugo.

Asimetrična rodna podela rada je vidljiva preko aktivnosti koje obavljaju muškarci i žene (čini se vekovima!): žena je pored vatre, muškarac u lov; žena okopava povrće, muškarac čuva stoku; u poljoprivrednim aktivnostima su i jedni i drugi; ali, dok muškarac vozi traktor, žena bere kukuruz; žene - sade, kuvaju, podučavaju, brišu, bacaju smeće, kupuju potrepštine za kuću, prodaju. Ta slika se pojačava rodno stereotipnom reklamom „domaćice“ – proizvod koji se jede. Muškarci leče, popravljaju,

vladaju, prosvećuju, ratuju, osvajaju, brane, bave se naukom i umetnošću. Stiče se utisak da žena i danas drži porodicu na okupu (ručak, izlet). Kada je zaposlena, onda je to neki nisko plaćeni posao na tekućoj traci ili u najboljem slučaju učiteljica, dok muškarac leči i sedi u skupštinskim klupama.

Razvoj društva u različitim epohama ilustrovan je crtežima muških i ženskih likova, koji predstavljaju epohu. Prva epoha je prikazana ženskim i muškim nagim telima: žena, „kao od majke rođena”, sa vidljivo istaknutim reproduktivnim organima, što nije slučaj sa slikom muškarca. Stiče se utisak da su se muškarci pre obukli, jer ih je čekao „svet kulture”. Zanimljiv je i „glamur obrazac” – žena lepo i svečano odevena prati svog moćnog muža. I danas priču o modi ilustruje žena (to je manje ozbiljan segment društvene stvarnosti).

Eksplicitno izostaje priča o porodici. Ipak, saznajemo da je u vreme kneza Miloša stanovništvo skromno živilo, bilo je puno čeljadi oko ognjišta u velikoj, proširenoj porodici sa bakama i dekama; ali se vidi da je danas drugačija slika - reč je o nuklearnoj porodici (zajedno za stolom, na izletu).

U prikazu razvoja društva kroz epohe konstatuje se nastanak prvih škola „u kojima uči mali broj mladića”.

Ohrabrujuća je tendencija preovlađujuće ravnopravne zastupljenosti dece oba pola u različitim sportskim, kulturnim, istraživačkim aktivnostima, hobijima. I jedni i drugi koriste računar, uređuju dvorište, čitaju. U sportskim, kulturnim i istraživačkim aktivnostima devojčice su vidljivije (teniserka). Zastupljenost oba pola, dece i odraslih vidljiva je u nastavnoj jedinici „Kako se odnositi prema prirodi” - kroz zaštitu životne sredine.

Nastanak i razvoj Srbije kao države ilustruje se osvajanjima, smanjenjem i povećanjem teritorije. Većina vladara se prikazuju kao sveci. Uspeh je u najvećem broju slučajeva ilustrovan kroz muški rod, kao uspeh vladara, naučnika, prosvetitelja, vojnika, junaka, znamenitih ličnosti, političara i onih ličnosti po kojima su ulice dobile nazive ili pak imaju spomenike, muzeje. U taj „muški” kulturnoistorijski i politički kolaž dragoceno je ubaćena jedna žena – slikarka (a u tekstu se navodi uz „poznate srpske slikare”).

U udžbeniku se pojmovi „stanovništvo” i „ljudski rad” ne rasvetljavaju iz rodne perspektive.

Deo udžbenika iz oblasti „Društvo” govori o stanovništvu Srbije koje se razlikuje po nacionalnoj pripadnosti, tradiciji i običajima. Preko običaja različitih nacionalnosti prikazne su rodne uloge i odnosi (deca, roditelji, mladići, devojke). Zanimljivo je da se posle priče o običaju, čiji je cilj udaja devojke, na sledećoj strani prezentira „muška” skupština, ali i simbol pravde – žena koja drži vagu. Očigledno je da su muškarci stvarnost, a žene simboli!

IV

ANALIZA PROGRAMA I UDŽBENIKA *BIOLOGIJA I GEOGRAFIJA*

1. Uvodne napomene

Biologija i Geografija, kao prirodne nauke, predstavljene su u udžbenicima za osmi razred osnovne škole. Pisane su prema Nastavnom programu sa predviđenim nastavnim temama i jedinicama. Udžbenik *Biologija* pruža osnovna znanja iz anatomije i fiziologije čoveka, higijene, prve pomoći, socijalne medicine, evolucije i filogenije ljudske vrste, dok se u udžbeniku *Geografija* nalaze osnovna znanja o geografiji naše i nekih drugih država koju prožimaju raznovrsne prirodne i društvene pojave i procesi. Iako je reč o specifičnim sadržajima, očekuje se da oni mogu reprodukovati određeni model odnosa među polovima, obezbediti vidljivost njihovog društvenog položaja i ukazati na dimenzije rodne (ne)ravnopravnosti.

Analiza rodno osetljivih sadržaja odnosi se na nastavne programe i udžbenike *Biologije* i *Geografije* za osmi razred osnovne škole čiji je izdavač Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Utvrđeno je da u *Biologiji* ukupno ima 205 rodno relevantnih sadržaja (99 slika), a u *Geografiji* – 38 (16 slika). Primjenjeni sistem pokazatelja za kvantifikovanje rodnih sadržaja, u kvalitativnoj i kvantitativnoj analizi nastavnih programa i udžbenika, omogućio je da se učine vidljivijim manjkavosti, ali i dostignuća u sferi njihovog predstavljanja.

Sadržaji ovih udžbenika i njihovih nastavnih programa ukazuju na mali broj rodno relevantnih nastavnih tema u programu, a zatim i u nastavnim oblastima i jedinicama. Iako jedan broj predloženih tema u sadržaju nastavnih programa dozvoljava konkretizaciju s obzirom na pitanja relevantna za razumevanje odnosa (ne)ravnopravnosti polova, konstataje se da ta šansa nije u dovoljnoj meri iskorišćena.

2. Opšti nalaz

Analiza rodno osetljivog sadržaja u udžbenicima *Biologija* i *Geografija* za VIII razred osnovne škole pokazala je da:

- Postoje pogodne teme koje dozvoljavaju konkretizaciju s obzirom na pitanja relevantna za razumevanje odnosa (ne)ravnopravnosti: Polni ciklus, Klimakterijum, Oplođenje, Trudnoća, Porodaj, Higijena polnih organa, Higijena u trudnoći, Polne bolesti, Zdrava porodica, Uloga porodice, Stanovništvo;

- Potencira se primarna uloga porodice u očuvanju zdravlja ljudi i društveno prihvaćenih obrazaca ponašanja;
- Muškarci ili muški gramatički rod dominiraju u profesionalnim ulogama i primer su uspeha i postignuća.

3. Biologija, VIII razred osnovne škole

3.1. Analiza nastavnog programa

Jezik nastavnog programa je uglavnom rodno neutralan. Na tri mesta je u samom tekstu upotrebljen rodno stereotipni jezik. Prvo, korišćenjem termina „*pojedinac*” u muškom rodu (... *shvate stepen ugroženosti biosfere i ulogu svakog pojedinca u njenoj zaštiti i unapređivanju*) i u dva navrata „*nastavnik*” – zanimanje u muškom rodu (*Izbor oblika rada prepušten je nastavniku. Nastavnik za pripremu rada na času treba da koristi...*).

Jedan od navedenih zadataka u programu za nastavu Biologije jeste da učenici „*shvate da je polnost sastavni deo života i da čovekova polnost podrazumeva poštovanje normi ponašanja koje obezbeđuju humane odnose među ljudima*”. Ovako formulisan zadatak nastave ostavlja otvorenu mogućnost za raznovrsna tumačenja značenja sintagme „humani odnosi”, što praktično znači mogućnost učitavanja najrazličitijih koncepcija „humanih odnosa” među polovima.

Kao jedan od operativnih zadataka u programu se navodi da učenici treba da: „*shvate i usvoje značaj i ulogu porodice u razvoju, opstanku, napretku ljudskog društva, kao i posledice njenog narušavanja*”. Naslov treće nastavne oblasti je „Porodica i zdravlje” u okviru koje su nastavne teme: Zdrava porodica; Uloga porodice, Delinkvencija, Bolesti zavisnosti, suzbijanje i lečenje, Zarazne bolesti, SIDA – zaštita, suzbijanje i mogućnosti lečenja, Odnos čoveka prema bolesti, Odgovornost prema bolesti i štetnosti prekomerne upotrebe lekova.

Nastavne oblasti obuhvataju sadržaje iz „nauke o čoveku”, kroz koje učenici treba da „*steknu osnovna znanja o građi i funkcionisanju organizma, razvijaju higijenske navike i zdravstvenu kulturu*”. Rodno relevantne nastavne teme u programu su: *Polni ciklus; Klimakterijum; Oplođenje, trudnoća; Porodaj. Higijena polnih organa; Higijena u trudnoći; Polne bolesti. Zdrava porodica; Uloga porodice.* Sve navedene teme su „otvorene” za uključivanje rodno senzitivnih sadržaja, poput: reproduktivnih prava

žene, uloge oba roditelja u odgajanju dece, uticaj biološkog konteksta na formiranje rodnih uloga, porodice samohranih očeva/majki itd. Evidentno je da se kroz naslove, kao i kroz grupisanje nastavnih tema, potencira primarna uloga porodice (ne pojedinaca ili drugih grupa) u očuvanju zdravlja ljudi i društveno prihvaćenih obrazaca ponašanja.

Ovo potenciranje se, prema autorkama analize, zasniva na nekoliko zabluda koje je vredno prodiskutovati:

Zabluda o dominantnom tipu porodice

Svedoci smo velike raznolikosti porodičnih modela i rekonstruisanja porodice, tako da se „svet porodice” veoma razlikuje od onog pre 50 godina. „I dok institucije porodice i braka još postoje i važne su za naš život, njihov se karakter drastično promenio” (Gidens, 2003: 186). Otuda je sasvim sigurno da se ne može više govoriti samo o jednom modelu porodice i da bi trebalo imati u vidu raznolikost koju taj pojam obuhvata, kao i to da se ne može govoriti samo o bračnoj zajednici, jer se tipovi kohabitacija (alternativni oblici) u kojima parovi žive zajedno, odavno ne svode samo na formalnu vezu. I tako dolazimo do konstatacije da ponuđeni dominantni obrazac jeste neodgovarajući svakodnevnom iskustvu, jer ga demantuje pluralitet bračnih i porodičnih formi i odnosa (Bobić, 2003).

Moralistički pristup porodici

Trebalo bi pokušaj težnje ka ocenjivanju i definisanju „zdrave” porodice tretirati kao „moralizatorski odnos”, jer, kako veli A. Milić, retko se teži ka tome da se za neke druge socijalne fenomene pretpostavlja njihova normalnost ili nenormalnost (Milić, 2001: 32). Definisanje porodice kao „zdrave”, „prave” ili „normalne” je pružanje idealnotipskog modela, koji je takođe neodgovarajući svakodnevnom iskustvu. Stoga je nužno ovaj model kontekstualizovati, posmatrati u vremenskoj i prostornoj dimenziji, kroz prizmu specifičnosti ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvoja, kako bi se izbegla neobjektivna zaključivanja.³⁶

³⁶ Činjenica je da trend nuklearizacije porodice prati „oslobađanje” pojedinca od porodice i srodnika, kao i sloboda individualnog izbora obrasca sopstvenog porodičnog života; ali, s druge strane, izraženost problemima društvene transformacije (nezaposlenost, pad životnog standarda, otuđenost). Pitanje je kako je onda objektivno moguće zaključiti o tome da li je nuklearna porodica „zdrava” ili „bolesna”? Videti opširnije (Zaharijevski-Stjepanović, 2005).

Sve veća kompleksnost života u savremeno doba otežava uopštavanje o tome šta je normalno, zdravo, a šta je poremećeno i bolesno. Među teorijskim konceptima postoje različiti načini definisanja, na primer: „negativno definisanje” – kada se kaže da je zdravlje odsustvo bolesti (zdrave porodice nemaju bolesne članove); definisanje iz perspektive optimalnog funkcionisanja;³⁷ ili pak „statistički obrazac” – normalno je ono što je prosečno, najučestalije (Dirkem). Spor postoji i oko gledišta koja sagledavaju fenomen „odsutnog oca” u kontekstu pokazatelja zdrave ili bolesne porodice.³⁸

Prenaglašavanje uticaja porodice na očuvanje zdravlja pojedinaca i oblikovanje njihovog (socijalno prihvatljivog) ponašanja

Neosporno je da porodica ima veoma značajnu ulogu u procesu socijalizacije, ona je prva okolina u kojoj se socijalni razvoj pojavljuje kao deo individualnog razvoja. Međutim, deca rastu u specifičnoj porodici, društvu, kulturi, pa su tako izložena različitim mogućnostima i ograničenjima. Ličnost se formira na osnovu nasleđenih bioloških osobina i pod bitnim uticajem njegove prirodne i društvene sredine, uz vlastitu samoaktivnost u procesu interiorizacije određenog sistema vrednosti, uloga i statusa. Dakle, ne bi trebalo gubiti iz vida složene kontekste kulture i društvenog života, sa brojnim socijalizatorskim agensima, koji su izvan porodice.³⁹ E. From daje listu socijalnih uticaja, pa tako govori o čoveku i njegovom odnosu prema ljudima, stvarima i samom sebi. On kaže da ljudska ličnost nastaje kao ishod uzajamnog delovanja sopstvenih humanih potencijala i drugih humanih jedinki, tako da je osnovni čovekov problem opasnost da se otudi i postane stvar. Zadovoljenje potrebe za identitetom uslov je „uspostavljanja mentalnog zdravlja” (Fromm, 1966). Prihvatljivo je i ukazivanje M. Segalan na potrebu razlikovanja više modela socijalizacije u zavisnosti od društvenoistorijskog konteksta: socijalizacija deteta kao primarna obaveza roditeljstva dugo se obavljala u proširenom porodičnom okviru uz pomoć suseda i škole, da bi sa pojavom nuklearne porodice bila svedena na roditelje, a sa

³⁷ Kao karakteristike „optimalne porodice” navode se: otvorenost porodice (traže kontakt, bazično su verujuće, nasuprot nepoverenju i povlačenju; visoko poštuju izdvojenost, individualnost, autonomiju, nasuprot slaganju, konformizmu; neguju otvorenu, jasnú i poštenu komunikaciju i drugo (Mitić-Randelić, 1999).

³⁸ E. Gidens navodi da sociolozi i drugi teoretičari uz „odsutnog oca” vide pojavu čitavog niza problema i poremećaja (Dennis and Erdos), dok, na primer, F. Fukujama govori o velikom poremećaju porodice usled većeg zapošljavanja žena (Gidens, 2003: 198).

³⁹ Z. Golubović formiranje ličnosti vidi kao kompleksan proces koji uključuje socijalizaciju, kultivisanje i individualizaciju, pri čemu ističe da bi trebalo socijalizaciju posmatrati u kontekstu interakcije individue i njene okoline. Samim tim autorka odbacuje koncepciju o čoveku kao pasivnom primaocu nametnutih standarda i kaže da su roditelji prvi posrednici u socijalizaciji, ali „nisu jedini u kasnijem periodu razvoja”. U tom kontekstu se poziva na Parsonsovovo videnje interakcija sa „strukturiranim sistemom socijalnih objekata” (Golubović, 1981: 253-254).

uvodenjem obaveznog školovanja, odnose između porodice i škole obeležava mimoilaženje (Segalan, 2009: 281).

3.2. Kvantitativna analiza udžbenika

Prisustvo muških i ženskih osoba

Ovo je udžbenik u kome su prisutne uglavnom slike muških likova (tri puta više u odnosu na broj ženskih likova).

Ukupno 220 osoba je po polu razvrstano na sledeći način:

Tabela 1: Pol osoba prema aspektima jedna osoba/grupa i mestu u tekstu
Ukupan broj osoba 220

pol	jedna osoba	grupa	glavni tekst	slike	pomoćni tekst
ženski	32	1	8	22	3
muški	149	11	66	72	22
oba	0	26	6	5	16

Porodične, profesionalne i druge uloge

Pojavljuje se 127 osoba, od toga 11 ženskih osoba ima određenu ulogu u odnosu na 102 muške osobe i 14 mešovitih grupa (uglavnom uloge učenika).

Tabela 2: Uloge prema polu

uloge	ženski	muški	oba	ukupno
roditelji	6	1	0	7
psihijatri	1	28	1	30
nastavnici	0	8	0	8
eksperti	0	12	0	12
učenici	0	5	8	13
pacijent/telo	3	39	1	43
drugo	1	9	4	14
ukupno	11	102	14	127

Muškarci su najčešće predstavljeni kao lekari, pacijenti/povređeni (svako poglavje sadrži deo o brizi o telu), eksperti i učitelji, dok su ženski likovi tipično prikazani kao roditelji.

Aktivnosti

Od 34 osobe, koje nešto rade, šest predstavljaju ženske osobe, 27 muške osobe i jedna je mešovita grupa.

Muškarci su po običaju prikazani kao aktivni, uglavnom obavljaju profesionalne aktivnosti (20 slučajeva), istražuju (4) ili se bave sportom (2). Pronađen je jedan slučaj u kome se muškarac bavi kućnim radom - snabdeva kuću. Žene, koje su prikazane šest puta ukupno (naspram 27 muškaraca) čuvaju decu i doteruju se u dva slučaja, obavljaju profesionalnu aktivnost i bave se sportom.

Tabela 3: Aktivnosti prema polu

aktivnosti		ženski	muški	oba	ukupno
kućni rad	čuvanje dece	2	0	0	2
	snabdevanje za porodicu	0	1	0	1
profesionalne aktivnosti		1	20	1	22
sport i igra		1	2	0	3
istraživanje		0	4	0	4
doterivanje		2	0	0	2
ukupno		6	27	1	34

Osobine

Samo u pet slučajeva prepoznate su osobine ličnosti: očekivano je - muškarci su snažni (4).

Tabela 4: Lične osobine prema polu

osobine	ženski	muški	oba	ukupno
snažan	0	4	0	4
veseo	0	0	1	1
ukupno	0	4	1	5

Model uspeha

Poželjni model uspeha i postignuća je prepoznat u 12 slučajeva.

Sudeći prema podacima iz tabele, uspeh i postignuće su karakteristika muškaraca.

Tabela 5: Model uspeha prema polu

uspeh	ženski	muški	oba	ukupno
uspeh u učenju	0	1	0	1
profesionalni uspeh	1	8	0	9
imati sreće	0	1	1	2
ukupno	1	10	1	12

Porodični model

U pet slučajeva je zabeležen model nuklearne porodice (dva deteta, roditelji), dok je u jednom slučaju predstavljena višegeneracijska porodica.

Znamenite ličnosti

U 18 od 219 jedinica analize subjekat ili objekat je bila poznata osoba, ali uvek se radilo o muškarcu.

Odnosi

U 19 slučajeva su, subjekti i objekti koji igraju određene uloge, prikazani u nekom odnosu:

Tabela 6: Dominantni odnosi i pol subjekata u odnosu

odnosi	ženski	muški	oba	ukupno
roditelji-deca	6	1	0	7
nastavnici-učenici	0	8	0	8
lekar-pacijent	0	2	1	3
drugo	0	1	0	1
ukupno	6	12	1	19

Roditeljska uloga je rezervisana dominantno za ženu (izuzev jednog slučaja), dok je profesionalna sfera kao i sfera upravljanja i dalje privilegija muškarca (izuzev jedne žene).

Jezik

U 104 slučaja rečenica sa rodno relevantnim sadržajem jezik je upotrebljen na sledeći način: skoro svi slučajevi rodno stereotipnog jezika jesu vezani za muške subjekte. Kao i u drugim udžbenicima, stereotipni jezik je korišćen kao generički oblik (lekar).

Tabela 7: Upotreba rodno osetljivog jezika prema polu subjekta

jezik	ženski	muški	oba	ukupno
rodno neutralan	3	4	9	16
rodno osetljiv	6	9		15
rodno stereotipan	2	67	4	73
ukupno	11	80	13	104

3.3. Tematska analiza

Jezik korišćen u udžbeniku je uglavnom rodno neutralan, s tim što ima primera rodno stereotipnog jezika kod navođenja profesija lekara i nastavnika, kao i kod uloge bolesnika, gde su navedena zanimanja kroz ceo udžbenik data u muškom rodu. U muškom rodu su dati i termini: „učenik”, „adolescent”, „alkoholičar”, „davalac”, „delikvent”, „građanin”, „ispitanik”, „korisnik”, „koristio”, „oboleli”, „oboleo”, „pojedinac”, „prenosilac”, „primalac”, „pripadnik”, „uživalac”. Rodno stereotipno su (u muškom rodu) prikazana i zanimanja koja zahtevaju veći fizički napor, kao što su: „drvoseča”, „bravar”, „kosac”, „kovač”.

Znatno češće (skoro 3,7 puta) u knjizi se (kao i na koricama) kao ilustracija koristi muška u odnosu na žensku figuru. Oba pola su zajedno prikazana na relativno malom broju slika. Da li su sistemi organa čoveka deo samo (ili uglavnom) muškog tela?

Sve navedene znamenite ličnosti (poznati biolozi) predstavljene u udžbeniku su muškarci – Andreas Vezal, Luj Paster, Ivan Pavlov i Vilijam Harvej. U „Rečniku stručnih i manje poznatih reči i izraza” na kraju udžbenika postoji odrednica Darvin, Čarls. Eksperimentima sa psima koje je sprovodio Ivan Pavlov je posvećen značajan deo teksta u nastavnoj jedinici „Centralni nervni sistem”. Da li je bilo žena koju su se bavile biologijom i doprinele njenom razvoju? Naravno da jeste, ali su nevidljive u ovom udžbeniku.

Na početku nastavne oblasti „Sistem organa za razmnožavanje” postoji kratak uvod kroz koji nije potenciran niti pronatalistički, niti diskurs reproduktivnih prava žena, ali se jasno ističe da se razmnožavanjem produžava život vrste; zasluge i odgovornost pripadaju i ženama i muškarcima – ako je to moguće zaključiti na osnovu ravnopravno predstavljenih slika ženskih i muških polnih organa. Žena se definiše biološkom konstitucijom i funkcijama.

U nastavnoj jedinici „Grada i uloga organa za razmnožavanje” prezentira se priča o razlici između muških i ženskih organa za razmnožavanje, sa isticanjem nekih prirodnih i fizioloških karakteristika, od kojih su neke specifične za žene (menstruacija). Kroz period puberteta prolaze i dečaci i devojčice, ali zato je klimakterijum životno doba koje imaju samo žene?

Kroz nastavnu oblast „Porodica i društvo” favorizuje se oblik „potpune nuklearne porodice” i naglašava ravnopravni odnos supružnika. U ovoj oblasti, odmah nakon teme „Porodica”, slede: „Delinkvencija”, „Bolesti zavisnosti”, „Zarazne bolesti”, „SIDA (AIDS)” i „Odnos čoveka prema bolesti i lekovima”. Kroz ovakvo grupisanje tema (prateći nastavni program predmeta) potencira se primarna uloga porodice u očuvanju zdravlja pojedinaca i oblikovanje njihovog (socijalno prihvatljivog) ponašanja. Učenici bi mogli da zaključe da osobe (p)ostaju „zdrave” i „normalne” samo ako dolaze iz „potpune nuklearne” (eventualno proširene) porodice, a ne, na primer, iz porodica razvedenih roditelja.

Reč je o diskursu koji zahteva problematizovanje, s obzirom na to da u teorijskim pristupima postoje oprečna mišljenja o pojmu „zdrave porodice”, njene primarne uloge, a onda i strukture. Prema autorkama, ovakav pristup u udžbeniku preslikava intencije programa u delu o porodici i društvu.⁴⁰

4. *Geografija*, VIII razred osnovne škole

4.1. Analiza nastavnog programa

U nastavnom programu za predmet *Geografija* za osmi razred osnovne škole, koji je u celini pisan rodno neutralnim jezikom, posebno je istaknut cilj da učenicima treba pružiti znanja i objašnjenja o

⁴⁰ U analizi programa za predmet *Biologija* (3.1. Analiza nastavnog programa) autorke ukazuju na nekoliko upitnih prepostavki u vezi sa sadržajima koji se odnose na porodicu: a) dominantni, apstraktni obrazac nuklearne porodice; b) moralistički pristup porodici i c) prenaglašavanje uticaja porodice na očuvanje zdravlja pojedinaca i oblikovanje njihovog (socijalno prihvatljivog) ponašanja.

geografskim pojavama, objektima i procesima na teritoriji Srbije i Crne Gore. Eksplisitno nema sadržaja koji imaju u vidu polnu diferencijaciju (izuzev sadržaja o biološkoj strukturi stanovništva).

U okviru nastavnog programa za ovaj predmet ključna, potencijalno rodno osetljiva tema, odnosi se na *stanovništvo*. Uočavamo da je iz sadržaja u okviru ove teme izostala rodno senzitivna statistika. Od osam tema predviđenih programskim sadržajem, samo u okviru treće teme „Stanovništvo i naselja Srbije“ obezbeđuju se izvesne informacije o različitoj polnoj diferencijaciji (polna i starosna struktura stanovništva). Pristup obradi teme „Stanovništvo“ je takav da je stanovništvo sagledano kao generalna kategorija, rodno neutralna i „slepa“ za rodne razlike koje postoje u ekonomsko-socijalnoj strukturi stanovništva: u sferi obrazovanja, zapošljavanja, distribuciji po granama delatnosti i drugo – što predstavlja prostor za rodno senzitivne sadržaje i posebno rodno senzitivnu statistiku.

Autorke, između ostalog, skreću pažnju na *važnost rodno senzitivne statistike*, jer objedinjujuća statistika, bez zasebnih podataka o ekonomskim, obrazovnim, političkim i drugim specifičnostima polovine stanovništva (žene!?), ukazuje na njihovu nevidljivost, ali i marginalizaciju. Za identifikovanje i otklanjanje neravnopravnosti u društvu veoma je važna upravo rodno senzitivna statistika. Ova statistika se predstavlja kao „ključni element na osnovu kojeg se razvijaju politike Evropske unije“. Pridruživanje Evropskoj uniji je proces koji će tražiti da se rodno senzitivna statistika u Srbiji razvija i dalje, posebno zbog toga što je ocenjeno da Srbija kasni u ispunjavanju svojih obaveza prema međunarodnim organizacijama u vezi sa praćenjem položaja žena, što podrazumeva dobro razvijenu rodno senzitivnu statistiku.⁴¹ Na bazi rodno senzitivnih uporednih podataka usvajaju se strategije razvoja (Zaharijevski-Stjepanović, 2010: 16-83).

⁴¹ B. Balon ističe da u je prvoj polovini 2007. Srbija predala inicijalni izveštaj o implementaciji Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW). Na osnovu državnog izveštaja i izveštaja nevladinih organizacija i na osnovu izlaganja državne delegacije i nevladinih organizacija, CEDAW Komitet za eliminaciju diskriminacije žena je u junu 2007. doneo Završne komentare o implementaciji ove Konvencije u Srbiji. Konstatuje se da državni izveštaj ne sadrži statističke podatke podeljene prema polu, postoji ceo dijapazon kategorija podataka koji u Srbiji još uvek nisu dostupni (npr. u oblasti rada i zapošljavanja potrebno je prikupiti statistiku o tome u kolikoj meri su zaposlene žene i muškarci sa decom, bez dece, o neplaćenom radu koje obavljaju muškarci i žene, o tome kako troše vreme muškarci i žene sa decom i bez dece, koliko vremena potroše negujući druge ljudi; u oblasti odlučivanja potrebno je dalje razraditi statistiku o zastupljenosti žena i muškaraca na mestima odlučivanja u privatnom i javnom sektoru; u oblasti zarada potrebno je dalje razraditi postojeću statistiku i prikupiti podatke o zaradama muškaraca i žena prema obrazovanju; o zastupljenosti žena na najvišim hijerarhijskim mestima odlučivanja u privatnom i javnom sektoru i drugo) (Balon, 2007: 79-95).

Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti (2009/2015) jeste primer vizije razvoja kroz „urodnjavanje”.⁴² Uvođenje rodne statistike jeste jedan od načina da se formira značajna baza znanja i podataka kojima se dokumentuje postojanje rodne neravnopravnosti, ali i prati napredak u realizaciji strategijskih ciljeva razvoja, tako da predstavljaju indikatore kojima se prati njihovo ostvarivanje.⁴³ U novije vreme pojavile su se značajne publikacije koje su bazirane na rodno osetljivoj statistici.⁴⁴ Publikacija pod nazivom „Žene i muškarci u Srbiji” (RSZ, 2005, 2008) jeste pokazatelj uvođenja nove prakse u prezentaciju statističkih podataka koji odvojeno evidentiraju muškarce i žene, na osnovu čega se zaključuje o neravnopravnom položaju žena (nalaze se na nižim rukovodećim mestima, prosečno zarađuju manje od svojih muških kolega, u mnogo manjoj meri od muškaraca učestvuju u odlučivanju itd.). *Uspostavljanje evidencije i odvojeno prikazivanje podataka za žene i muškarce jeste instrument za unapređivanje rodne ravnopravnosti*, pošto se jedino na osnovu ovakvih podataka može pratiti realizacija i oceniti uspešnost politika i mera koje za cilj imaju unapređenje položaja žena.

4.2. Kvantitativna analiza udžbenika

Prisustvo ženskih i muških osoba

Zbog specifične prirode predmeta prisutan je relativno mali broj jedinica analize sa rodno relevantnim sadržajem, nema mnogo likova u knjizi, kao ni mnogo rodno relevantnih tema (38 jedinica analize, 35 osoba). Skoro da nema ženskih likova u knjizi, osim kada se pojavljuju u slučajevima mešovitih grupa.

Tabela 1: Pol osoba prema aspektima - jedna osoba/grupa, mesto u tekstu
Ukupan broj osoba 35

pol	jedna osoba	grupa	glavni tekst	slike	pomoći tekst
ženski	2	1	1	2	0
muški	14	4	9	6	3
oba	0	14	4	5	5

⁴² www.zenskavlada.org.rs/downloads/nacionalna_strategija.doc.

⁴³ „DevInfo baza” podataka sadrži skup indikatora o svim najvažnijim parametrima društvenog razvoja, sa jedinstvenom mogućnošću povezivanja indikatora sa strategijskim okvirima, kao što su: „Nacionalni plan akcije za decu”, „Milenijumski ciljevi razvoja”, „Strategija za smanjivanje siromaštva”. Baza je instalirana u velikom broju ministarstava i institucija u Srbiji, u UNICEF-u i UNDP-u. <http://webrzs.statserb.sr.gov.yu/axd/devinfo/index.htm>.

⁴⁴ Na primer: Babović, 2007; Blagojević, 2006.

Porodične, profesionalne i druge uloge

Od ukupno 18 osoba dve ženske osobe su u određenoj ulozi, kao i 14 muških osoba i dve mešovite grupe.

Kako je prisutan vrlo mali broj likova u knjizi, teško je donositi zaključke o rodnoj perspektivi: uglavnom se radi o profesionalcima koji su muškog pola.

Tabela 2: Uloge prema polu

uloge	ženski	muški	oba	ukupno
roditelji	1	0	0	1
profesije	1	13	0	14
drugo	0	1	2	3
ukupno	2	14	2	18

Aktivnosti

Profesionalne aktivnosti se skoro isključivo vezuju za muškarce.

Tabela 3: Aktivnosti prema polu

aktivnosti	ženski	muški	oba	ukupno
čuvanje dece	1	0	0	1
profesionalne aktivnosti	1	9	0	10
dokolica	0	4	3	7
ukupno	2	13	3	18

Znamenite ličnosti

U šest slučajeva se pominju predstavnici srpskog prosvetiteljstva koji imaju svoj spomenik: svi su muškog pola; u osam slučajeva su znamenite ličnosti – takođe, muškog pola.

Jezik

U 21 jedinici analize, gde je jezik upotrebljen u rodno relevantnom kontekstu, nije bilo slučajeva rodno stereotipnog jezika.

Struktura stanovništva

U ovoj knjizi postoji specifičan problem koji je rodno relevantan – problem predstavljanja struktura stanovništa. U posmatranje smo uključili 12 jedinica u kojima je prikazana struktura populacije i gde je bilo moguće primeniti rodno senzitivnu statistiku. To konkretno znači da kada se, na primer, iznosi podatak o nezaposlenosti treba pored sumarnog podatka priložiti i analizu nezaposlenosti odvojeno po polu – koliko je nezaposlenih žena, koliko muškaraca. Takva statistika bi ukazala na nesimetričnost u raspodeli društvenih resursa među polovima i pružila realniju sliku društvenog života. U sedam od 12 slučajeva postoji rodno senzitivna statistika i u tim slučajevima se radi o biološkim karakteristikama: očekivana dužina života, stopa fertiliteta i mortaliteta. U pet slučajeva kada se izveštava o pismenosti i zaposlenosti izveštava se generalno, bez podele na polove.

4.3. Tematska analiza

Kvalitativna analiza sadržaja udžbenika *Geografija* je, s obzirom na specifičnost nastavnih tema i jedinica (prirodno-geografske odlike, privreda, geografski položaj, veličina, granice, geografija lokalne sredine i drugo), bila svedena samo na deo koji u udžbeniku zauzima jedva deset strana „Stanovništvo i naselja u Srbiji”.

Osnovni nalazi, u skladu sa metodološki ustanovljenom linijom analitičkih kategorija, odnose se samo na rodnu osjetljivost jezika i rodnu osjetljivost statistike: 1. udžbenik je pisan rodno osjetljivim i rodno neutralnim jezikom; 2. stanovništvo je predstavljeno kao generalna kategorija (izuzev dela o njegovoj biološkoj strukturi), što znači rodno neosetljivo.

Poseban predmet kvalitativne analize je osnovni tekst u okviru teme „Stanovništvo i naselja Srbije”, koji ostavlja prostor za rodno relevantne sadržaje. Biološka struktura stanovništva je predstavljena i u tekstu i grafički rodno senzitivnom statistikom (starosne piramide žena i muškaraca), koja međutim, izostaje kada je reč o ekonomsko-socijalnoj i obrazovnoj strukturi stanovništva. Dakle, statistika o stanovništvu je neosetljiva za pol⁴⁵: nema podataka o broju žena među nezaposlenim i nepismenim licima, o feminizaciji pojedinih zanimanja i obrazovanja i tako dalje. Na ovaj način se „prikrivaju” segmenti neravnopravne rodne podele rada (zaposlenost, odlučivanje, nagradjivanje i drugo). Jasno je da *rodno*

⁴⁵ O značaju uvodenja rodno senzitivne statistike autorke opširnije pišu u okviru odeljka 4.1. Analiza nastavnog programa (za predmet *Geografija*).

stereotipna statistika jeste instrument marginalizacije žena. Jer, kako objasniti da polovina ukupnog stanovništva jednostavno nije predstavljena brojkama, koje jesu realnost. Obrazovanje, tržište, politika jesu oblasti u koje ulaze žene, tako da bi rodno senzitivna statistika značajno doprinela sagledavanju materijalnih pokazatelja rodne neravnopravnosti – na primer zašto se žene, iako obrazovane, zaustavljaju na nivou „semi-profesija”, zašto imaju manje plate, zašto i kada odlučuju - odlučuju o manje bitnim pitanjima?

Analizom rodnih sadržaja slika uočavaju se preovlađujući segmenti patrijarhalnosti (ratnik, sveštenik – sablja i krst kao simboli muškosti; guslar...) uz osnovni tekst koji se odnosi na veličinu i granice Srbije ili pak migracije stanovništva i temu o Crnoj Gori.

Prošlost je rodno neravnopravna: stiče se utisak da su muškarci bitniji za opstanak naroda i granica.

Sadržaji koji govore o tipovima proizvodnje su ilustrovani dominantnom slikom žene koja na tradicionalan način obrađuje zemlju – sadi, dok muškarac na marginama stranice knjige, skoro nevidljivo - kopa. Muškarac peče rakiju, ali i čuva granice i tradiciju (guslar). Stiče se utisak da se potencira vezanost žene za tradicionalnu poljoprivrednu proizvodnju, dok su interesovanja muškaraca za modernizaciju (sajam poljoprivredne mehanizacije). U nastavnoj jedinici „Naselja”, pored teksta o seoskim naseljima, data je slika žene u tradicionalnoj ulozi: pored ognjišta, sa detetom (*ognjište kao simbol ženskosti*). Slike koje se odnose na današnje vreme vide ženu na pijaci, ali ne i na sajmu poljoprivrednih mašina. Vredno pažnje je ilustrovanje gradskih ulica, gde su podjednako vidljivi i žene i muškarci.

V

**ANALIZA PROGRAMA I UDŽBENIKA
*SOCIOLOGIJA I USTAV I PRAVA GRAĐANA***

1. Uvodne napomene

Sociologija je predmet kroz čije izučavanje u srednjoj školi učenice/učenici nastavljaju da kontinuirano stiču znanja o društvenim pojavama u širem kontekstu i iz različitih perspektiva, o društvenom životu, promenama u društvu, oblicima društvenog života i njihovom funkcionisanju, kao i zakonitostima koje u društvu važe. U tom smislu, ovaj predmet nastavlja nit onih znanja koja se začinju *Svetom oko nas* i „mesto” je za razumevanje rodnih aspekata organizacije društva, što podrazumeva sagledavanje relevantnih dimenzija društvene organizacije iz rodne perspektive, kao što su porodica i brak, rad i podela rada, ekonomski kategorije i osnove stvaranja i razvoja čoveka i društva, zapošljavanje i radni odnosi, društveno raslojavanje i društvena pokretljivost i sl. Pored toga, izučavanjem *Sociologije* učenice/učenici bi trebalo da budu sposobljeni da razumeju značenje društvenih vrednosti i normi, među kojima su i rodna ravnopravnost i princip jednakih mogućnosti i izgrade tolerantan odnos prema vrednostima drugih kultura.

U okviru predmeta *Ustav i prava građana* učenice/učenici se upoznaju sa pojmovima ustava, zakona, političkih institucija i ustavnih principa. Izučavanje ovog predmeta treba da im omogući razumevanje demokratije kao procesa, upoznavanje sa demokratskim institucijama i prihvatanje vrednosti demokratske kulture. Pored toga, u okviru ovog predmeta oni bi trebalo da se upoznaju sa ustavnim pravima i zakonom predviđenim instrumentima za učešće građanki/gradana u političkom životu i budu sposobljeni da razlikuju formalno i stvarno u političkom životu, da razumeju moderne tendencije u teritorijalnom organizovanju države i steknu saznanja o uređenju države Srbije i njenom pravnom poretku. Pritom se očekuje da izučavanjem ovog predmeta učenice/učenici ne samo usvoje određena znanja već i da razviju sposobnosti istraživanja i kritičkog mišljenja.

Predmet *Ustav i prava građana* zasnovan je na Ustavu Republike Srbije iz 2006. godine koji pruža normativni okvir ravnopravnosti polova. Stoga se očekuje da se relevantni nastavni sadržaji, kao što su sam koncept ustavne države, politika jednakih mogućnosti i drugo, izučavaju s rodnog aspekta, te da se osnovna ljudska prava sagledaju u kontekstu garantovanja ravnopravnosti žena i muškaraca kao osnovne prepostavke i uslovi ostvarivanja svih prava i sloboda i ustavne zabrane svakog vida neposredne i posredne diskriminacije prema polu. Od posebnog značaja je potreba da učenici razumeju ideju i koncept posebnih mera (mere afirmativne akcije, pozitivna diskriminacija) kao instrumenata kojim država vodi politiku jednakih mogućnosti, ublažava i otklanja faktičku nejednakost među pojedincima i grupama koje su u nejednakom položaju, uključujući i žene. Za usvajanje koncepta

ravnopravnosti polova od važnosti je i izučavanje ustavnih garancija vezanih za brak, porodicu, roditeljstvo, prava na rad i u vezi sa radom, prava na obrazovanje, prava na zaštitu zdravlja i prava na socijalnu pomoć i zaštitu, politička prava i drugo.⁴⁶

U nastojanju da saznamo u kojoj je meri rodna perspektiva ugrađena u nastavne sadržaje ovih predmeta, analizirali smo njihove nastavne programe i dva udžbenika koja se koriste u nastavi: *Sociologiju* za IV razred srednje škole, autora Milovana Mitrovića i Sretena Petrovića, u izdanju Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva i udžbenik *Ustav i prava građana* za IV razred srednje škole, autora Stevana Lilića i Svetislava Bulajića, u izdanju Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva.

2. Opšti nalaz

Analiza rodno relevantnih sadržaja u ovim udžbenicima je pokazala sledeće:

- U udžbeniku „Sociologija” nema ni tema ni poglavlja koja se posebno bave rodnim odnosima. U poglavljima koja se odnose na različite aspekte organizacije društva, rodni odnosi se ne pojavljuju kao jedna od relevantnih dimenzija društvene organizacije: porodica i brak, rad i podela rada, zapošljavanje i radni odnosi, društveno raslojavanje i društvena pokretljivost;
- U udžbeniku „Ustav i prava građana” ostavljen je mali prostor za obradu tema i pravnih pojmljivačkih ugovora, koji nose rodne sadržaje: princip ravnopravnosti polova, zabrana diskriminacije, politika jednakih mogućnosti, posebne mere radi postizanja punе ravnopravnosti lica koja su suštinski u neravnopravnom položaju;
- Ovi udžbenici su pisani uglavnom rodno stereotipnim jezikom;
- U društvenim ulogama i aktivnostima u značajno većem broju su prisutni muškarci, osim u ulozi roditelja (majke) i supruge;

---

⁴⁶ O načinima na koje se načelno ustavno garantovanje ravnopravnosti polova bliže reguliše u Ustavu, detaljno Pajvančić, 2008; Pajvančić, <http://blog.b92.net/text/3456/Ravnopravnost%20i%20Ustav/> (pristup 10. 05. 2010).

- Među poznatim ličnostima „Sociologija” pominje daleko manji broj žena nego muškaraca, dok udžbenik „Ustav i prava građana” uopšte nema primera žena naučnika, političara, vladara ili sudske poslovne osobe.

3. *Sociologija*, IV razred srednje škole

3.1. Analiza nastavnog programa

Sociologija je predmet koji se izučava u četvrtom razredu srednje škole sa fondom od 96 časova godišnje za društveno-jezički smer u gimnazijama, odnosno od 64 časa godišnje za prirodno-matematički smer.⁴⁷ Programom je predviđena obrada pet velikih nastavnih tema:

- 1) *Predmet i metod sociologije, razvoj discipline i pregled osnovnih socioloških teorija;*
- 2) *Shvatanje odnosa prirode, čoveka i društva*, u okviru koje se izučavaju: a) *Rad i podela rada*; b) *Društvena proizvodnja i njen robni oblik* i c) *Demografski i ekološki problemi*;
- 3) *Struktura i organizacija društva*, sa podtemama: a) *Društvene grupe*, b) *Društvene institucije*, c) *Društveno raslojavanje*;
- 4) *Kulturne tvorevine*, u okviru koje se izučavaju: a) *Religija*, b) *Mitologija*; c) *Moral*, d) *Umetnost*, e) *Masovna kultura i podkultura*; f) *Socijalizacija ličnosti*;
- 5) *Društvene promene*, koja obuhvata dve podteme: a) *Društvena pokretljivost* i b) *Društveni razvoj*.

Program je pisan iz specifične teorijske perspektive, koja više nije dominantna u sociologiji, ali koja kao i druge, modernije sociološke perspektive, ostavlja puno prostora za tretman rodnih odnosa i problema rodne ravnopravnosti. Međutim, mogućnosti te perspektive u pogledu razjašnjavanja rodnih odnosa ovim programom nisu iskorišćene. U modernim udžbenicima sociologije problem rodnih odnosa

⁴⁷ Član 41. i član 58. *Pravilnika o nastavnom planu i programu za gimnaziju*, „Sl. glasnik SRS - Prosvetni glasnik”, br. 5/90 i „Službeni glasnik RS - Prosvetni glasnik”, br. 3/91, 3/92, 17/93, 2/94, 2/95, 8/95, 23/97, 2/2002, 5/2003, 10/2003, 11/2004, 18/2004, 24/2004, 3/2005, 11/2005, 2/2006, 6/2006, 12/2006, 17/2006, 1/2008, 8/2008, 1/2009, 3/2009 i 10/2009.

gotovo obavezno dobija posebno poglavlje, a u drugim poglavljima, koja se bave različitim aspektima organizacije društva, rodni odnosi se po pravilu tretiraju kao jedna od relevantnih dimenzija: u poglavlju o porodici i braku; u poglavlju o radu i podeli rada, o zapošljavanju i radnim odnosima; u poglavlju o društvenom raslojavanju i društvenoj pokretljivosti, čak i u poglavlju u kome se predstavljaju sociološke teorije – feministička sociološka teorija zaslužuje određeni prostor. Aktuelni program *Sociologije* ne predviđa ništa od toga, barem ne eksplisitno, jer je evidentno da program ne obuhvata posebne teme koje se odnose na rodne odnose i problem rodne ravnopravnosti. S druge strane, u okviru drugih tema, nema nikakve naznake da ih treba osvetliti i iz perspektive rodne dimenzije organizacije društva.

U okviru teme „Shvatanje odnosa prirode, čoveka i društva” nema indicija da je jedna od osnovnih linija podele društvenog rada - polna podela rada. Društvenoj proizvodnji se pristupa samo kao proizvodnji u javnoj sferi, a kućni rad i doprinos porodice (i žene u okviru porodice) ukupnom društvenom bogatstvu i blagostanju pojedinaca se prenebregava.

Polna segregacija na tržištu rada se ne pominje, niti se nagoveštava da bi udžbenik koji se piše prema ovakvom programu trebalo da takvu temu obradi. Problemi društvene organizacije reprodukcije vrste, uz poštovanje prava žena da samostalno odluče o rađanju, nisu ni naznačeni. Nakon naslova nastavne jedinice *Društveno raslojavanje*, u zagradi stoji *klase i slojevi*. Iako je već više od 50 godina u sociološkoj literaturi jedna od glavnih tema socijalne stratifikacije (raslojavanja) – rodna nejednakost i ukrštanje linija klasne i rodne društvene nejednakosti, u nastavnom programu o tome nema ni pomena.

U temi *Struktura i organizacija društva* brak i porodica se sagledavaju kao osnovne jedinice društvene organizacije, za razliku od modernih tendencija da su slobodni i autonomni pojedinci osnov društvene organizacije. Zanimljivo je da pored naslova *Brak i porodica* u zagradi stoji *populaciona politika* čime se jasno potencira da je smisao ovih institucija i grupa produženje vrste. To se ponavlja i pored naslova *Porodica, narod, nacija*. Implikacije povezivanja ovih pojmoveva su, nažalost, dobro poznate u ne tako dalekoj prošlosti.

U temi *Kulturne tvorevine*, u nastavnoj jedinici *Kultura i ličnost (socijalizacija)*, nema nagoveštaja da treba obratiti pažnju na socijalizaciju za stereotipno rodne uloge, kao jednog od glavnih mehanizama opstajanja rodne nejednakosti.

Konačno, u temi *Društvene promene*, u okviru podteme *Društveni razvoj*, nema ni pomena o izlasku žena na tržište rada i problemima koje to postavlja pred organizaciju modernog društva, o promenama u tipu porodice i braka ili, na primer, o feminizaciji siromaštva. Pošto u programu nije eksplisitno navedena nijedna od ovih tema, autorke/autori udžbenika za predmet *Sociologija* na osnovu ovakvog

programa mogu, ali ne moraju da uključe gore pomenute teme, kao što i profesorke/profesori mogu, ali ne moraju da u realizaciji ovakvog programa dotaknu i jednu od pomenutih tema, relevantnih za prepoznavanje problema rodne ravnopravnosti.

Ovaj utisak je pojačan nakon čitanja uputstva za ostvarivanje programa koje sledi nakon sadržaja. Najbliže što uputstvo doseže do preporuke da se u realizaciji programa osvetle problemi rodne podelе društvenog sveta je, od upotrebe izlizana fraza, da učenici treba da formiraju kritički odnos prema svetu.

3.2. Kvantitativna analiza udžbenika

Prisustvo muških i ženskih osoba

U 887 jedinica analize opservirana je 949 osoba. Prisutna je sledeća polna struktura:

Tabela 1: Pol osoba prema aspektima: jedna osoba/grupa, mesto u tekstu
Ukupan broj osoba 949

pol	jedna osoba	grupa	glavni tekst	slike	sekundarna lit.	pomoći tekst
ženski	114	35	54	3	60	32
muški	665	87	446	16	90	200
oba	0	48	28	6	7	7

Ovo je specifičan udžbenik u našem uzorku jer se radi o knjizi sa 218 strana teksta i nekoliko slika. Zato je prisutno toliko jedinica analize. Neprijatno iznenadenje jeste da je prisutno šest puta više muškaraca nego žena. Taj odnos je još nepovoljniji kada posmatramo samo glavni tekst udžbenika.

Udžbenik je specifičan u još jednom pogledu. Žene čine manje od 10% svih slavnih ličnosti (35 od 366) i samo 3,4% svih citiranih autora u knjizi.

Porodične, profesionalne i druge uloge

U ovom udžbeniku je 739 osoba sa specifičnom ulogom i to: 105 ženskih osoba, 615 muških osoba i 19 mešovitih grupa.

Tabela 2: Uloge prema polu

uloge	ženski	muški	oba	ukupno
stručnjaci	15	276	2	293
mitološke ličnosti	6	71	7	84
umetnici	9	68	1	78
sveštenici	0	41	0	41
roditelji	25	5	2	32
supružnici	20	14	3	37
vladari, vode, političari	0	48	0	48
porodične uloge	4	32	4	40
profesionalne uloge	16	49	0	65
druge uloge	10	11	0	21
ukupno	105	615	19	739

Muškarci su prikazani u svim ulogama koje se pojavljuju u knjizi, bilo da se radi o stručnjacima, mitološkim ličnostima, umetnicima, političarima, profesionalcima. Jedine uloge gde su žene brojnije jesu uloga roditelja i supruge. Sve druge porodične uloge pripadaju muškarcima.

Aktivnosti

Samo 69 osoba je predstavljeno kako nešto rade: 28 ženskih osoba i 41 muška osoba. Žene su vidljive kroz kućne aktivnosti, a muškarci kao oni koji snabdevaju kuću.

Tabela 3: Aktivnosti prema polu

aktivnosti	ženski	muški	ukupno
kućne aktivnosti	17	2	19
snabdevanje za kuću	0	11	11
doterivanje	3	2	5
poljoprivreda	3	0	3
istraživanje	1	11	12
rituali, kulturne i religiozne aktivnosti	0	7	7
druge aktivnosti	4	8	12
ukupno	28	41	69

Tabela 4: Lične osobine prema polu

osobine	pol		
	ženski	muški	ukupno
agresivni	0	7 (5)*	7
preduzimljivi	0	6	6
odgovorni	0	4 (2)	4
snažni	0	2 (1)	2
osvajači	0	(1)	1
dinamični	0	(1)	1
hrabri	0	1	1
inteligentni	1	1	2
neodgovorni	1	1	2
aktivni	(2)	(1)	3
emocionalni	5 (1)	2	7
lepi	(1)	0	1
traže zaštitnika	(1)	0	1
veseli	(1)	0	1
slabi	(3)	0	3
frivolni	3	0	3
manipulativni	(3)	0	3
pasivni	6(5)	0	6
koketni	8(2)	0	8
ukupno	35	27	62

* brojevi u zagradi predstavljaju broj jedinica analize iz sekundarnih izvora

Osobine

Osobe koje srećemo u ovoj knjizi predstavljene su kroz pojedine osobine u samo 62 slučaja. Prisutna je skoro idealnotipska podela ženskih i muških osobina koje su pripisane muškarcima i ženama: muškarci su agresivni, odgovorni, snažni, preduzimljivi; žene su slabe, emocionalne, manipulativne, lepe itd.

Porodični model

Dominantni porodični model jeste „potpuna nuklearna porodica”.

Tabela 5: Porodični model

„potpuna” nuklearna porodica	9
višegeneracijska porodica	2
samačko domaćinstvo	5
drugo	6
ukupno	22

Jezik

Jezik je u velikoj meri rodno stereotipan. Uglavnom se upotrebljava gramatički muški rod u jednini (pojedinac), kada se govori o grupi i sve profesije su date u gramatičkom muškom rodu (stručnjak).

U 250 rečenica sa rodno relevantnim sadržajem jezik je upotrebljen na sledeći način:

Tabela 6: Upotreba rodno osetljivog jezika prema polu subjekta

jezik	ženski	muški	oba	ukupno
rodno neutralan	1	0	0	1
rodno osetljiv	4	94	1	99
rodno stereotipan	2	148	0	150
ukupno	7	242	1	250

Odnosi

Ovo je udžbenik gde se eksplisitno pojavljuje subordinacija žene i patrijarhalni model. Deo ovih slučajeva je upotrebljen da ilustruje prošlost i u citiranoj i sekundarnoj literaturi. Ipak, izostaje kritički osvrt na te delove teksta, tako da se postavlja pitanje kako učenici razumevaju te sadržaje. Posebno je interesantno da se u glavnom tekstu često upućuje na prethodnike i pretke sa čijim životom se treba poređiti. To su ekskluzivno muškarci, očevi i dedovi, nikada majke i bake.

Tabela 7: Dominantni odnosi i pol subjekata u odnosu

odnosi	glavni tekst	sekundarni izvori	ukupno
jednakost	5	3	8
muška superordinacija u prošlosti	15	9	24
savremena superordinacija muškaraca	4	11	15
 preci i prethodnici	13	2	15
muška subordinacija u prošlosti	2	0	2
ukupno	39	25	64

3.3. Tematska analiza

Ova analiza ni najmanje ne ulazi u merit samog udžbenika, niti se bavi metodskom obradom i načinom prezentacije materijala.

Iz perspektive rodno relevantnog sadržaja, u najkraćem, udžbenik je neosetljiv za taj segment organizacije društva. U tom pogledu udžbenik striktno sledi slovo programa u kome nema eksplisitnih zahteva da se rodna dimenzija organizacije društva uključi u razmatranje bilo koje od pobrojanih nastavnih tema. Gde i na koji način se problem rodne nejednakosti i neravnopravnosti može uključiti, bilo je reći u vezi sa nastavnim programom i to ovde nećemo ponavljati.

Deo udžbenika koji se bavi kulturom, obiluje primerima i ilustracijama za običaje, patrijarhalni moral, relacije između mitoloških bića koje kao da za glavnu temu imaju subordinaciju žene. Na primer, iz Starog zaveta: „Evi presudi (Bog): Tebi ću mnogo muke zadati kad zatrudniš, s mukama ćeš decu rađati i volja će tvoja stajati pod vlaštu muža tvojega i on će ti biti gospodar“. Da, i to je mitologija, ali da li samo to?

Treba reći da se polni odnosi i nejednakost između polova pominju na dve strane (u udžbeniku od 218 strana) i to „tamo gde im je i mesto“ - u poglavlju o braku i porodici. Ne kod obrazovanja, zapošljavanja, političke organizacije društva, društvene pokretljivosti, raslojavanja... Doduše, u okviru vežbanja za lekciju Brak i porodica, sitnim slovima i u drugom planu dato je nekoliko alternativnih opisa uloge i položaja žena u tradicionalnoj i savremenoj porodici i isečak iz Frojdove analize polnih odnosa i seksualnosti. Odličan izbor i po našem mišljenju to bi trebalo da čini glavni tekst.

U udžbeniku se u tekstu ili u literaturi na kraju poglavlja upućuje na 293 eksperta: naučnika, teoretičara i istraživača u oblasti sociologije i društvene teorije. Samo u 15 slučajeva su to žene. A neki kažu da je

moderna sociologija ženska profesija! Od 78 umetnika pomenih u udžbeniku devet su žene. Od 84 mitskih bića – šest su ženskog pola.

Konačno, udžbenik je očigledno pisan pre nego što je priča o rodno osjetljivom jeziku ušla u modu. Od 251 rodno relevantne (imaju subjekt kome se može odrediti pol) rečenice u udžbeniku, a koje su formulisane u ličnom obliku (ne Mirča Eliade kaže, već Mirča Eliade je rekao), 242 su u muškom rodu. Od njih se samo 94 odnose na muškarce. U 148 slučajeva rečenice su u muškom rodu i kad je subjekat generički pojam - nastavnik, ali i kad je subjekat očigledno (na primer na slici) žena (lekar).

4. *Ustav i prava građana, IV razred srednje škole*

4.1. Analiza nastavnog programa

Ustav i prava građana je predmet koji se izučava u IV razredu svih tipova gimnazija, sa fondom od 32 časa godišnje.⁴⁸

Ciljevi nastave predmeta *Ustav i prava građana* definisani su tako što su apostrofirana četiri ishoda učenja: sticanje elementarne politike kulture i znanja o: 1) demokratskom uređenju, 2) položaju građanina, 3) njegovom učešću u vršenju vlasti i 4) o političkom životu uopšte. Ovako definisani ciljevi učenja, sami po sebi, ograničavaju mogućnost da se kroz odgovarajuće sadržaje učenici rodno senzibilisu i da, kao budući građani/gradanke, izgrađuju političku kulturu zasnovanu na ravnopravnosti polova i politici jednakih mogućnosti, što inače spada u primarne vrednosti koje novi Ustav Republike Srbije promoviše već u prvom delu posvećenom ustavnim načelima (čl. 15 Ustava RS).

Saglasno ciljevima, definisani su i zadaci nastave iz predmeta *Ustav i prava građana*, koji treba da omoguće da učenici prouče sve relevantne pojmove ustava, zakona, drugih pravnih fenomena, političkih ustavnih principa koji su obuhvaćeni sadržinom predmeta, da upoznaju ustavna prava i ustavom i zakonima predviđene instrumente i mogućnosti učešća građana u političkom procesu, tj. u vršenju vlasti

⁴⁸ Član 40 i član 57 *Pravilnika o nastavnom planu i programu za gimnaziju*, „Sl. glasnik SRS - Prosvetni glasnik”, br. 5/90 i „Sl. glasnik RS - Prosvetni glasnik”, br. 3/91, 3/92, 17/93, 2/94, 2/95, 8/95, 23/97, 2/2002, 5/2003, 10/2003, 11/2004, 18/2004, 24/2004, 3/2005, 11/2005, 2/2006, 6/2006, 12/2006, 17/2006, 1/2008, 8/2008, 1/2009, 3/2009 i 10/2009.

i političkom životu uopšte, počev od izbora, glasanja na referendumu itd. Pored toga, zadatak nastave je da učenici steknu opštu predstavu o uređenju Srbije.

Očigledno je da su zadaci definisani veoma uopšteno i da, načelno, pokrivaju sve aspekte ustava i ljudskih prava, što, potencijalno, uključuje i upoznavanje sa rodnim sadržajima Ustava RS. Bilo bi, međutim, korisno da su zadaci konkretnije definisani i da iz njih jasnije proizlazi da je zadatak nastave, pored ostalog i usvajanje osnovnih ustavnih vrednosti, što uključuje ravnopravnost polova i politiku jednakih mogućnosti, jer to može doprineti adekvatnoj političkoj socijalizaciji učenika/ca i formiranju stavova i uverenja zasnovanih na ravnopravnosti polova.

Programom je predviđena obrada četiri nastavne oblasti:

I. *Ustav i pravna država u Srbiji*, u okviru koje se izučavaju teme:

- a. Značenje Ustava Srbije i njihova sadržina;
- b. Principi ustavnosti i zakonitosti;
- c. Ustavni sud i redovni sudovi;

II. *Demokratija i mehanizmi vlasti u Srbiji*, koja obuhvata sledeće teme:

- a. Suverenost naroda i građana;
- b. Oblici neposredne demokratije;
- c. Višepartijski sistem;
- d. Izbori;
- e. Skupština i drugi organi vlasti.

III. *Gradijanin i njegova prava i slobode u Srbiji*, u okviru koje se izučavaju:

- a. Političke slobode i prava građana;
- b. Ekonomski slobode i prava građana;
- c. Lične slobode i prava građana;
- d. Ostale slobode i prava građana;
- e. Zaštita ustavom garantovanih prava i sloboda.

IV. *Srbija kao država, autonomija i lokalna samouprava*, koja obuhvata teme:

- a. Srbija, njena državnost i ustavotvorna vlast (tradicija i sadašnje stanje);

- b. Oblici autonomije;
- c. Demokratska lokalna samouprava.

Analiza sadržaja programa pokazuje da je ostavljen mali prostor za obradu onih tema i pravnih pojmoveva savremene ustavnosti koji nose rodne sadržaje, kao što su princip ravnopravnosti polova, zabrana diskriminacije, politika jednakih mogućnosti, posebne mere (mere afirmativne akcije) radi postizanja pune ravnopravnosti lica ili grupe lica koja su suštinski u nejednakom položaju. Tako, na primer, u trećem delu koji je posvećen ljudskim pravima i slobodama, nije predviđena tema koja omogućava obradu temeljnih načela na kojima se zasnivaju ljudska prava: neposredna primena zajemčenih prava, jemstvo stečenih prava, svrha ustavnih jemstava ljudskih prava, ograničenja ljudskih i manjinskih prava, zabrana neposredne i posredne diskriminacije po bilo kom osnovu (uključujući i pol) i drugo.

Sudeći po sadržaju predmeta, učenici/ce su uskraćeni u mogućnosti da se šire upoznaju upravo sa onim ustavnim načelima i pravnim pojmovima koji doprinose razumevanju ravnopravnosti polova i shvatanju sadržaja, kvaliteta i dometa ustavnog garantovanja ravnopravnosti polova.

Tekst nastavnog programa pisan je rodno nesenzitivnim jezikom („građani”, kao opšti naziv za građane i građanke, „učenici”, kao opšti naziv za učenike i učenice i drugo). Prilikom označavanja pojedinih pravnih fenomena korišćeni su prevaziđeni termini koji ne korespondiraju terminima korišćenim u tekstu važećeg Ustava RS. Tako se na primer umesto termina „ljudska prava”, koji je rodno neutralan, a koji je korišćen u Ustavu RS, upotrebljava rodno stereotipan i prevaziđen naziv „pravo građana”.

4.2. Kvantitativa analiza udžbenika

Prisustvo muških i ženskih osoba

U 220 posmatranih jedinica pojavljuje se 226 osoba, od toga:

Tabela 1: Pol osoba prema aspektima - jedna osoba/grupa, mesto u tekstu

Ukupan broj osoba 226

pol	jedna osoba	grupa	glavni tekst	slike	pomoćni tekst
ženski	0	3	3	0	0
muški	129	7	136	0	0
oba	0	87	87	0	0

Porodične, profesionalne i druge uloge

Od 211 osoba prisutne su tri ženske osobe sa određenom ulogom, 126 muških osoba i 82 mešovite grupe.

U tri slučaja, kada se pominju žene, govori se o njihovoj isključenosti iz procesa glasanja.

Tabela 2: Uloge prema polu

uloge	ženski	muški	oba	ukupno
naučnici	0	65	0	65
učenici	0	2	38	40
vladari	0	35	0	35
političke uloge	0	13	10	23
sudije	0	1	19	20
drugo	3	10	15	28
ukupno	3	126	82	211

Aktivnosti i osobine

U ovom udžbeniku nema aktivnosti i osobina.

Jezik

Jezik je uglavnom rodno neutralan: u 106 jedinica, gde je jezik analiziran, neutralan je u 82% slučaja, osetljiv u 11% i stereotipan u 7% slučajeva.

Odnosi

Među relacijama predstavljenim u ovoj knjizi nema rodno relevantnih (političar-političar, sudija-ostali, ostali-vladar).

Znamenite ličnosti

Zabeležena je 31 znamenita ličnost – isključivo muškarci. Primeri uključuju, na primer: kralj Džeјms I, Karadorđe, Miloš Obrenović, Mihajlo Obrenović, Milan Obrenović, Aleksandar Obrenović i drugi.

4.3. Tematska analiza

Iako udžbenik svojom sadržinom pokriva sve teme i sadržaje predviđene nastavnim programom, evidentno je da ne obrađuje na zadovoljavajući način ključne aspekte ravnopravnosti polova.

Analiza sadržaja udžbenika pokazuje da je temama koje nose rodne sadržaje posvećen nesrazmerno mali prostor u odnosu na ostale teme. Tako, na primer, oblasti ljudskih prava, koja uključuje i poreklo i istorijski razvoj ljudskih prava, posvećeno je samo 37 stranica teksta od ukupno 194 stranice, iako ove teme čine više od jedne četvrtine ukupnog sadržaja nastavnog programa. Na neadekvatan način su obrađene teme koje su od značaja za razumevanje koncepta rodne ravnopravnosti. Tako se, na primer, u delu koji se odnosi na načela ustavnosti i zakonitosti (str. 26) objašnjava jednakost kao glavno svojstvo zakona, tj. zahtev da zakoni treba da se jednakodobno odnose na sve građane, pri čemu se navodi da je „*ovaj zahtev teško postići jer je očigledno da postoje osobine, koje svi ljudi ne poseduju, kao npr. biti penzioner ili žena*“. Ovakav način definisanja je krajnje problematičan jer se njime zapravo sugeriše da jednakost žena i muškaraca pred zakonom uopšte nije moguće ostvariti, budući da pripadnost ženskom polu predstavlja trajnu „osobinu“. Zbog toga je krajnje neprimeren način na koji je objašnjeno načelo jednakosti pred zakonom, posebno ako se ima u vidu da je jednakost pred zakonom jedno od važnih područja na kome se ostvaruje jednakost žena i muškaraca (građana i građanki).

U delu udžbenika koji je posvećen biračkom pravu i institucijama izbornog sistema učenicima/učenicama se pruža uvid u sistem cenzusa kojima je ograničavano pravo glasa i kao jedan od cenzusa naveden je i tzv. polni cenzus, uz navođenje da se on najduže zadržao i da je sputavao glasanje žena (str. 57). Objasnjenje uzroka takvog stanja dato je na str. 80 i to tako što je navedeno da „*Žene dugo nisu imale pravo glasa. Iako su na neki način politička prava i slobode bili „nastavak“ građanskih prava i sloboda, razlog što je trebalo tako dugo vremena da se ona u punoj meri priznaju, leže u tome što se želeo spreciti uticaj najširih društvenih slojeva (npr. radnika, žena i dr.) na politički sistem i politički život društva*“. Ovako netačno i krajnje neprimereno objašnjenje razloga, očigledno pokazuje nespremnost autora/ke da učenike/ce uputi u stvarne razloge negiranja prava glasa ženama, što bi svakako podrazumevalo da se makar pomene patrijarhalna društvena matrica i društveni status žena.

Ravnopravnost muškaraca i žena, kao ustavni princip i osnovna prepostavka i uslov ostvarivanja svih drugih sloboda i prava, pomenuta je samo na jednom mestu u udžbeniku (str. 151) i to tako što je samo navedena ustavna norma da država jemči ravnopravnost muškaraca i žena i razvija politiku jednakih mogućnosti. Ako bi se za princip ravnopravnosti polova moglo reći da ne zahteva neka dodatna

objašnjenja i da je sam po sebi razumljiv, ova konstatacija ni u kom slučaju ne važi kad je u pitanju politika jednakih mogućnosti, koja je ključna za razumevanje tzv. posebnih mera (mera afirmativne akcije, pozitivne diskriminacije) u odnosu na žene kako bi im se omogućilo puno uživanje ljudskih prava pod jednakim uslovima. Zbog toga je bilo neophodno dati bliža objašnjenja samog koncepta jednakih mogućnosti, kao i politike jednakih mogućnosti, kao instrumenata koji stoje na raspolaganju državi da preduzima mere u pravcu ostvarivanja ravnopravnosti žena i muškaraca.

Udžbenik ne poklanja dovoljnu pažnju konceptu socijalne pravde, koji je jedan od važnih aspekata ostvarivanja ravnopravnosti polova, posebno u zemljama u tranziciji kakva je Srbija. U samo jednoj rečenici navodi se ustavna norma po kojoj je Republika Srbija država koja je, pored ostalog, zasnovana i na socijalnoj pravdi.

Iako je princip zabrane diskriminacije, kao jedan od ključnih ustavnih principa, vid garantovanja ravnopravnosti polova, ovaj princip je samo definisan preuzimanjem teksta iz čl. 21 st. 3. i 4., pri čemu nisu objašnjeni pojmovi neposredne i posredne diskriminacije, iako se radi o složenim pravnim pojmovima.

U tekstu udžbenika koriste se zastareli i prevaziđeni stručni termini. Tako se umesto sintagme „Ljudska i manjinska prava” koristi izraz „Slobode i prava čoveka i građanina”, koji je rodno stereotipan.

Tekst udžbenika je pisan nesenzitivnim jezikom, što je kvantifikovano u prethodnom delu analize.

VI

OSNOVNI NALAZI I PREPORUKE ZA INTEGRISANJE RODNE PERSPEKTIVE U RODNE SADRŽAJE

Nakon podrobnog prikazivanja rezultata naše analize, navodimo *osnovne nalaze* koji izražavaju opštu prirodu analiziranog materijala kada se radi o prisustvu i kvalitetu rodne perspektive u edukativnom materijalu.

Nalazi pokazuju da proces uvođenja rodne perspektive u programe i edukativne materijale nije ni iz daleka završen. Naime, iako se u pojedinim udžbenicima (naročito za mlađi uzrast) primećuje očiti napredak, nalazimo i one edukativne materijale kod kojih ova perspektiva potpuno izostaje (edukativni materijal za srednje škole).

Ova analiza ukazuje da „urodnjavanje“ *nastavnih programa* treba da predstavlja prvi korak sa ciljem doslednog uvođenja rodne perspektive u udžbenike i edukativne procese. Drugi korak jeste *rodna perspektiva* kao jedan od kriterijuma za odobravanje udžbenika, a takvi napori već postoje.

Osnovni nalazi analize:

- Ni u jednom od analiziranih nastavnih programa pitanja relevantna za razumevanje odnosa (ne)ravnopravnosti polova eksplisitno se ne pojavljuju kao tema;
- Veliki broj predloženih tema u sadržaju nastavnih programa dozvoljava konkretizaciju s obzirom na pitanja relevantna za razumevanje odnosa (ne)ravnopravnosti polova. Pisci udžbenika to mogu, ali i ne moraju da učine, ukoliko se to eksplisitno ne zahteva nastavnim programom;
- U sadržaju analiziranih udžbenika nema posebnih tema koje se odnose na pitanja važna za razumevanje odnosa (ne)ravnopravnosti polova;
- Rodno relevantni sadržaji su ipak prisutni u udžbenicima i priručnicima i mogu se analizirati duž dimenzija koje smo opisali u teorijsko-metodološkom okviru istraživanja;
- Kvantitativno prisustvo muških i ženskih likova je veoma neujednačeno – i na slikama i u tekstu predstavljeno je višestruko više muških nego ženskih likova;
- Posebno je neujednačen broj znamenitih ličnosti predstavljenih u udžbenicima, kao i citiranih autora (koji su pretežno muškarci);

- Znamenite ličnosti iz prošlosti koje obeležavaju značajne momente u istorijskom razvoju jesu muškarci. Preci i potomci su najčešće predstavljeni preko muških srodnika (*Ja sam potomak svog oca, on je potomak mog dede*);
- Najveći pomak u dekonstrukciji rodno stereotipnih uloga napravljen je u udžbenicima od 1. do 4. razreda osnovne škole (*Svet oko nas, Priroda i društvo*). Dimenzije u kojima je postignut značajan doprinos odnose se na „rušenje“ rodnih stereotipa o podeli kućnih poslova između muškaraca i žena i o tipičnim muškim i ženskim osobinama. Vidan je i pokušaj upotrebe rodno osjetljivog jezika;
- Žene su u odnosu na muškarce nesrazmerno predstavljene kao ključni nosioci poslova u domaćinstvu i kao brižne supruge i majke sa tipično „ženskim“ osobinama;
- U priličnom broju analiziranih udžbenika sistematski je upotrebljavan rodno stereotipan jezik;
- Sadržaji kroz koje se perpetuiraju stereotipne uloge polova odnose se na predstavljanje profesionalnih uloga. Profesije, sfera rada i rukovodeći položaji su gotovo ekskluzivno predstavljeni kroz muške likove. Izuzetak su takozvana „ženska“ zanimanja: učiteljice, vaspitačice, medicinske sestre, čistačice i sl. – uglavnom dodeljena ženskim likovima. Nije teško u ovome prepoznati transfer „ženskih“ odgovornosti iz domaćinstva i porodice u profesionalnu sferu;
- Udžbenici jasno zagovaraju model „nuklearne, potpune, heteroseksualne“, srodničke porodice zasnovane na braku, kao superiorni model za rađanje i odgajanje dece. Time se dovode u pitanje procesi individualizacije dece, diskriminišu se alternativni oblici partnerstva i porodičnog zajedništva i osporava jedna od osnovih vrednosti modernog građanskog društva: sloboda individualnog izbora.

Nakon učinjene analize u cilju postizanja cilja uključivanja rodnih sadržaja u udžbenike, kao i krajnjeg ishoda – uključivanja rodne ravnopravnosti u društvo, tim koji je sproveo analizu osmislio je sledeće *preporuke* za autore/ke udžbenika, Zavod za unapređenje vaspitanja i obrazovanja (ZUOV) - Centar za profesionalni razvoj zaposlenih u obrazovanju i Centar za razvoj programa i udžbenika, Ministarstvo prosvete, Nacionalni prosvetni savet, stručna udruženja nastavnika/ca kao i za Upravu za rodnu ravnopravnost pri Ministarstvu rada i socijalne politike Republike Srbije. Radi preglednosti, prvo će biti navedene preporuke koje važe za sve udžbenike, a onda preporuke koje su namenjene pojedinim analiziranim udžbenicima.

Preporuke za:

autore/ke udžbenika

Zavod za unapređenje vaspitanja i obrazovanja (ZUOV) - Centar za razvoj programa i udžbenika i izdavače udžbenika⁴⁹

Opšte preporuke koje važe za sve udžbenike:

- Upotrebljavati rodno osetljiv i rodno neutralan jezik. Koristiti „Predlog uputstava za upotrebu rodno osetljivog jezika u sferi javne komunikacije”, iz *Rod i jezik*, S. Savić, M. Čanak, V. Mitro i G. Štasni, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad, 2009.
- Uravnotežiti broj muških i ženskih likova prikazanih na slikama i u tekstu.
- Izbegavati stereotipno predstavljanje profesionalne sfere kao sfere muškaraca.
- Predstaviti žene u profesionalnim ulogama.
- Izbegavati predstavljanje žena u „tipično ženskim” profesijama.
- Prikazivati žene u rukovodećim ulogama.
- Upotrebljavati i ženski rod kada se govori o profesionalnim i rukovodećim ulogama.
- Izbegavati predstavljanje javne, političke sfere kao sfere muškaraca.
- Predstavljati prošlost i iz perspektive doprinosa žena.
- Uravnotežiti predstavljanje muških i ženskih znamenitih ličnosti.
- Predstaviti uspeh i postignuće kao rezultat individualnog npora i muškaraca i žena.
- Ukažati i na ženske pretke.
- Predstaviti muškarce u poslovima nege dece i održavanja domaćinstva.
- Izbegavati pripisivanje stereotipno „muških“ ili „ženskih“ osobina.
- Uravnoteženo predstaviti sve modele porodice.
- U okviru nastavnog programa uključiti rodnu perspektivu u sve teme, gde god je to moguće.
- Kroz odgovarajuću edukaciju povećati osetljivost nastavnika i ostalih zaposlenih u obrazovanju za rodni sadržaj nastavnog materijala i nastavne prakse.

⁴⁹ Preporuke svim drugim relevantnim institucijama u sistemu obrazovanja navedene su na kraju publikacije *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost – Analiza nastavnog materijala za Građansko vaspitanje*, u kojoj su predstavljeni rezultati drugog dela naše analize.

- Uključiti rodnu ravnopravnost u ciljeve obrazovanja na nivou razreda i predmeta.
- Prilikom odobravanja udžbenika i nastavnih sredstava procenjivati u kojoj meri njihov sadržaj razgrađuje rodne stereotipe i promoviše rodnu ravnopravnost.
- U skladu sa prihvaćenim Milenijumskim ciljevima razvoja uvrstiti *bolje razumevanje rodne dimenzije društvene organizacije* u strateške ciljeve razvoja obrazovanja u Srbiji.
- Zakonski regulisati upotrebu rodno osetljivog jezika u programima i udžbenicima.
- Započeti javnu raspravu o standardizaciji rodno osetljivog jezika.
- Započeti kontinuirani rad na obogaćivanju srpskog jezika rodno osetljivom terminologijom u saradnji sa Filološkim fakultetima.
- Promovisati rodno osetljiv pristup problemima kojima se bave društvene nauke i humanističke discipline.
- Propisati da se opisno ocenjivanje za sve predmete u prvom razredu osnovne škole izražava rodno osetljivim jezikom.
- Stalno pratiti ostvarivanje preporuka upućenih Nacionalnom prosvetnom savetu, Ministru prosvete, ZUOV-u, izdavačima i stručnim društvima.
- Uključiti se u osmišljavanje i sprovođenje programa rodne senzibilizacije zaposlenih u obrazovanju.
- Periodično inicirati analize rodno osetljivog sadržaja u obrazovnom materijalu.

Preporuke za pojedine udžbenike:

Geografija

- Uvesti rodno osetljivu statistiku stanovništva: obrazovanje, zapošljavanje, distribucija stanovništva po granama delatnosti.

Biologija

- Anatomiju ljudskog tela predstaviti i na muškim i na ženskim telima.
- U priču o rađanju uključiti reproduktivna prava žena, kao i uloge oba roditelja u odgajanju dece.
- Ravnopravno predstaviti sve oblike porodica: uz nuklearnu, potpunu i heteroseksualnu, istaći alternativne oblike partnerstva, porodice samohranih očeva/majki, usvojiteljske, hraniteljske i druge.

- Izbegavati povezivanje tzv. nepotpune porodice sa oblicima socijalnopalatoškog ponašanja (narkomanija, alkoholizam, kriminal, prostitucija, seksualno prenosive bolesti).
- Izbegavati prenaglašavanje uticaja porodice na očuvanje zdravlja pojedinaca i oblikovanje njihovog (socijalno prihvatljivog) ponašanja.

Ustav i prava građana

- Posvetiti više prostora za obradu tema i pravnih pojmove savremene ustavnosti, koji nose rodne sadržaje: princip ravnopravnosti polova, zabrana diskriminacije, politika jednakih mogućnosti, posebne mere radi postizanja pune ravnopravnosti lica koja su suštinski u nejednakom položaju.

Sociologija

- Uvesti poglavlje koje se posebno bavi rodnim odnosima.
- U poglavlju o sociološim teorijama predstaviti i feminističke sociološke teorije.
- Uvesti rodnu dimenziju u poglavlja koja se bave različitim aspektima društvene organizacije: brak i porodica, rad i podela rada, obrazovanje, zapošljavanje i odnosi na tržištu rada, socijalna stratifikacija i društvena pokretljivost i drugo.

SUMMARY

The primary task of the project “*Gender based content analysis of educational material in elementary and secondary education in Serbia*”⁵⁰ is to conduct a gender based content analysis of educational material in elementary and secondary education in Serbia and to propose recommendations for incorporation of principles of gender sensitive education in the educational materials, in line with the National Strategy for Improving the Position of Women and Promotion of Gender Equality.

The objective of this analysis is to support the Gender Equality Directorate (GED) of the Ministry of Labour and Social Policy to advocate for gender sensitive education in line with the National Strategy for Improving the Position of Women and Promoting Gender Equality.

United Nations Development Programme (UNDP), in cooperation with the Delegation of the European Union in Serbia, supports Gender Equality Directorate within the Ministry of Labor and Social Policy, in implementation of National Strategy for Advancement of the Position of Women and Promotion of Gender Equality (the National Strategy).

The results of the analysis should be instrumental in facilitating the process of achieving broader objectives, such as:

- avoid the gender stereotype;
- enriching the school program with contents which refer to the women’s contribution to civilization, especially through history and culture;
- promote the gender equality concept and the importance of women’s human rights;
- introduce the use of gender-sensitive language in the school programs, and;
- initiate the issue of language standardization by competent institutions.

This analysis addresses quantitative and qualitative dimensions of the issue:

- a. Quantitative presence of women and men (boys and girls) in the analysed material;
- b. Quantitative presence of gender sensitive vis-à-vis gender stereotyping language;
- c. Qualitative presence of women and men (boys and girls) in the analysed material:

---

⁵⁰ Funded by the UNDP

- What are the predominant *family roles and relationships* in which men and women are typically depicted?
- What are the predominant *professional and other activities* in which men and women are typically depicted?
- How are the *role models* for boys and girls presented?
- Which *personal characteristics* are associated with women and men and how are they valued?
- How are women and men (boys and girls) presented in relation to their *cognitive abilities and achievements*?

The analysis of gender based content analysis of educational material includes the main part of the analysis – analysis of textbooks according to gender dimensions, and the secondary part of the analysis – subject specific analysis of each textbook.

The main part of the analysis is to give detailed qualitative results that are defined under the specific theoretical framework, supported with quantification of analysis results. Four phases of this analysis are:

- I. Definition of the theoretical framework for analysis,
- II. Qualitative analysis of material that needs to be described

- overview of analyzed material,
- identify units for observation,
- recognize and select gender relevant content,
- description of gender relevant content,

- III. Quantitative analysis (counting) of material that has been recognized and selected through qualitative analysis.

- IV. Interpretation of findings based on objectives that have been set

The analyzed textbooks and teacher's handbooks are following:

World Around Us (Svet oko nas) – elementary school, grades 1 and 2

Nature and Society (Priroda i društvo) – elementary school, grades 3 and 4

Biology (Biologija) – elementary school, grade 8

Geography (Geografija) – elementary school, grade 8

Sociology (Sociologija) – grade 4 of the high school/gymnasium (Serbian: gimnazija)

Constitution and Civil Rights (Ustav i prava građana) – grade 4 of the high school/gymnasium (Serbian: gimnazija)

The conducted analysis showed the following basic findings:

- None of the analyzed education plans contains explicit issues as topics relevant in understanding the relationships of gender (in)equality⁵¹.
- A large number of suggested topics in the contents of educational programmes allow concretization considering issues relevant to understanding the relationships of (in)equality. The authors of the textbooks can, but do not have to, do that if it is not explicitly requested through the educational programme.
- The content of analyzed textbooks does not contain any specific topics dealing with issues relevant for understanding the relationships of gender (in)equality.
- Gender relevant content is after all present in textbooks and handbooks and can be analyzed with the dimensions described in the theoretical-methodological framework of research.
- The quantitative presence of male and female characters is very uneven (there are many more male characters than female represented both in the pictures and the text).
- The number of famous personalities represented in the textbooks is especially uneven as well as the number of quoted authors (who are mainly men).
- Famous personalities from the past who are marking some significant moments in the historic development are men. Ancestors and descendants are represented through male relatives (*I (male gender) am the descendant of my father, and he is a descendant of my grandfather*).

---

⁵¹ With issues relevant in understanding the relationships of gender (in)equality we consider: issues of social organization regarding reproduction of the species, differentiated social roles of women and men, social and cultural conditionality for some of the male and female characteristics adopted through differentiated socialization and finally relationships between the sexes in certain societies in different historic periods.

- The biggest shift in the deconstruction of gender stereotypical roles is made in the textbooks from 1st to 4th grade of elementary school (World around us, Nature and society, Civic education – textbooks for lower grades of elementary school). The dimensions where the biggest shift has been made are in deconstructing the stereotypes of the asymmetric division of domestic labour between men and women and the typical male and female characteristics. There is a noticeable attempt to use gender sensitive language.
- Women are still disproportionately represented, compared to men, as the responsible for housework and caring wives and mothers, with typically “female” characteristics.
- Gender stereotypical language is systematically used in a considerable number of textbooks.
- The content which systematically perpetuates stereotypical gender roles is represented in professional roles. Professions, the work sphere and management positions are almost exclusively represented through male characters. Exceptions are so called female professions: teachers, kindergarten teachers, nurses, and cleaning ladies etc., which are almost exclusively represented through female characters. It is not difficult to recognize the transfer of “female” responsibilities of the household and the family into the professional sphere.
- The textbooks clearly prefer the model of the nuclear, “complete”, heterosexual family based on marriage, as a superior model for birth and upbringing of children. This questions the process of individualization of children, discriminates alternative forms of family and denies one of the basic values of the modern society: the freedom of individual choice.

In order to achieve the goal of gender content implementation, and as a final outcome gender equality in the society, the analytical team has, after conducted analysis, drafted the following recommendations for: textbook authors, ZUOV (Institute for the advancement of education and upbringing), Center for development of programmes and textbooks, textbook publishers.

General recommendations (for all textbooks):

- Use gender sensitive and gender neutral language. Use “Predlog uputstava za upotrebu rođno osetljivog jezika u sferi javne komunikacije” in the book „Rod i jezik“, S. Savić, M. Čanak, V. Mitro and G. Štasni, „Futura publikacije“ and Wome studies and research (Ženske studije i istraživanja), Novi Sad, 2009.

- Balance the number of male and female persons depicted on the images and in the text.
- Avoid the stereotypical presentation of professional sphere as exclusively male.
- Present women in professional roles.
- Avoid presenting women in “female” professions.
- Present women in leadership positions.
- Also use female grammatical gender when naming professions and leadership positions.
- Avoid presenting public and political sphere as exclusively male.
- Present the past also from the perspective of women’s contributions.
- Equally present male and female famous persons.
- Present success and achievement as a result of individual effort of women and men equally.
- Present female ancestors as well as male.
- Present men in household and caring activities.
- Avoid ascribing stereotypical characteristics to men and women (boys and girls).
- Present equally all alternative family models.
- Within the limits of teaching program, address gender issues in relation to as many topics as possible.

Recommendations for specific textbooks:

Geography

- Introduce gender sensitive population statistics on education, employment and unemployment, distribution of population among production sectors etc.

Biology

- Present human body anatomy using images of male and female bodies equally.
- Promote women’s reproductive rights as well as engagement of both parents in children’s upbringing.
- Represent all types of family models: single parent, adoptive and foster families.
- Avoid association between so-called incomplete family and any form of social pathology (drug use, alcoholism, crime, prostitution, sexually transmitted diseases).

Constitution and Civil Rights

- Provide more space for themes and legal concepts addressing gender relevant dimensions in the Constitution: principle of gender equity, prohibition of discrimination, equal opportunities policy, and special measures for achieving full equality of people in de facto unprivileged positions.

Sociology

- Introduce a chapter on gender relations.
- In the chapter on sociological theory present Feminist sociological theory as well.
- Introduce gender dimension in various other chapters dealing with different aspects of social organization: family and marriage, work and division of labour, education, employment and work relations, social stratification and social mobility etc.

CONTENTS

PREFACE	7
INTRODUCTION	9
I. NORMATIVE FRAMEWORK OF ANALYSIS	11
1. International and European standards of gender sensitization in education	13
2. National standards of gender sensitization in education	18
II. SOCIAL BACKGROUND, THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF THE PROJECT	23
1. Social background	25
2. Description of the gender-sensitive textbook analysis	26
2.1. Theoretical framework of gender-sensitive textbook analysis	27
2.2. Qualitative analysis of educational material	29
2.3. Quantitative analysis of educational material	33
2.4. Thematic analysis of textbooks	34
III. CURRICULUM AND TEXTBOOK ANALYSIS	
<i>WORLD AROUND US AND NATURE AND SOCIETY</i>	37
1. Introductory remarks	39
2. General findings	39
3. <i>World around Us</i> – 1 st and 2 nd grade	41
3.1. Integrated curriculum analysis	41
3.2. <i>World around Us</i> 1 st grade textbook analysis (the textbook published by the Institute for Textbooks and Educational Materials)	43
3.2.1. Quantitative analysis	43
3.2.2. Thematic analysis	46
3.3. <i>World around Us</i> 2 nd grade textbook analysis (the textbook published by the Institute for Textbooks and Educational Materials)	48
3.3.1. Quantitative analysis	48
3.3.2. Thematic analysis	52

3.4. <i>World around Us</i> 2nd grade textbook analysis (the textbook published by Klett)	53
3.4.1. Quantitative analysis	53
3.4.2. Thematic analysis	56
4. <i>World around Us</i> – 3rd and 4th grade	57
4.1. Integrated curriculum analysis	57
4.2. <i>Nature and Society</i> 3 rd grade textbook analysis (the textbook published by the Institute for Textbooks and Educational Materials)	61
4.2.1. Quantitative analysis	61
4.2.2. Thematic analysis	64
4.3. <i>Nature and Society</i> 3 rd grade textbook analysis (the textbook published by the Creative Centre)	65
4.3.1. Quantitative analysis	65
4.3.2. Thematic analysis	70
4.4. <i>Nature and Society</i> 4 th grade textbook analysis (the textbook published by the Institute for Textbooks and Educational Materials)	71
4.4.1. Quantitative analysis	71
4.4.2. Thematic analysis	75
IV. CURRICULUM AND TEXTBOOK ANALYSIS - BIOLOGY AND GEOGRAPHY	77
1. Introductory remarks	79
2. General findings	79
3. <i>Biology</i> – 8 th grade	80
3.1. Curriculum analysis	80
3.2. Quantitative textbook analysis	83
3.3. Thematic analysis	86
4. <i>Geography</i> – 8 th grade	87
4.1. Curriculum analysis	87
4.2. Quantitative textbook analysis	89
4.3. Thematic analysis	91
V. CURRICULUM AND TEXTBOOK ANALYSIS <i>SOCIOLOGY AND CONSTITUTION AND CIVIL RIGHTS</i>	93

1. Introductory remarks	95
2. General findings	96
3. <i>Sociology</i> , 4 th grade, secondary school	97
3.1. Curriculum analysis	97
3.2. Quantitative textbook analysis	99
3.3. Thematic analysis	103
4. <i>Constitution and Civil Rights</i> , 4 th grade, secondary school	104
4.1. Curriculum analysis	104
4.2. Quantitative textbook analysis	106
4.3. Thematic analysis	108
VI. SUMMARY FINDINGS AND RECOMMENDATIONS FOR THE INTEGRATION OF GENDER PERSPECTIVE INTO GENDER CONTENTS	111
SUMMARY (in English)	119
REFERENCES	131

LITERATURA

- Balon, B., (2007) „Rodno senzitivna statistika kao neophodan element u demokratizaciji društva”, *Stanovništvo*, broj 1.
- Babović, M., (2007) *Položaj žena na tržištu rada u Srbiji*, Beograd:UNDP
- Butler, J., (1997) Imitation and Gender Insubordination, in Linda Nicholson (ed), *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*, Routledge, New York and London
- Bobić, M., (2003) *Brak ili/i partnerstvo*, Demografsko sociološka studija, Beograd:Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Čigoja
- Blagojević, M., (2006) *Rodni barometar Srbije: društveni položaj i kvalitet života žena i muškaraca*, Beograd:AŽIN
- Chodorw, N., (1997) The Psychodynamics of the Family, in Linda Nicholson (ed), *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*, Routledge, New York and London
- Fromm, E., (1966) *Čovjek za sebe*. Zagreb:Naprijed
- Fraser, N., (1997) Structuralism or Pragmatics? *On Discourse Theory and Feminist Politics*, in Linda Nicholson (ed), *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*, Routledge, New York and London
- Gayle, R., (1997) The Traffic in Women: Notes on the Political Economy of Sex, in Linda Nicholson (ed), *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*, Routledge, New York and London
- Gilligan, C., (1982) *In a Different Voice*, Harvard University Press
- Gilligan, C., (1992) *Meeting at the Crossroads: Women's Psychology and Girls' Development*, Harvard University Press
- Gavrilović, D. (2008) Obrazovanje i edukacija kao preduslov za prevazilaženje teškoča u implementaciji etičkih i pravnih normi rodne ravnopravnosti u društvenoj sredini, *Temida*, broj 3.
- Gidens, E., (2003) *Sociologija*, Beograd:Ekonomski fakultet u Beogradu, Čugura print
- Golubović, Z., (1981) *Porodica kao ljudska zajednica*, Zagreb:Naprijed
- Juliet, M., (2000) *Psychoanalysis and Feminism: A Radical Reassessment of Freudian Psychoanalysis*, Basic Books
- Kobia, J.M., (2009) „Femininity and Masculinity in English Primary School Textbooks in Kenya”, *The International Journal of Language, Society and Culture*, Issue 28, pp. 57-71.
- Marshall, C.S. & Reinhartz, J., *Gender issues in the classroom*, Clearinghouse, 70/6, 333-338, navedeno prema: Chapman, A., *Gender Bias in Education*, <http://www.edchange.org/multicultural/papers/genderbias.html>.

- Mršević, Z., (2000) *Ženska prava u međunarodnom pravu*, III izmenjeno i dopunjeno izdanje. Banja Luka:Haški parlament građana, Udržene žene.
- Mertus, J., Mršević, M., Dutt, M., Flowers, N., (1995) *Ženska ljudska prava - praktična primena*, Beograd.
- Milić, A., (2001) *Sociologija porodice*, Beograd:Cigoja
- Mitić-Randelović, Lj., (1999) *Umeće zajedništva i odvajanja*, Niš:Prosveta
- Nikolić-Ristanović, V., (2008) *Preživeti tranziciju*, Beograd:Službeni glasnik
- Nicholson, L., (1997) Feminism and Marx, *Integrating Kinship with the Economic*, in Linda Nicholson (ed), *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*, Routledge, New York and London
- Pajvančić, M., (2008) *Pravni okvir ravnopravnosti polova*, Novi Sad:Zavod za ravnopravnost polova
- Pajvančić, M., *Ustavni okvir prava na ravnopravnost polova, dometi i ograničenja*,
<http://blog.b92.net/text/3456/Ravnopravnost%20i%20Ustav/> (pristup 10. 05. 2010)
- Petrušić, N., (2007) Praćenje primene Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW), u:
Pravne studije roda, zbirka radova (priređivačice Slobodanka Konstantinović-Vilić, Nevena Petrušić, Natalija Žunić), Niš:Pravni fakultet
- RSZ, (2005, 2008) *Žene i muškarci u Srbiji*
- Savić, S., *Žena sakrivena jezikom medija: kodeks neseksističke upotrebe jezika*, http://www.e-jednakost.org.yu/download/Kodeks_Svenka.pdf. (pristup 23. 04. 2010)
- Savić, S., Konstantinović-Vilić S., Petrušić, N., (2006) Jezik zakona – karakteristike i rodna perspektiva, u:
Pravo i jezik, zbornik radova sa istoimenog naučnog skupa održanog 4. 05. 2006. godine na Pravnom fakultetu u Kragujevcu, Kragujevac
- Savić, S., M. Čanak, V. Mitro i G. Štasni, (2009) Predlog uputstava za upotrebu rodno osetljivog jezika u sferi javne komunikacije, u *Rod i jezik*, Novi Sad:Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja
- Segalan, M. (2009) *Sociologija porodice*, Beograd:Clio
- Toolkit for Assessing and Promoting Equity in the Classroom*, „Textbook Analysis of Equity Instrument”, (2002) Equity in the classroom project, Creative Association International, Inc., the US Agency for International Development, and Office of Women in Development
- Zaharijevski-Stjepanović, D., (2005) *Sociologija porodice kao društvena nauka i porodična stvarnost (Da li je moguća porodica bez nasilja?)*, Niš:MB grafika
- Zaharijevski-Stjepanović, D., (2010) *Rod, identitet i razvoj*, Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Punta

**Gorana Đorić
Natalija Žunić
Tatjana Obradović-Tošić**

**OBRAZOVANJE ZA RODNU RAVNOPRAVNOST
Analiza nastavnog materijala za Gradansko vaspitanje**

UNDP
2010

Gorana Đorić, Natalija Žunić, Tatjana Obradović-Tošić

OBRAZOVANJE ZA RODNU RAVNOPRAVNOST
Analiza nastavnog materijala za Građansko vaspitanje

Recenzentkinje:

prof. dr Svenka Savić

prof. dr Marijana Pajvančić

prof. dr Daša Duhaček

Lektorka:

Kristina Mitić

Izdavač:

Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP)

Štampa:

PUNTA – Niš

Tiraž:

300

ISBN 978-86-7728-144-1

Ova publikacija je jedna od dve publikacije u kojima su predstavljeni rezultati analize rodnog sadržaja odabranog nastavnog materijala koji se koristi u osnovnom i srednjem obrazovanju u Srbiji. Analiza je izvedena u okviru projekta *Analiza rodnih sadržaja u obrazovnom materijalu u osnovnom i srednjem obrazovanju u Srbiji*, koji je finansiran od strane Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) i Delegacije Evropske unije u Srbiji, a uz podršku Uprave za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije. Neposredni realizatori projekta bili su Mena Group i Odbor za građansku inicijativu. Cilj analize je bio da se obezbedi empirijska evidencija na kojoj će se zasnovati preporuke za povećanje rodne osetljivosti obrazovnog materijala u osnovnim i srednjim školama, a u skladu sa *Nacionalnom strategijom za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti (2009/2015)*.

Analizu u okviru projekta obavio je analitički tim koji su činile/i: doc. dr Gorana Đorić, prof. dr Nevena Petrušić, prof. dr Dragana Zaharijevski, prof. dr Danijela Gavrilović, mr Natalija Žunić, mr Miloš Jovanović, mr Nenad Popović, Mirjana Vojvodić i Tatjana Obradović-Tošić. Ovom prilikom zahvaljujemo se svim analitičarima i analitičarkama, kao i intervjuerkama koje su saradivale na prikupljanju podataka za analizu *skrivenog programa*: Jeleni Stojanović, Dragani Nikolić, Jeleni Očaj i Suzani Živković. Takođe, želimo da se zahvalimo menadžerkama i koordinatorima projekta Tamari Živadinović i Suzani Živković (Mena Group). Posebnu zahvalnost upućujemo Programu Ujedinjenih nacija za razvoj, Delegaciji Evropske unije u Srbiji i Upravi za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije što su prepoznali važnost ove teme i omogućili ovako detaljno istraživanje.

Prva publikacija, *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost - Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu*, bavi se analizom rodnog sadržaja obrazovnog materijala za odabrane opšte obrazovne predmete u osnovnom i srednješkolskom obrazovanju.

Ova publikacija, *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost - Analiza nastavnog materijala za Građansko vaspitanje*, predstavlja rezultate analize obrazovnog materijala za predmet Građansko vaspitanje iz perspektive rodnog sadržaja nastavnog plana i programa, priručnika za nastavnike/ce i *skrivenog programa* koji se manifestuje kroz realizaciju nastave. U prvom poglavlju predstavljamo proces institucionalizacije Građanskog vaspitanja u Srbiji od 2001. godine, kada je uvođenje obrazovanja za demokratiju i građansko društvo u osnovne i srednje škole postalo sastavni deo celokupne reforme obrazovnog sistema. U drugom poglavlju predstavljene su dimenzije za analizu rodnog sadržaja obrazovnog materijala i opisan je metod analize. U sledeća tri poglavlja detaljno su

izloženi rezultati analize obrazovnog materijala za Građansko vaspitanje od I do IV i od V do VII razreda osnovne škole, i od I do IV razreda srednje škole. Svako od ovih poglavlja sadrži rezultate analize nastavnih planova i programa, i kvantitativne i tematske analize priručnika. U šestom poglavlju predstavljeni su postupak i rezultati analize *skrivenog programa*. U sedmom poglavlju sumirani su rezultati svih analiza, nakon čega u osmom poglavlju slede preporuke zasnovane na tim rezultatima.

Posebnu zahvalnost dugujemo Mirjani Vojvodić, koja nam je znalački, predano i strpljivo pomagala pri izradi ove publikacije.

Autorke*

---

* doc. dr Gorana Đorić, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu
mr Natalija Žunić, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu
Tatjana Obradović-Tošić, studentkinja master studija na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu

SADRŽAJ

I. INSTITUCIONALIZACIJA GRAĐANSKOG VASPITANJA U SRBIJI	9
II. TEORIJSKI OKVIR I METOD ANALIZE	17
1. Teorijski okvir za analizu rodnog sadržaja nastavnog materijala	19
2. Kvalitativna analiza nastavnog materijala	22
3. Kvantitativna analiza nastavnog materijala	25
4. Tematska analiza nastavnog materijala	27
III. REZULTATI ANALIZE OD I DO IV RAZREDA OSNOVNE ŠKOLE	29
1. Analiza nastavnog plana i programa od I do IV razreda osnovne škole	31
2. Kvantitativna i tematska analiza priručnika za učenike/ce, I - IV razred osnovne škole	36
2.1. Kvantitativno prisustvo muških i ženskih likova	36
2.2. Kvantitativno pojavljivanje muških i ženskih likova u različitim ulogama ...	37
2.3. Kvantitativno pojavljivanje muških i ženskih likova u različitim aktivnostima	40
2.4. Lične osobine predstavljenih muških i ženskih likova	43
2.5. Odnosi između predstavljenih likova	46
2.6. Predstavljanje porodice	47
2.7. Upotreba jezika	48
2.8. Model uspeha i postignuća za muškarce i žene	49
3. Glavni nalazi	49
IV. REZULTATI ANALIZE OD V DO VII RAZREDA OSNOVNE ŠKOLE	53
1. Analiza nastavnog plana i programa za V - VII razred osnovne škole	55
2. Kvantitativna analiza priručnika za nastavnike/ce, V - VII razred osnovne škole	57
2.1. Kvantitativno prisustvo muških i ženskih likova	58
2.2. Kvantitativno pojavljivanje muških i ženskih likova u različitim ulogama ...	59
2.3. Kvantitativno pojavljivanje muških i ženskih likova u različitim aktivnostima	59
2.4. Lične osobine predstavljenih likova	59

2.5. Odnosi između predstavljenih likova	60
2.6. Upotreba jezika	60
2.7. Model uspeha i postignuća za predstavljene likove	62
2.8. Poznate osobe – uzori	62
3. Tematska analiza priručnika za nastavnike/ce	62
4. Glavni nalazi	65
V. REZULTATI ANALIZE OD I DO IV RAZREDA SREDNJE ŠKOLE	67
1. Uvod	69
2. Analiza nastavnog plana i programa za I – IV razred srednje škole	70
3. Kvantitativna analiza priručnika za nastavnike/ce, I - IV razred srednje škole	75
3.1. Kvantitativno prisustvo muških i ženskih likova	75
3.2. Kvantitativno pojavljivanje muških i ženskih likova u različitim ulogama ...	77
3.3. Kvantitativno pojavljivanje muških i ženskih likova u različitim aktivnostima	80
3.4. Lične osobine predstavljenih likova	81
3.5. Odnosi između predstavljenih likova	82
3.6. Predstavljanje porodice	82
3.7. Upotreba jezika	82
3.8. Model uspeha i postignuća za predstavljene likove	84
3.9. Poznate osobe – uzori	84
4. Tematska analiza priručnika za nastavnike/ce	85
4.1. <i>Vodič za nastavnike</i> za I razred srednje škole	85
4.2. <i>Vodič za nastavnike</i> za II razred srednje škole	86
4.3. <i>Vodič za nastavnike</i> za III razred srednje škole	88
4.4. <i>Priručnik za nastavnike</i> za IV razred srednje škole	89
5. Glavni nalazi	92
VI. ANALIZA SKRIVENOG PROGRAMA U NASTAVI GRAĐANSKOG VASPITANJA	95
1. Postupak analize skrivenog programa	97
2. Rezultati analize skrivenog programa	99
2.1. Radionice koje direktno tretiraju pitanja ravnopravnosti polova	100
2.2. Prepoznavanje rodnih stereotipa u nastavnom materijalu	100

2.3. Opažanje rodno stereotipnog jezika u priručnicima	100
2.4. Grupna dinamika zajednička svim radionicama	101
2.5. Obrada radionica sa indirektno sadržanim porukama o ravnopravnosti polova	101
2.6. Rodni stereotipi nastavnika/ca	104
2.7. Rodni stereotipi učenika/ca	105
PRILOG: Primeri pitanja korišćenih u analizi skrivenog programa	107
VII. ANALIZA RODNO OSETLJIVOOG SADRŽAJA U GRAĐANSKOM VASPITANJU – GLAVNI NALAZI	113
VIII. PREPORUKE ZAINTERESOVANIM AKTERIMA I INSTITUCIJAMA	121
SUMMARY	127
LITERATURA	141

I

INSTITUCIONALIZACIJA GRAĐANSKOG VASPITANJA U SRBIJI

Od 2001. godine, kontinuirano, ali i uz povremene ozbiljne zastoje, reforma obrazovanja u Srbiji je uspevala da ne izgubi potpuno kontakt sa obrazovnim tokovima savremenog evropskog društva. Sastavni deo procesa reforme obrazovanja je i obrazovanje za demokratiju i građansko društvo. Strategija i plan akcije koji su objavljeni u zborniku *Kvalitetno obrazovanje za sve - put ka razvijenom društvu*, kao jedno od tematskih područja navode i demokratizaciju. Ciljevi projekta *Obrazovanje za demokratsko građanstvo* koji je 1997. godine pokrenuo Komitet za obrazovanje Saveta Evrope, preko *Budimpeštanske deklaracije i Procesa iz Graca* bili su polazna osnova za *Obrazovanje za demokratiju i građansko društvo* (ODGD) u procesu reforme obrazovanja u Srbiji. Takođe, u okviru Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope jedna od tema je bila demokratizacija i ljudska prava i tada je formulisan *Prošireni proces iz Graca*.

Kao i za ostala područja i za ovo područje su formirani ekspertske timovi koji su imali zadatak da, u pripremama za proces reforme obrazovanja, jasno uobičaje zahteve za demokratizaciju obrazovanja, nakon sumiranih *Razgovora o reformi* (ROR), vođenih u toku 2001. godine i *Razgovora o demokratizaciji* (ROD), na nivou pojedinih škola sa interesnim grupama koje učestvuju u procesu obrazovanja (učenici/e, nastavnici/e, roditelji, direktori/ke, psiholozi/škinje, pedagozi/škinje, članovi školskih odbora) iz 2002. godine.

Demokratizacija obrazovanja fokusirana je na tri osnovna zadatka:

1. izrada strategije i plana kratkoročnih i dugoročnih mera za proces demokratizacije sistema obrazovanja;
2. uvođenje obrazovanja za demokratiju i građansko društvo u škole i obrazovne institucije;
3. razvijanje nastavnog programa za novi nastavni predmet Građansko vaspitanje koji se uvodi kao fakultativni predmet istovremeno sa predmetom Verska nastava (*Kvalitetno obrazovanje za sve - put ka razvijenom društvu*, 2002:26).

Dva su osnovna principa čije uvažavanje omogućuje demokratizaciju sistema obrazovanja:

- princip jednakosti (pravednost, dostupnost i uvažavanje prava za sve, bez obzira na pol, uzrast, rasnu, etničku i religijsku pripadnost, mesto življenja i imovinsko stanje, sposobnosti i zdravstveni status);

- princip participacije (sloboda izražavanja mišljenja, izbora i aktivnog učešća u odlučivanju o obrazovanju i u obrazovanju).

Odabran je integrativni pristup za realizaciju obrazovanja za demokratiju i građansko društvo i obrazovanja za ljudska prava, te će se ovaj program oblikovati:

- kao poseban nastavni predmet;
- kroskurikularno, odnosno u svim nastavnim programima;
- u vannastavnim aktivnostima.

U koncipiranju obrazovanja za demokratiju i građansko društvo prihvaćen je model iz projekta Saveta Evrope *Obrazovanje za demokratiju i građansko društvo*. Model koji je u okviru tog projekta razvio Fransoa Odižije (François Audigier) uključuje kognitivna znanja i sposobnosti, etičke kompetencije i izbor vrednosti (afektivni i emocionalni aspekt). A to znači, znanja i sposobnosti pravne i političke prirode kao što su: znanja o pravilima kolektivnog života, znanja o ovlašćenjima u demokratskom društvu, znanje o demokratskim javnim institucijama i pravilima koja regulišu slobodu i akciju; znanja o savremenom svetu; znanja i sposobnosti kritičkog racionalnog prosudivanja, poznavanje sopstvenih potreba, vrednosti i ograničenja i razumevanje razlika, veština konstruktivne komunikacije i nenasilnog rešavanja sukoba; sposobnost argumentovanog mišljenja i sposobnost preispitivanja akcija i argumenata. Etičke kompetencije obuhvataju osnovne vrednosti: slobodu, jednakost i solidarnost, prihvatanje i uvažavanje sebe i drugih, pozitivno prihvatanje razlika i raznovrsnosti i poverenje u druge, kao i sposobnosti za delovanje: da se živi sa drugima, da se sarađuje, sposobnost rešavanja sukoba u skladu sa demokratskim vrednostima i sposobnost učestvovanja u javnoj debati.

Da bi se postigao ovaj cilj, Ministarstvo prosvete i sporta je, pored ostalih komisija, formiralo i *Komisiju za demokratizaciju obrazovanja i obrazovanje za demokratiju i građansko društvo*.

Ministarstvo prosvete realizuje i koordinira aktivnosti u procesu obrazovanja za demokratiju i građansko društvo. Ono je, kontinuirano od 2001. godine, uz podršku nevladinih organizacija, posebno Građanskih inicijativa¹, organizator obuka i izdavač *Priručnika za nastavnike i nastavnih materijala* koji se koriste u nastavi građanskog vaspitanja.² U školama su u upotrebi i priručnici za

¹ Detaljnije o obukama i izdavanju priručnika na internet-stranici Gradanskih inicijativa.

² Svi nastavni planovi i programi dostupni su na internet-stranici Ministarstva prosvete.

učenike/ce koje je odobrilo Ministarstvo prosvete u izdanju različitih izdavača. Status predmeta (fakultativni, obavezni izborni) u nastavnom programu, kao i pravilnike o ocenjivanju učenika/ca, vrstu i stepen stručne spreme nastavnika propisuje ministar prosvete.³

Status predmeta se menjao od fakultativnog do obaveznog izbornog predmeta, a fond časova je jedan čas nedeljno (*Kvalitetno obrazovanje za sve – izazovi reforme obrazovanja u Srbiji*, 2004:41). Učenici/e su se najpre mogli opredeliti svake godine za jedan od fakultativnih/obaveznih izbornih predmeta (Građansko vaspitanje/Verska nastava), zatim su se mogli opredeliti za jedan ciklus obrazovanja, a od školske 2010/2011. opet se svake godine opredeljuju za jedan od obaveznih izbornih predmeta.

Na početku procesa uvođenja Građanskog vaspitanja važio je pravilnik koji je jasno definisao vrstu i stepen stručne spreme nastavnika/ca Građanskog vaspitanja, uz takođe jasno artikulisan uslov savladavanja odgovarajuće obuke u organizaciji Ministarstva prosvete. Sada pravilnik dozvoljava da nastavnik/ca bez obzira na vrstu stručne spreme i savladanu obuku može da realizuje nastavu građanskog vaspitanja.

Evaluacija nastavnog predmeta Građansko vaspitanje rađena je u različitom obimu i na više načina. Izdvajamo dve evaluacije koje se detaljno bave predmetom, programom i efektima: *Građansko vaspitanje u osnovnim i srednjim školama u Republici Srbiji* (Smith/Fountain/McLean, 2002) i *Građansko vaspitanje – procena dosadašnjih rezultata* (Baucal, 2009). Obe evaluacije su ponudile na istraživanjima utemjeljene preporuke za poboljšanje programa, statusa predmeta, kao i zadovoljstva učenika/ca i nastavnika/ca u procesu nastave.

Na kraju ove publikacije, toj listi preporuka dodajemo, na osnovu analize rodnog sadržaja Građanskog vaspitanja, one za koje mislimo da će takođe doprineti kvalitetu programa i zadovoljstvu učenika/ca i nastavnika/ca, kao i ciljevima obrazovanja za demokratiju i građansko društvo.

U međunarodnim dokumentima na svetskom i evropskom nivou posvećenim unapređenju rodne ravnopravnosti, kao i na nacionalnom nivou, obrazovanje je prepoznato kao jedno od ključnih područja delovanja.

---

³ Prema zvaničnoj internet-stranici Ministarstva prosvete.

Medunarodni standardi rodne senzitivizacije obrazovanja

Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) - usvojila Generalna skupština UN, 18. decembra 1975. godine u Njujorku);

Strategija okrenuta budućnosti (Treća Svetska konferencija o ženama u Najrobiu, 1985. godine);

Pekingška deklaracija i Platformi za akciju - cilj B4: „Razviti obrazovanje i obuku bez diskriminacije“ (Četvrta svetska konferencija o ženama u Pekingu, 1995. godine).

Evropski standardi rodne senzitivizacije obrazovanja

Preporuka o rodnoj jednakosti u obrazovanju (1995. godine usvojila Parlamentarna skupština Saveta Evrope - Recommendation 1281 (1995) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on gender equality in education);

Preporuka CM/Rec(2007)13 o gender mainstreaming-u u obrazovanju (oktobra 2007. godine usvojio Komitet ministara država članica Saveta Evrope - Recmendation CM/Rec(2007)13 of the Committee of Ministers to member states on gender mainstreaming in education and explanatory memorandum);

Preporuka CM/Rec(2007)17 o standardima i mehanizmima ravnopravnosti polova (novembra 2007. godine usvojio Komitet ministara država članica Saveta Evrope - Recommendation CM/Rec(2007)17 of the Committee of Ministers to member states on gender equality standards and mechanisms).

Domaći normativni okvir rodne senzitivizacije obrazovanja

Ustav Republike Srbije od 2006. godine (Službeni glasnik RS, br. 98/2006);

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja od 2009. godine (Službeni glasnik RS, br. 72/2009);

Zakon o osnovnoj školi (Službeni glasnik RS, br. 50/92, 53/93, 67/93, 48/94, 66/94 - odluka USRS, 22/2002, 62/2003 - dr. zakon, 64/2003 - ispr. dr. zakona, 101/2005 - dr. zakon i 72/2009 - dr. zakon.);

Zakon o srednjoj školi (Službeni glasnik RS, br. 50/92, 53/93, 67/93, 48/94, 24/96, 23/2002, 25/2002 - ispr., 62/2003 - dr. zakon, 64/2003 - ispr. dr. zakona, 101/2005 - dr. zakon i 72/2009 - dr. zakon.);

Zakon o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima (Službeni glasnik RS, br. 72/2009);

Zakon o ravnopravnosti polova Republike Srbije od 2009. godine (Službeni glasnik RS, br. 104/09);

Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti, 2009-2015 (Službeni glasnik RS, br. 15/2009).

Poseban segment „urodnjavanja“ obrazovanja za demokratizaciju građanskog društva dat je u *Preporuci CM/Rec(2007)13 o gender mainstreaming-u u obrazovanju*, koju je oktobra 2007. godine usvojio Komitet ministara država članica Saveta Evrope. Polazište ove preporuke su stavovi Saveta Evrope, izraženi u njegovim ranijim preporukama, kojima je određeno da je „*obrazovanje za demokratsko građanstvo faktor socijalnog jedinstva, međusobnog razumevanja, interkulturalnog i medureligijskog dijaloga i solidarnosti, da doprinosi promociji principa ravnopravnosti između muškaraca i žena i da ohrabruje uspostavljanje harmoničnih i mirnih odnosa među ljudima i sa njima, kao i odbranu i razvoj demokratskog društva i kulture*”, te da su države članice obavezne „da u školske nastavne programe uvedu edukacije i treninge za senzibilisanje mladih ljudi o rodnoj ravnopravnosti, spremajući ih za demokratsko građanstvo“ (Recommendation CM/Rec (2002)12)⁴.

U *Zakonu o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima* kao osnovna odredba navedeno je: „*Jednake mogućnosti i zabrana diskriminacije*”, a čl. 4 glasi: „*Udžbenici i druga nastavna sredstva svojim sadržajem i oblikom treba da omoguće sprovođenje principa jednakih mogućnosti devojčica i dečaka. Udžbenici i druga nastavna sredstva svojim sadržajem ili oblikom ne smeju da ugrožavaju, omalovažavaju, diskriminišu ili izdvajaju grupe i pojedince ili da podstiču na takvo ponašanje, po osnovu: rasne, nacionalne, etničke, jezičke, verske ili polne pripadnosti, smetnji u razvoju, invaliditeta, fizičkih i psihičkih svojstava, zdravstvenog stanja, uzrasta, socijalnog i kulturnog porekla, imovnog stanja, odnosno političkog opredeljenja, kao i po drugim osnovama utvrđenim zakonom kojim se uređuje zabrana diskriminacije*”.

Dva sistemska zakona doneta 2009. godine: *Zakon o osnovama sistema obrazovanja* i *Zakon o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima* u čl.1 definišu upotrebu jezika, s obzirom na njegovu rodnu dimenziju: „*Termeni izraženi u ovom zakonu u gramatičkom muškom rodu podrazumevaju prirodni muški i ženski rod lica na koje se odnose*”. Ovi članovi zakona, inače u skladu sa odredbom sadržanom i u *Zakonu o zabrani diskriminacije*, po našem mišljenju samo konstatuju problem rodne stereotipnosti jezika, dok njegovo rešavanje vodi u pravcu standardizacije rodne osetljivosti jezika. Sama činjenica da je zakonodavac/teljka procenio/la da je potrebno saopštiti šta treba da označavaju reči koje se koriste u zakonu, podrazumeva da te reči to ne označavaju ili bar to ne čine na najbolji način.

⁴ Potpune informacije o korišćenim propisima nalaze se u spisku korišćene literature.

Navedena dokumenta svedoče o tome da je u Srbiji jasno da obrazovanje za demokratsko građanstvo, između ostalog, treba da doprinosi promociji principa ravnopravnosti između muškaraca i žena. Takođe, obaveze koje je država preuzeila usvajanjem i ratifikacijom međunarodnih dokumenata⁵ vode u tom pravcu, kao i opredeljenje za evropske integracije. Nalazi i rezultati istraživanja *Analiza rodnih sadržaja u obrazovnom materijalu u osnovnom i srednjem obrazovanju u Srbiji*, kao i preporuke koje su sadržaj ove publikacije, čine još jedan korak na tom putu.

---

⁵ Videti međunarodni i nacionalni normativni okvir u ovom tekstu.

II

TEORIJSKI OKVIR I METOD ANALIZE

Analiza obrazovnog materijala za Građansko vaspitanje sadrži analizu nastavnih planova i programa, analizu udžbenika i priručnika za nastavnike/ce i učenike/ce, i analizu *skrivenog programa* u realizaciji nastave.⁶

Nastavni planovi i programi, kao obavezujuća dokumenta prema kojima se sprovodi nastava, predstavljaju glavne smernice za pisce, autore/autorke i izdavače udžbenika, ali i za nastavnike/ce u realizaciji nastave. Analizirani su kvalitativno iz perspektive rodnih sadržaja uključenih u programske zadatke, teme i uputstva. Cilj nam je bio da sagledamo da li su, u kojoj meri i na koji način ovi sadržaji uključeni u nastavne planove i programe za Građansko vaspitanje, kao i da sagledamo mogućnosti obogaćivanja programa rodno relevantnim sadržajima.

Analiza udžbenika i priručnika sadrži opšti deo – zajednički za sve udžbenike i priručnike i posebni deo, karakterističan za svaki pojedini školski predmet. U opštem delu analizi smo pristupili tako što smo najpre definisali dimenzije rodnog sadržaja nastavnog materijala, zatim definisali jedinice posmatranja u materijalu, opisali jedinice posmatranja u skladu sa analitičkim dimenzijama i na kraju kvantifikovali pojavljivanje muških i ženskih likova u opisanim kategorijama. Dimenzije za analizu nastavnog materijala iz pojedinih predmeta razvijene su na osnovu debata o integriranju rođno senzibilisanog pristupa u različite obrazovne discipline.

S obzirom na to da se nastava Građanskog vaspitanja uglavnom sprovodi kroz radionički rad, to ostavlja širok prostor da nastavnici/ce subjektivno interpretiraju značenja sadržana u nastavnom materijalu, a na osnovu svojih pogleda na svet i internalizovanih stereotipa. Zbog toga smo analizirali *skriveni program* koji se može manifestovati u toku realizacije oficijelnog programa Građanskog vaspitanja.

1. Teorijski okvir za analizu rodnog sadržaja nastavnog materijala

Teorijski okvir za analizu rodnog sadržaja obrazovnog materijala razvijen je na osnovu literature koja se bavi analizom rodnih razlika i nejednakosti uopšte. Uzroci rodnih razlika i rodne nejednakosti navedeni

⁶ Rezultati analize rodnog sadržaja obrazovnog materijala objavljeni u publikacijama *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost - Analiza nastavnog materijala u osnovnoj i srednjoj školi* i *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost - Analiza nastavnog materijala za Građansko vaspitanje* dobijeni su upotrebot istog teorijskog pristupa i analitičkog postupka, koji su zato predstavljeni u obe publikacije. Autorka analitičkog okvira je dr Gorana Đorić.

u relevantnoj literaturi⁷ mogu se grupisati u četiri kategorije:

- a) rod kao društvena organizacija reprodukcije vrste;
- b) rod kao društveno nametnuta podela rada;
- c) rod kao kulturnonormativna definicija „pravog muškarca” i „prave žene”;
- d) rod kao set osobina koje predstavljaju rezultat internalizovanih kulturnih normi u ličnosti muškaraca i žena putem raznovrsnih psiholoških mehanizama.

Prema prvom aspektu roda – *rod se definiše kao društvena organizacija seksualnosti i reprodukcije vrste zasnovana na polnim razlikama*. Prema ovom aspektu, žena je prvenstveno određena svojim telesnim sastavom i funkcijom: ona rađa potomstvo i tokom prilično dugog vremenskog perioda nije sposobna da se stara o sebi. Društvena kontrola reprodukcije vrste postiže se preko kontrole žena – „reproducitivnih mašina”. Ovo za rezultat ima heteroseksualno ustrojstvo porodice, kao i ograničavanje i kontrolisanje ženske seksualnosti kroz instituciju braka. Brak, međutim, nije veza između muškarca i žene, već između dve grupe muškaraca (koji „trguju” ženama: majke, sestre i kćerke napuštaju svoje porodice – socijalne veze, zbog zabrane incesta). Ovo za posledicu ima to da žene nemaju puno pravo da upravljaju sobom i svojim životima.

Prema drugom aspektu roda - *rod se definiše kao društvena organizacija polnih razlika kroz društveno nametnutu podelu rada*. Prema ovom aspektu, muškarac opskrbuje porodicu, finansijski se brine o njoj i predstavlja je u javnosti, dok žena brine o domu, suprugu i deci. Polna podela rada omogućava opstanak institucije braka na osnovu uzajamne zavisnosti i ojačava biološke razlike: svaki od polova je nesamostalna polovina, i stvara *rod* – društvenu predstavu razlike među polovima. Kao rezultat, porodica postaje najmanja (i osnovna) jedinica društvene organizacije oko koje se organizuje čitav kompleks društvene regulacije (sistem nasleđivanja, sistem socijalnog osiguranja, socijalna prava).

Prema trećem aspektu roda – *rod predstavlja normativnu definiciju pravog muškarca i prave žene*: „pravi muškarac” je suprug, hrnilac porodice i glava porodice; „prava žena” je, pre svega supruga, domaćica i majka.

⁷ Ovaj teorijski okvir se najdirektnije oslanja na klasičan tekst Gayle Rubin *The Traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex*, ali i na radeve Carol Gilligan, Juliet Mitchell, Nancy Chodorow, Linda Nicholson, Judith Butler i Nancy Feser, da pomenemo samo neke od utemeljivačica teorijskog objašnjenja sistema rodnih odnosa. Za potpune reference videti navedenu literaturu.

Prema četvrtom aspektu roda – *kulturne norme koje definišu rodne razlike uče se kroz socijalizaciju*. Kroz socijalizaciju muškarci i žene prisvajaju kulturno determinisane osobine kao „normalne” – ovo je psihološka „normalizacija” rodnih uloga. Psihoanalitičari objašnjavaju kako jedna osoba – dečak ili devojčica – postaje „pravi muškarac” ili „prava žena” u kontekstu psihoseksualne dinamike heteroseksualne porodice i prihvata društveni sistem polne različitosti i podele rada kao jedini normalan (Edipov kompleks: žene postaju mazohistične i pasivne, muškarci postaju agresivni/ambiciozni i aktivni). Svako ko se nije uspešno socijalizovao u skladu sa svojom društvenom ulogom, nije potpuno „normalan”.

Ova četiri aspekta roda su, prema relevantnoj literaturi, u osnovi rodne neravnopravnosti. Svaki od njih upotrebljen je u našoj analizi kao osnova za prepoznavanje rodno značajnog sadržaja nastavnog materijala. Naša namera je bila da ustanovimo u kojoj meri se, i na koji način, biološki, socijalni, kulturni i psihološki aspekti roda preslikavaju na programe, udžbenike i priručnike. Ovo preslikavanje smo prepoznavali kroz sledeće pokazatelje:

a) *Biološku zasnovanost rodne neravnopravnosti prepoznavali smo u sadržaju udžbenika kroz sledeće teme i reprezentacije:*

Žena se definiše kroz svoja telesna svojstva i funkcije – dojenje deteta, rađanje. Ako nije prikazano u ovim funkcijama, predstavljanje ženskog tela se izbegava kao eksplicitno seksualno (i prema tome, isto toliko neumesno kao i prikazivanje muškog tela u erekciji). Žena se prikazuje kao reproduktivna mašina, a rađanje kao ispunjenje njene sopstvene biološke funkcije i obaveze prema reprodukciji ljudske vrste. Porodica se prikazuje kao osnovna ćelija društvene organizacije, a brak kao preduslov za porodicu. Insistira se na jednom porodičnom modelu i prikazuje kontrola ženske seksualnosti kroz instituciju braka, pri čemu je seksualnost u funkciji rađanja.

b) *Društveno nametnutu polnu podelu rada prepoznavali smo u sadržaju udžbenika kroz sledeće teme i reprezentacije:*

Profesije, aktivnosti, interesovanja i sl. prikazani su tako da muškarac zarađuje, izdržava porodicu, predstavlja porodicu u javnosti, dok žena brine o domu, suprugu i deci. Sve to omogućava opstanak institucije braka, na bazi međusobne zavisnosti. Porodica je ženi važnija od profesije, karijere i društvenog angažmana. U domenu podele prostora na javni i privatni, javni prostor pripada muškarцу, a privatni ženi. Takvo stanje rezultira profesionalnom segregacijom: muškarac proizvodi, a žena se stara i neguje.

c) *Kulturnonormativni aspekt roda preslikava se na sadržaj udžbenika kroz:*

stereotipne uloge i aktivnosti „pravog muškarca” i „prave žene”, modele uspeha i postignuća i predstavljanje poželjnog modela porodice.

d) *Psihološka normalizacija „poželjnih” osobina preslikava se na sadržaj udžbenika kroz lične osobine prikazanih muških i ženskih likova:*

Žene su predstavljene kao mazohistične, prepredene, manipulativne, neodgovorne, budalaste, zavodnice, bez karaktera; „ženstveno” podrazumeva: odsustvo agresivnosti, pasivnost, potrebu za zaštitnikom, govor tihim glasom, nemametljivost, emotivnost, stidljivost, saosećajnost. Muškarci su predstavljeni kao agresivni, ambiciozni i aktivni, dinamični, preduzimljivi, ozbiljni, čvrstog karaktera, osvajači.

2. Kvalitativna analiza nastavnog materijala

U okviru čitavog projekta analizirano je ukupno 20 udžbenika i priručnika. Ova publikacija predstavlja rezultate analize 10 nastavnih programa i priručnika za nastavnike/ce i učenike/ce za predmet Građansko vaspitanje. Materijal za analizu je izabran u skladu sa uslovima ugovora sa finansijerom projekta:

- Analiza može uključiti samo nastavne materijale koje je odobrilo Ministarstvo prosvete.
- Analiza treba da uključi najčešće korišćene udžbenike i priručnike, prema informaciji Ministarstva prosvete i Zavoda za unapređenje vaspitanja i obrazovanja.
- U analizu treba uključiti izdavače koji svojim izdanjima pokrivaju najveći broj programa i razreda.
- Građansko vaspitanje treba analizirati na osnovu priručnika za učenike/ce u nižim razredima osnovne škole, i na osnovu priručnika za nastavnike/ce u višim razredima osnovne škole i u srednjoj školi.

Prva tri priručnika za učenike/ce sa našeg spiska su odobreni priručnici Građanskog vaspitanja za niže razrede osnovne škole. Ostali analizirani priručnici namenjeni su nastavnicima i objavljeni su, zajedno sa odgovarajućim nastavnim planovima i programima, na internet-stranicama Ministarstva prosvete Republike Srbije i Građanskih inicijativa. U pitanju su sledeći udžbenici i vodiči/priručnici:

1. Bubanj Branka, Vlajkov Milesa, Mali Sandra i Pejović-Šebić Tatjana, *Ja i drugi, Građansko vaspitanje – saznanje o sebi drugima*, udžbenik za 1. i 2. razred osnovne škole, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2006.
2. Ignjatović-Savić Tatjana, Dimitrijević Jelena, Živković Valerija, Žica Stanka, Živanović Tatjana, Grujić Smiljana i Marina Ostojić, *Građansko vaspitanje – saznanje o sebi i drugima*: radna sveska za drugi razred osnovne škole, Kreativni centar, Beograd, 2008.
3. Ćuk Tatjana, *Otkrivaonica 4: građansko vaspitanje*: čitanka sa radnom sveskom za četvrti razred osnovne škole, Odiseja, Beograd, 2006.
4. *Građansko vaspitanje* za peti razred osnovne škole (drugo dopunjeno izdanje), Republika Srbija, Ministarstvo prosvete i sporta, Beograd, 2006.
5. *Projekat Građanin VI*: priručnik za nastavnike (*We the people...Project Citizen*, 1996, Center for Civic education, Project Citizen Center for Civic Education, Calabasas, CA and Project Citizen, National Conference of State Legislatures, Denver, CO) - preveo i pojmovnik sastavio Novak Gajić, Građanske inicijative, Beograd, 2004.
6. Grujić Smiljana, Trkulja Miljana, Vlahović Eleonora i Đuričić Nataša, *Građansko vaspitanje* za sedmi razred osnovne škole, Republika Srbija, Ministarstvo prosvete i sporta, Beograd, 2006.
7. Dejanović Vesna, dr Mirjana Pešić, dr Dragan Popadić, Slavica Kijevčanin, Marija Krivačić, Snježana Mrše i Danijela Petrović ed., *Vodič za nastavnike - Građansko vaspitanje za 1. razred srednje škole*, Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Beograd, 2002.
8. dr Mirjana Pešić, dr Dragan Popadić, mr Lidija Radulović, mr Danijela Petrović, dr Nevena Vučković-Šahović, Vesna Dejanović, Slavica Kijevčanin i mr Snježana Mrše ed., *Vodič za nastavnike - Građansko vaspitanje za 2. razred srednje škole*, Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Beograd, 2002.
9. profesor dr Dragan Popadić, profesor dr Ilija Vujačić, mr Danijela Petrović, Miljenko Dereta, Zagorka Aksentijević, Radmila Gošović, Marija Rudić, Tanja Azanjac, Nataša Đuričić, Vera Ocić ed., *Vodič za nastavnike - Građansko vaspitanje za 3. razred srednje škole*, Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Beograd, 2004.
10. dr Nada Korać, mr Zorica Marić, mr Saša Gajin, Leonora Vlahović, Nataša Đuričić ed., *Priručnik za nastavnike - Građansko vaspitanje za 4. razred srednje škole*, Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Beograd, 2005.

Želimo da naglasimo da je osnovni cilj naše analize kreiranje empirijske osnove za unapređenje nastavnih materijala s obzirom na njihov rodni sadržaj, a ne evaluacija pojedinih udžbenika/priručnika i njihovih izdavača.

Iako pripremljeni za realizaciju istog nastavnog predmeta - Građansko vaspitanje, analizirani priručnici se razlikuju u nekoliko aspekata: razlikuju se tematski; namenjeni su različitoj publici - učenicima/ama ili nastavnicima/ama; i konačno, razlikuju se po razrađenosti radioničkog materijala, koji je na raspolaganju nastavnicima/ama. Nastavni materijal za Građansko vaspitanje stoga se može razvrstati u tri kategorije. Prvu kategoriju čine priručnici za učenike/ce, pisani za decu nižih razreda osnovne škole, ilustrovani i sa relativno malo teksta. Drugu grupu čine *Priručnici za nastavnike* za više razrede osnovne škole – za V, VI i VII razred. Za ove priručnike se može reći da su prilično „suv“ instruktivni materijal, ispraznjen od svakog sadržaja koji bi podsećao na živopisnost okruženja i života tinejdžera/ki kojima su priručnici namenjeni i sa veoma malo propratnog materijala koji bi pomogao nastavnicima/ama da osmisle pojedine radionice. Treću kategoriju čine *Priručnici za nastavnike* za srednje škole. Ovo su detaljno elaborirani vodiči za nastavnike/ce, sa jasnim radioničkim idejama, detaljno opisanim koracima u realizaciji radionica i opremeljeni u većoj ili manjoj meri odgovarajućim materijalom za učenike/ce i nastavnike/ce.

Za potrebe analize udžbenici i priručnici su podeljeni u veće i manje celine u skladu sa nastavnim planovima i programima i sadržajem samih priručnika (nastavne oblasti, nastavne teme, nastavne jedinice i delovi nastavnih jedinica). Svaka jedinica posmatranja je locirana u *osnovni tekst* (priče, opisi, objašnjenja), *pomoćni tekst* (pitanja, zadaci, primeri), ili *slike i ilustracije*. U priručnicima za Građansko vaspitanje za nastavnike/ce jedinica posmatranja je locirana u *osnovni tekst, opis radionice i materijal za nastavnike/ce ili učenike/ce*. Sadržina udžbenika/priručnika je najpre analizirana tako što su identifikovani, odabrani i navedeni svi slučajevi gde postoje relevantni rodni sadržaji, a zatim su svi ti slučajevi opisani kroz odgovarajuće rodne karakteristike koje su definisane u analitičkom okviru.

Jedinica posmatranja u analizi je definisana kao *semantička celina sa rodno osetljivim sadržajem*. To je načelo rečenica (ili deo rečenice), mada se među jedinicama javljaju i slike i ilustracije. Ukoliko je analizirana jedinica slika, ona se najpre opisuje (prevodi u tekst), a zatim dalje analizira. Svaka rečenica u kojoj se kao *subjekat ili objekat rečenice pojavljuje osoba (gramatički to može biti imenica ili zamenica) kojoj se može odrediti pol/rod* ispunjava minimalne kriterijume da bi se smatrала *rodno osetljivom, odnosno rodno relevantnom*. Relevantnom za rodnu analizu smatrani/je

smo i svaku sliku na kojoj su predstavljeni ljudi. Rodno relevantnim smatrali/e smo i rečenice i slike koje „govore“ o sastavu i tipu porodice, odnosno domaćinstva.

Svaka jedinica posmatranja opisana je nizom karakteristika (promenljivih) u skladu sa analitičkim dimenzijama. Karakteristike jedinice posmatranja definisane su u odnosu na:

- *vrstu likova* (da li su subjekat ili objekat u rečenici, kog su pola, da li se radi o poznatoj osobi ili ne, broj osoba u subjektu/objektu);
- *jezik* kojim je opisana jedinica posmatranja (da li je rodno osetljiv, rodno neutralan, ili rodno stereotipan);⁸
- *uloge i aktivnosti* subjekta i objekta;
- *kontekst* u kome se obavlja aktivnost (porodični, školski, profesionalni, formalan, neformalan);
- *lične osobine* subjekta i objekta, kao i stvari koje ukazuju na stereotipne lične osobine (npr. plava i roze odeća);
- *dostignuća* subjekta i objekta;
- *sastav porodice* (ukoliko je subjekat rečenice porodica).

3. Kvantitativna analiza nastavnog materijala

Jedan od osnovnih ciljeva naše analize je bio da se obim, raznovrsnost i usmerenost rodnog sadržaja analiziranog materijala (definisanog kroz analitičke dimenzije) kvantifikuje (u meri u kojoj

---

⁸ Kao *rodno neutralan* registrovali/e smo upotrebu jezika u kome se ne vidi pol - 3. lice množine: pisci, umetnici, učitelji, nastavnici, učenici; bezlični glagolski oblici; imperativ: napiši... Kao *rodno osetljiv* registrovali/e smo upotrebu jezika u kome se reči slažu u rodu i broju: učenice su trčale, žena policajac je kažnjavala, lekarka je lečila, poštari je doneo pismo. Kao *rodno stereotipan* registrovali/e smo jezik u kome se gramatički muški rod upotrebljava za označavanje i muškaraca i žena (dečaka i devojčica): Šta si naučio? Lekar je izlečio (kad se osnosi i na muškarce i na žene lekare). Građanin je nezavistan. Učenik je dobio 5 (kad se odnosi i na dečake i na devojčice). U odrednicama za upotrebu jezika smo pratili/e smernice iz Savić, Čanak, Mitro, i Štasni, 2009. Odstupili/e smo u određenju rodno neutralne upotrebe jezika, jer smo usvojili/e konvenciju iz standradnog književnog jezika da je upotreba 3. lica množine u muškom rodu, rodno neutralna.

je to moguće) i na taj način što više suzi prostor za donošenje zaključaka na osnovu utiska, iskustva i stavova analitičara/ki. Imajući u vidu takav cilj, naša analiza je obavljena tako da njeni krajnji rezultati obuhvate:⁹

- a) kvantitativnu zastupljenost žena i muškaraca (dečaka i devojčica) u analiziranom materijalu;
- b) kvantitativnu zastupljenost rodno osetljivog naspram rodno stereotipnog jezika;
- c) kvalitativnu zastupljenost žena i muškaraca (dečaka i devojčica) u analiziranom materijalu:
  - Koje su to *porodične uloge i odnosi* u kojima su muškarci i žene pretežno predstavljeni?
  - Koje su to *profesionalne i druge aktivnosti* u kojima su muškarci i žene tipično predstavljeni?
  - Kako su predstavljeni *uzori* dečaka i devojčica?
  - Koje se *osobine ličnosti* vezuju za žene, a koje za muškarce i kako se one vrednuju?
  - Kako su predstavljene žene i muškarci (dečaci i devojčice) u odnosu na svoje *kognitivne sposobnosti i dostignuća*?

Na prva dva pitanja o kvantitativnoj zastupljenosti bilo je moguće dati odgovor jednostavnim prebrojavanjem i konstatovanjem učestalosti pojavljivanja osoba različitog pola/roda u udžbenicima/priručnicima. Analiza datih uloga, osobina, ponašanja i odnosa između muških i ženskih likova zahtevala je kompleksniju proceduru. Unakrsnim tabeliranjem različitih promenljivih i njihovom transformacijom došlo se do iscrpnijih informacija o trećem rezultatu analize.

---

⁹ Kategorije za kvantifikovanje pojavljivanja likova na rodno relevantnim dimenzijama predložene su u skladu sa Toolkit for Assessing and Promoting Equity in the Classroom, Textbook Analysis of Equity Instrument, (2002), u okviru projekta EQUITY IN THE CLASSROOM PROJECT. Za potrebe naše analize ove kategorije su detaljno operacionalizovane i prilagođene statističkoj analizi. Za alternativan način kvantifikovanja pojavljivanja rodno relevantnih sadržaja vidi i Kobia, J. M., 2009.

4. Tematska analiza nastavnog materijala

Prema sopstvenom nazivu, Građansko vaspitanje ima izričitu „nameru“ da obuči i/ili „vaspita“ učenike za život u građanskom društvu. U različitim uzrastima ovaj cilj se postiže kroz izgradnju ličnih osobina budućih građana i građanki, kroz podsticanje na aktivno učešće u rešavanju društvenih problema i kroz obrazovanje o osnovnim demokratskim institucijama, kroz koje građani i građanke mogu da artikulišu i ostvare svoja prava. Kao takvo Građansko vaspitanje je (ili bi moglo biti) moćan instrument za širenje ideje rodne ravnopravnosti, na osnovu objašnjavanja izvora različitih rodnih uloga i rodne neravnopravnosti, kao i za jačanje kapaciteta i osnaživanje žena za aktivno učešće u javnoj sferi.

Ideja rodne ravnopravnosti, u kontekstu obrazovanja za demokratsko građansko društvo, iskazuje se, pre svega, kao pitanje ljudskih prava, a onda i zajedničkog interesa ljudi u jednoj zajednici da kao muškarci i žene budu jednakost zastupljeni i imaju jednaku moć i učešće u javnom i privatnom životu. Kao pravna i društvena norma označava proces i stanje u kojima muškarci i žene, zajedno kao članovi društva i pravni subjekti, imaju jednakaka prava, mogućnosti i odgovornosti. Ravnopravnost muškaraca i žena je preduslov i pokazatelj demokratije, kao i uslov za socijalnu pravdu, ali samo onda kada je matrica jednakosti supstantivni, a ne formalni, koncept jednakosti. Ona nije samo „žensko pitanje“, već podrazumeva jednakost u pristupu interesima, potrebama i prioritetima i muškaraca i žena u privatnom i javnom životu. Ali jednakost koja ne znači da će žene i muškarci postati isti, nego pravna sigurnost da njihova prava i mogućnosti neće zavisiti od percepcije njihovih rodnih uloga.

Krug razvoja rodnih nejednakosti započinje delovanjem društva i kulture na proces socijalizacije polova, od porodice, preko škole, grupe vršnjaka, različitih organizacija ili medija. Najčešći ili preovlađujući kriterijum identifikacije je da se žena vidi samo kao supruga i majka, a ne i kao neko ko ima svoje posebnosti i pravo da odlučuje o svom životu i zastupa svoje interesе. Institucije i instrumenti kulture bitno utiču na formiranje stavova prema muškarcima i ženama kao rodnim kategorijama, afirmišu sistem vrednovanja rodnih uloga i mogu doprineti reprodukovaniju i ojačavanju rodnih stereotipa, ali i njihovoj razgradnji.

Imajući u vidu specifičnost Građanskog vaspitanja, u postupku analize najpre je ponovljen gore opisani metod kvalitativne i kvantitativne analize, a zatim se pristupilo tematskoj analizi nastavnog

materijala Građanskog vaspitanja (koja je uključivala i kvalitativnu evaluaciju materijala). Ova analiza je bila organizovana primenom sledećih analitičkih dimenzija:

- a) Koliko se tema (ili nastavnih jedinica) u nastavnom materijalu bavi pitanjima rodne ravноправности na način da:
  - objašnjava izvore rodne neravноправности i rodnih stereotipa;
  - promoviše participaciju žena u javnoj sferi.
- b) U kojoj meri radionice kroz koje se obrađuje sadržaj programa ohrabruju učenike/ce da se kritički postave prema strukturnoj uteviljenosti rodnih odnosa koji ih okružuju (što je različito od podsticanja racionalne individualne strategije uz očuvanje tih struktura).
- c) U kojoj meri obrazovni materijal, koji je na raspolaganju nastavnicima/ama Građanskog vaspitanja, pretpostavlja već usvojene stereotipne rodne uloge i tradicionalnu polnu podelu rada (bez obzira na to što je obrazovni materijal formulisan u terminima rodno neutralnog pristupa građanskom aktivizmu).

III

REZULTATI ANALIZE I - IV RAZRED OSNOVNE ŠKOLE

1. Analiza nastavnog plana i programa od I do IV razreda osnovne škole

Nastavni plan i program za Građansko vaspitanje prvog ciklusa osnovnoškolskog obrazovanja (od I do IV razreda osnovne škole) ima jedinstveni opšti cilj predmeta za sve razrede koji se može izkazati sintagmom *saznanje o sebi i drugima*.¹⁰ U procesu psihofizičkog sazrevanja deteta i u kontekstu ideje postajanja deteta aktivnim/om učesnikom/com socijalnih interakcija, koncipiran je i definisan predmet nastave Građansko vaspitanje.

Studije govore da je ovaj period odrastanja (detinjstvo) kvalitativno različito doba u životu svakog pojedinca/ke i da se u njemu odvija proces saznavanja sveta i određivanja sebe i sopstvenog mesta u tom svetu. Podsticanje razvoja autonomne ličnosti i ljudskih kapaciteta učenika/ca polazi od perspektive dece kao „*kompetentnih aktera koji razvijaju različite strategije delovanja u različitim strukturalnim kontekstima*“ (Tomanović, 2006:384). Stoga je psihosocijalno saznanje i sazrevanje učenika/ca na tom nivou, generalno strukturisano oko uvida i usvajanja koncepata koji su deo personalizacije/individualizacije ličnosti i razumevanja odnosa socijalnog sveta koji ih okružuje. U tom smislu je cilj predmeta Građansko vaspitanje u ovom uzrastu postavljen tako da razvije vrednosti i veštine koje će omogućiti učenicima/ama da se formiraju kao autonomne, kompetentne, odgovorne, kreativne i aktivne ličnosti u odnosu na sebe i druge u svom socijalnom okruženju.

U I i II razredu zajednička je realizacija zadataka nastavnog programa, koji su usmereni na samoosvećivanje, upoznavanje i izgradnju ličnog identiteta, sopstvenih osećanja i potreba učenika/ca, kao i na jačanje kapaciteta za adaptaciju na školsku sredinu i uspešnu socijalnu integraciju. Učenje veštinama nenasilne komunikacije u rešavanju sukoba i vršnjačkom posredovanju, kao i aktivna participacija, okrenuti su ka usmeravanju i ospozobljavanju đaka da upoznaju neposredno društveno okruženje i pronađu sopstveno mesto u njemu. To je vid prenošenja i usvajanja društvenih normi ponašanja, neophodnih za uspešnu socijalnu komunikaciju i izgradivanje relacija na nivou šireg socijalnog miljea.

---

¹⁰ Opšti cilj predmeta Gradansko vaspitanje za I, II, III i IV razred osnovne škole definisan je kao podsticanje razvoja ličnosti i socijalnog saznanja kod učenika/ca. Ovaj predmet treba da pruži mogućnost učenicima/ama da postanu aktivni učesnici u procesu obrazovanja i vaspitanja i da izgrade saznanja, umenja, sposobnosti i vrednosti neophodne za formiranje autonomne, kompetentne, odgovorne i kreativne ličnosti, otvorene za dogovor i saradnju, koja poštuje i sebe i druge.

Zadaci koji se ostvaruju u II razredu unose novi koncept – koncept dečijih prava, kao važan socijalni konstrukt za regulisanje života: njime se šalje poruka da ljudi/deca imaju prava, da prava treba upoznati/poznavati, uvažavati i aktivno se zalagati za njihovo ostvarivanje. Naravno, tu je i zadatak razvijanja i negovanja osnovnih ljudskih vrednosti. Vrednosti su, kao važan konstitutivni deo ljudskog društva i sveta u kome čovek živi, bitne za osmišljavanje sopstvenih života i života drugih ljudi ili što je još značajnije za vaspitanje za građansko društvo - vrednosti su osnova aktivnog kreiranja i menjanja društvenih odnosa i institucija.

U III razredu uvode se zadaci koji osvetljavaju kategoriju različitosti (obrađivana u I i II razredu). Međutim, u III razredu ona dobija na punoći socijalnog sadržaja tako što se vezuje za stereotipe koji se odnose na pol, uzrast, izgled, ponašanje, poreklo. Takođe, nova oblast koja služi izgradnji socijalnog znanja je razumevanje potreba, ali sada na višem operacionalnom nivou u odnosu na pravila (norme) i njihove relacije. Potrebe treba shvatiti u kontekstu razvoja demokratije, slobode i ljudskih prava. Treba znati da su međusobno čvrsto povezani razvijeno društvo i bogate potrebe. Važno je istaći i novi zadatak koji se pojavljuje i razvojno dopunjuje zadatak o ljudskim vrednostima iz II razreda tako što ih uvodi u koncept razvoja moralnog rasuđivanja i može ga osvetliti pojmovima pravedno/nepravedno, istina/laž ili dobro/loše. Nova oblast u okviru zadataka je i razvijanje i negovanje ekološke svesti kao jednog važnog segmenta učenja za aktivno građanstvo i rada za javno dobro.

Za razliku od prva tri razreda u kojima smo mogli da nađemo veliko poklapanje zadataka i tema, u IV razredu se realizuju zadaci koji se odnose na potpuno nove, do tada neuključene koncepte i kategorije kao što su: ljudska prava, demokratija, mir, *Konvencija o dečijim i ljudskim pravima*, pravo i pravda, nepoštovanje pravnih normi; kultura i različitost, prepoznavanje i prevazilaženje stereotipa i predrasuda, spremnost na suprotstavljanje predrasudama, diskriminaciji i nepravdi na svim nivoima, jednakost, društvena odgovornost, pluralizam, solidarnost.

Generalno, moglo bi se reći da se sadržaj programa Građansko vaspitanje za prvi stepen osnovnoškolskog obrazovanja usredsređuje na sticanje veština i znanja koje mogu da „opreme“ učenike/ce za: slobodno izražavaju mišljenja i stavova, argumentovanu i tolerantnu komunikaciju, uspostavljanje kritičkog stava prema sebi i socijalnom miljeu - da bi odgovorno i autonomno participirali u svojoj sredini.¹¹

¹¹ Realizacija programskih sadržaja zasniva se na korišćenju interaktivnih i istraživačkih metoda rada. Na teorijskom nivou predmet Građansko vaspitanje zasnovan je na interakcionističkoj teoriji psihičkog razvoja, po kojoj je socijalna

Kada sadržaje tema programa od I do IV razreda osvetlimo iz perspektive rodnog diskursa, pokazuje se da u programu za I razred nije eksplicitno formulisan cilj po kome bi se ličnost učenika/ca razvijala u kontekstu rodne ravnopravnosti¹² (imajući u vidu to da deca u školu, najčešće, dolaze iz porodica u kojima dominiraju patrijarhalni i hijerarhijski porodični odnosi). Takođe, ne postoje ni eksplicitno formulisane teme koje bi sadržajem i u pristupu osvećivale i dekonstruisale diferencirani razvoj ličnosti i socijalnog saznanja dečaka i devojčica (Sheryl J., 2002: 9-15).

U nastavnom programu za II razred pojavljuje se tema o veštini nenasilne komunikacije (*Ospozljavanje učenika za primenu veština nenasilne komunikacije u rešavanju sukoba i vršnjačkom posredovanju*), gde se predviđa radionica posvećena posredovanju u sukobu između dečaka i devojčica. Programom bi trebalo jasno predvideti razgradnju usvojenih načina komunikacije i rešavanja sukoba koji se baziraju na rodno diferenciranoj socijalizaciji kroz koju se dečaci i devojčice uče da se ponašaju različito. Na primer, naslino rešavanje sukoba se podržava (uprkos deklarativnom protivljenju) kao manifestacija muškog identiteta, dok tako nešto ne „priliči“ devojčicama.

Takođe postoje teme (*Ospozljavanje učenika da prepoznaju i razumeju sopstvena osećanja i potrebe, i njihovu međusobnu povezanost i da štite i ostvaruju svoje potrebe na način koji ne ugrožava druge*) koje daju mogućnost da se kroz igranje uloga u zadatim situacijama prepoznaju rodno stereotipna osećanja, da se prepoznaju i prevaziđu osećanja i potrebe koje su možda, prethodnom socijalizacijom, pripisane jednom ili drugom polu.¹³

---

interakcija bazični činilac razvoja učenika/ca. Proces saznanja teče kroz igru, u okviru koje ne postoje gotova rešenja i odgovori/gotove „istine“. Od velikog značaja je adekvatna uloga nastavnika/ca kao organizatora/ki koji/e usmeravaju, daju podršku i podsticaj učenicima/ama u njihovim interakcijama. Interaktivne radionice predstavljaju suštinsko metodsko obeležje predmeta Gradansko vaspitanje.

¹² U anglosaksonskoj sociološkoj i pravnoj literaturi i pravnim dokumentima sintagma *gender equality* označava da muškarci i žene imaju jednaka prava i mogućnost da „koriste“ jednak tretman države u svim oblastima života.

¹³ Žarko Trebješanin kaže da savremena empirijska istraživanja pokazuju da se stereotipna predstava o ženi u svojoj biti ne menja vekovima. On daje primere istraživanja obavljenih kod nas, gde su, po jednom, poželjne osobine žene: osećajna, voli decu, nežna, prijatna, ljubazna, dok se drugo istraživanje bavi analizom pozitivnog kulturnog stereotipa žene, po kome je ona: iskrena, popustljiva, uredna, nežna, vredna, skromna, privržena porodici, i dr. (Trebješanin, 2002: 103).

Jedna od tema (*Ospoznavanje učenika da upoznaju neposredno društveno okruženje i sopstveno mesto u njemu i da aktivno doprinose razvoju škole po meri deteta*) predviđa da deca, između ostalog, uče o rodbinskim vezama i vidovima ponašanja u okviru porodice. Mislimo da se upoznavanje sa porodičnim kontekstom može iskoristiti kao prilika da se pokrene čitav niz rodno relevantnih sadržaja i da se u rodni kontekst stave: porodične uloge, porodični odnosi, uloga autoriteta, stereotipna socijalizacija/učenje rodnih uloga i dr. Porodica, prvi režim vladanja koji se deci usađuje, često je puna rodnih normi koje prenose poruke o odgovarajućim ulogama za žene i muškarce. U periodu detinjstva ona je ključna tačka procesa socijalizacije i najmoćniji kanal transfera kulture. Kroz analizu socijalizacije u porodici se može prepoznati način na koji vaspitni modeli, uzori i stilovi oblikuju naša ponašanja i kako se ona u različitim društvenim kontekstima i relacijama prepozna i definišu kao „tipično ženska” ili „tipično muška”.

Upoznavanje sa dečjim pravima (*Ospoznavanje učenika da upoznaju i uvažavaju dečja prava i da budu sposobni da aktivno učestvuju u njihovom ostvarivanju*) uključuje različite situacije kršenja dečijih prava i prepoznavanje negativnih stereotipa, odnosno situacije u kojima neka deca nisu prihvaćena zato što dolaze iz različitih socijalnih, etničkih i kulturnih grupa. U okviru ove teme treba jasno definisati prostor za razgovar i o rodnim razlikama kao moćnom instrumentu marginalizacije i diskriminacije žena i muškaraca. Odnosi između muškaraca i žena, a onda i njihov stvarni položaj u društvu, značajno su određeni stavovima i vrednostima o muškarcima i ženama koje deli šira društvena zajednica. Istraživanje i analiza stereotipa i predrasuda neophodni su za razumevanje mehanizama kojima se reprodukuje rodna nejednakost.

U IV razredu osnovne škole pojavljuje se jedan novi veliki korpus kategorija koje mogu da uključe rodni aspekt. Takve su na primer oblasti koje se bave ljudskim pravima, gde se uprkos prostoru ne izdvajaju prava žena kao posebna vrsta prava. Kako je često zloupotreba prava povezana sa rodnim ulogama, „lajtmotiv” sa kojim treba upoznati učenike/ce je činjenica da je većina žena izložena različitim vrstama ugrožavanja i onemogućavanja ostvarivanja prava. Ostvarivanje prava žena je i dalje pod uticajem tradicionalne percepcije čitavog društva - onoga što jeste i što nije ispravno za žene.¹⁴

¹⁴ Postoji složena zbirka društvenih razloga (kulturni, ekonomski, politički, pravni, i dr.) koji doprinose pojавama da su žene siromašnije od muškaraca, da su žene više od muškaraca seksualno i fizički zlostavljanje, da su manje plaćene od muškaraca, da su više od muškaraca posvećene brizi, negovanju i čuvanju dece, da više od muškaraca žrtvuju svoju profesionalnu karijeru zbog porodice, da imaju manje mogućnosti i nedostatak javne i privatne podrške da iskoriste svoje sposobnosti od svojih muških kolega u naučno-obrazovnoj ili drugoj profesionalnoj karijeri, da su žene više od muškaraca

Polje identiteta takođe je prostor koji treba da bude popunjeno i sadržajima koji se tiču rodnih identiteta. Koncepti različitosti i jednakosti, suštinski važni za ostvarivanje ženskih prava i promenu položaja žena, nisu prisutni u razradi zadatka. Nije uvek jasno i na tome treba insistirati u radu sa decom, da često *različitost* može biti osnova *nejednakosti* različitih vrsta i iz različitih izvora (ali uglavnom nejednakosti u statusu i moći). Kao jedan od zadataka koji se odnose na formiranje stavova i vrednosti spominje se prevazilaženje predrasuda, diskriminacije i nejednakosti. Takav zadatak jasno ostavlja mesto za rodni sadržaj kroz objašnjenje rodnih predrasuda, diskriminacije žena i nejednakosti između muškaraca i žena.

Kada pogledamo čitav program i zadatke koje treba ostvariti, vidimo, i pored mnogih mogućnosti da se uključi rodna perspektiva, da se ona eksplicitno prepozna jedino u okviru napomena o polnim/rodnim predrasudama.

Teme propisane programom mogu se u udžbenicima i u konkretnoj realizaciji programa upotpuniti rodnim aspektom razvoja ličnosti i socijalnog učenja. Treba posebno obratiti pažnju, iz perspektive roda, na pitanja izgradnje svesti o samopoštovanju i samopouzdanju, pre svega kod devojčica. Sigurno je nerealan pokušaj da se ukloni rodna socijalizacija, ali je važno da se prepoznaju njeni štetni efekti – specijalno negativan uticaj na razvoj samopoštovanja i samorealizacije među devojčicama/devojkama i uopšte među ženama.¹⁵ Takođe je važno skrenuti pažnju na učenje tehnika za prevladavanje neprijatnih emocionalnih stanja, na uočavanje i prihvatanje razlika (ali ne i asimetrične podele moći), kao i na proces učenja neagresivnih modela samopotvrđivanja, posebno kod dečaka.

Jednom rečju, sve teme omogućavaju da učenici/ce steknu uvid u sopstveno i iskustvo drugih, što otvara socijalno-psihološki prostor za dekonstrukciju usvojenih rodnih modela ponašanja i rodnih obrazaca percepcije sveta oko sebe.¹⁶

---

izložene i opterećene nametnutim stereotipima o sopstvenoj ženskoj ulozi, (jedino) prihvatljivom ženskom ponašanju i ženstvenosti.

¹⁵ Prema nekim socijalno-psihološkim analizama momci i devojke, muškarci i žene, više vrednuju muškost od ženskosti. Rodna socijalizacija može da proizvede devojke koje imaju manje samopoštovanja i manju uverenost u mogućnost samorealizacije, pa su upućene na „život od dužnosti”, dok je dečacima dopušten nezavistan, samostalan i aktivran život.

¹⁶ U radioničkom radu svi učenici/ce podstiču se na grupni rad, dogovaranje i saradnju sa vršnjacima i odraslima, ospozobljavaju da prepoznaju i razumeju sopstvena osećanja i potrebe, da ostvaruju svoje potrebe na način koji ne ugrožava druge, da upoznaju i uvažavaju dečija prava, neguju osnovne ljudske vrednosti i drugo - kroz igranje uloga,

I na kraju, nastavni program je skoro u potpunosti pisan rodno neutralnim jezikom (*učenici, roditelji, rođaci*), s tim što se uočavaju i retki primeri rodno stereotipnog jezika (*nastavnik, junak*).

2. Kvantitativna i tematska analiza priručnika za učenike/ce, I – IV razred osnovne škole

U ovom poglavlju predstavljamo rezultate analize nastavnog materijala za niže razrede osnovne škole. Analizirani su sledeći priručnici:

1. Bubanj Branka, Vlajkov Milesa, Mali Sandra i Pejović-Sebić Tatjana, *Ja i drugi, Građansko vaspitanje – saznanje o sebi drugima*, udžbenik za 1. i 2. razred osnovne škole, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2006). U daljem tekstu i tabelama ćemo ovaj priručnik označavati sa *Ja i drugi*.
2. Ćuk Tatjana, *Otkrivaonica 4: građansko vaspitanje*: čitanka sa radnom sveskom za četvrti razred osnovne škole, Odiseja, Beograd, 2006. U daljem tekstu i tabelama ćemo ovaj priručnik označavati sa *Otkrivaonica 4*.
3. Ignjatović-Savić Tatjana, Dimitrijević Jelena, Živković Valerija, Žica Stanka, Živanović Tatjana, Grujić Smiljana i Marina Ostojić, *Građansko vaspitanje – saznanje o sebi i drugima*: radna sveska za drugi razred osnovne škole, Kreativni centar, Beograd, 2008. U daljem tekstu i tabelama ćemo ovaj priručnik označavati sa *Radna sveska 2*.

2.1. Kvantitativno prisustvo muških i ženskih likova

Vidan je napor da se uravnoteži broj predstavljenih muških i ženskih likova. U priručniku *Ja i drugi* nešto više muških likova dolazi otuda što je glavni junak dečak čiji rođendan i njegova proslava tematski objedinjuju sve nastavne jedinice. Najujednačeniji broj muških i ženskih likova je u *Otkrivaonici 4*. Mnogo veći broj muških likova u *Radnoj svesci 2* može se pripisati vodiču kroz

---

crtanje ili verbalni iskaz. Sedenje u krug, aktivno uključivanje i ohrabrvanje, postaju vredan obrazovni i vaspitni kontekst pogodan za redefinisanje stereotipnih rodnih konstrukta.

priručnik – Žirafku koji je dete, ali o kome se kontinuirano govori u muškom gramatičkom rodu. Bez Žirafka, broj muških i ženskih likova bio bi potpuno uravnotežen.

Tabela 1: Broj likova/osoba prema polu i po priručniku

priručnik	pol/rod			ukupno
	ženski	muški	oba*	
<i>Ja i drugi</i>	153	166	81	400
<i>Otkrivaonica 4</i>	368	388	246	1002
<i>Radna sveska 2</i>	38	170	168	376
ukupno	559	724	495	1778

*Likovi koji su registrovani u materijalu, ali se nije mogao odrediti pol/rod
(npr. dato je samo prezime autora/ke), ili je dat gramatički rod u množini

2.2. Kvantitativno pojavljivanje muških i ženskih likova u različitim ulogama

U priručniku *Ja i drugi* postoji potpuna uravnoteženost muških i ženskih likova predstavljenih u nekoj od uloga. Ipak, u odnosu na tip uloga, ženski likovi preovlađuju u ulogama majki i baba. Deca (i unuci/ke) u porodici su, s druge strane, predstavljena u većem broju kao dečaci.

Priča u Priručniku je situirana u atmosferu porodičnog doma i proslave rođendana, tako da nema profesionalnih uloga. U nekoliko navrata se samo pominje učiteljica i to u stereotipno ženskom rodu. Pristup podeli uloga se otuda vidi iz podele uloga u kući. Tu je učinjen vidan pomak u odnosu na stereotipnu podelu uloga: otac je veoma uključen u pripremu za proslavu rođendana, a dečak se u više navrata prikazuje kako briše sudove.

Majka: Dete nam je uznemireno. Šta mu je?

Tata: ...Baš me zanima kako si primetila da sa njim nešto nije u redu?...

Majka: Da ga pitamo šta mu je?

Tata: Ko će?

Majka: Hajde, ti si muško, lakše vam je da razgovarate.

Tata: Baš lepo od tebe, ali ti si mu mama, ti ćeš to bolje da uradiš.

Primer za podelu porodičnih uloga: *Ja i drugi*, str. 9

Ipak, dominantna uloga majke u odnosima sa dečakom nije do kraja dovedena u pitanje. Ona je tri puta više predstavljena u relaciji sa detetom nego što je to otac. To se već na samom početku Priručnika definiše rečenicom koju izgovara otac: *ti si mu mama, ti ćeš to bolje da uradiš*.

Tabela 2: Uloge prema polu/rodu - Priručnik *Ja i drugi*

uloge	pol/rod			ukupno
	ženski	muški	oba*	
roditelji	37	18	8	63
babe i dede	7	5	0	12
deca	35	55	17	107
unuci/unuke	1	5	0	6
učitelji/ce	4	1	2	7
drugari/ce	15	23	17	55
rođaci/ke	1	0	2	3
ostale uloge	4	3	0	7
ukupno	104	110	46	260

*Likovi koji su registrovani u materijalu ali se nije mogao odrediti pol/rod
(npr. dato samo prezime autora/ke) ili je dat gramatički rod u množini.

I u Priručniku za IV razred osnovne škole (*Otkrivaonica 4*) broj muških i ženskih likova predstavljenih u nekoj od uloga je izjednačen. Predstavljen je jednak broj učenika i učenica, a takođe su i likovi u profesionalnim ulogama izbalansirano predstavljeni s obzirom na pol. S druge strane, u odnosu na porodične uloge situacija je gotovo preslikana kao u priručniku za I i II razred: predstavljeno je mnogo više majki i baba, nego očeva i dedova. Deca u porodicu su pretežno muškog pola (svi unuci su dečaci). Ženski lik dominira u ulozi učitelja/ce. U priručniku nema nijednog učitelja.

Zanimljivo je da se čitava jedna priča u kojoj se raspravlja o moći i odgovornosti, zove *Moj tata je šef*, a nigde se ne dovodi u pitanje to da je baš *tata* šef, kao ni gde je to šef. Takođe, govori se o nekom ko je *glavni*; a *predsednik* i *kandidat za predsednika* su muškarci. U jednoj od priča pojavljuje se žena veterinarska, što je dobar primer, ali se ipak u tekstu potkrada: ...*posle posete veterinaru...?*

...Učiteljica je rekla da ćemo danas birati predsednika odeljenjske zajednice. Prijavilo se troje đaka: Svetlana, Dejan i Zoran....Počelo je predstavljanje kandidata. Prvi je uzeo reč Dejan: - Ako mene izaberete moći ćete svakog dana da dođete da igrate igre kod mene i moći ćete uvek da znate sve rezultate engleske Premier lige.

Onda je na red došla Svetlana: - Ja ću vam reći samo jedan razlog zašto da izaberete mene, on je dovoljan. Moj tata je pripremio klopu, a mama tortu i vodim vas sve kući ako pobedim. Vi znate da moja mama pravi najlepše torte.

Poslednji je na red došao Zoran, iz levog džepa je izvadio izgužvan papir i s vremena na vreme spuštao pogled na njega: - Ako mene izaberete ja ću predstavljati IV1 na pravi način. Trudiću se da nam poboljšam uslove u školi. Razgovaraču sa školskom upravom o kupovini novih klupa za našu učionicu; zatim o časovima fizičkog vaspitanja: tražiću da nam omoguće da izaberemo sport kojim ćemo se baviti; razgovaraču o smanjenju broja časova u toku radne nedelje. To bi bilo sve od mene.

Primer za različito sagledavanje značaja liderske pozicije: *Otkrivaonica 4*, str. 64

Tabela 3: Uloge prema polu/rodu - Priručnik *Otkrivaonica 4*

uloge	pol/rod			ukupno
	ženski	muški	oba*	
roditelji	30	19	41	90
babe i dede	13	5	1	19
deca	12	32	8	52
unuci/unuke	0	12	2	14
učitelji/ce	37	0	1	38
učenici/e	41	58	56	155
drugari/ce	6	24	3	33
rođaci/ke	11	0	3	14
profesionalne uloge	12	9	1	22
ostale uloge	0	4	1	5
ukupno	162	163	117	442

*Likovi koji su registrovani u materijalu ali se nije mogao odrediti pol/rod
(npr. dato samo prezime autora/ke), ili je dat gramatički rod u množini

Radnom sveskom za drugi razred (*Radna sveska 2*) potpuno dominira simpatični Žirafko koji je dete, ali muškog pola. Njegova uloga je da vodi čitaoca kroz priručnik. Svi ostali likovi predstavljeni u nekoj od uloga su u jednakom broju muškarci i žene. Za razliku od prethodnih priručnika i očevi i majke se pojavljuju u ulozi roditelja. Ipak i ovde se provukao nezaobiazni lik – *čistačica*, ženskog pola.

Tabela 4: Uloge prema polu/rodu – *Radna sveska 2*

uloge	pol/rod			ukupno
	ženski	muški	oba	
roditelji	4	4	6	14
deca	17	17	20	54
učitelji/ce	2	2	2	6
učenici/e	3	6	67	76
drugari/ce	4	8	13	25
Žirafko	1	119	1	121
ostale uloge	2	0	2	4
ukupno	33	156	111	300

2.3. Kvantitativno pojavljivanje muških i ženskih likova u različitim aktivnostima

U priručniku *Ja i drugi*, gde je čitava knjiga smeštena u porodični kontekst proslave dečjeg rođendana, preovlađujuće aktivnosti su briga i nega, kao i kućni rad. U četiri slučaja pojavljuju se učiteljice koje podučavaju. Otuda su ženski likovi nosioci gotovo svih predstavljenih aktivnosti. U tom pogledu rodni stereotipi su zadržani i nije učinjen veliki napor da se oni dovedu u pitanje.

U priručniku *Otkrivaonica 4* nešto veći broj ženskih nego muških likova predstavljen je kroz neku od aktivnosti. Pojavljuju se dve nove aktivnosti primerene priručniku Građanskog vaspitanja: vaspitanje i donošenje odluka. Više ženskih nego muških likova prikazano je u aktivnostima brige za decu i vaspitanja. Više muških likova predstavljeno je u sportu, igri, odlučivanju i kreativnim aktivnostima. Dobar potez je učinjen predstavljanjem jednakog broja muških i ženskih likova u kućnim poslovima.

Tabela 5: Aktivnosti prema polu/rodu - *Ja i drugi*

aktivnosti	pol/rod			ukupno
	ženski	muški	oba	
briga i nega	8	3	6	17
sport, igra, odmor	1	1	0	2
kreativne aktivnosti	0	2	0	2
kućni rad	3	1	0	4
podučavanje	4	0	0	4
ukupno	16	7	6	29

Tabela 6: Aktivnosti prema polu/rodu - *Otkrivaonica 4*

aktivnosti	pol/rod			ukupno
	ženski	muški	oba	
briga i nega	6	1	0	7
sport, igra, odmor	8	18	10	36
kreativne aktivnosti	4	9	1	14
kućni rad	5	5	2	12
podučavanje	37	0	1	38
vaspitavanje	9	5	10	24
odlučivanje	6	12	2	20
diskutovanje	7	5	3	15
učenje, čitanje, pisanje	0	5	0	5
ostale uloge	7	2	1	10
ukupno	52	62	29	143

U *Radnoj svesci 2* pretežni deo aktivnosti pripisan je Žirafku – otuda nalaz da je mnogo veći broj aktivnosti pripisan muškim likovima (briga i nega, učenje, čitanje i pisanje). Ipak, i tekst priručnika i ilustracije su podjednako posvećeni učenicama i učenicima. Njih simbolisu dečak i devojčica koji slede

uputstva „vodiča kroz priručnik” (Žirafko). Dečak i devojčica su ravnopravno uključeni u sve segmente realizacije programa saznavanja o sebi i drugima. Dominira ravnopravna distribucija njihovih aktivnosti u izradi zadataka, razmeni mišljenja, primeni naučenog, igranju uloga, druženju, rešavanju problema, pričanju i ilustrovanju osećanja, potreba i želja... Podjednako su zastupljeni, podjednako se trude i podjednako su uspešni. Oni zajedno glume (devojčica je „detektiv”), zajedno zidaju novu školu, zajedno igraju „školice”, što sve upućuje na zaključak da je reč o Priručniku koji čini uspešan napor dekonstrukcije rodnih stereotipnih uloga.

Tabela 7: Aktivnosti prema polu/rodu – *Radna sveska 2*

aktivnosti	pol/rod			ukupno
	ženski	muški	oba	
briga i nega	15	26	38	79
sport, igra, odmor	0	0	0	0
kreativne aktivnosti	1	9	8	18
kućni rad	0	0	0	0
podučavanje	2	2	2	6
vaspitavanje	2	2	1	5
odlučivanje	4	8	13	25
diskutovanje	1	3	8	12
učenje, čitanje, pisanje	1	44	12	57
ostale uloge	0	2	1	3
ukupno	20	86	68	174

Vodič kroz Priručnik Žirafko, muško dete žirafe, osmišljava aktivnosti kojima se savladavaju sve predviđene teme. Demonstrira vrednosti koje želi da usvoje i dečaci i devojčice. On je radoznao, preduzimljiv, saosećajan, vedar, pravedan, tolerantan, strpljiv – i kao takav podučava učenike/ce, podstiče ih na grupni rad i saradnju, osposobljava ih da prepoznaju i razumeju sopstvena osećanja, da primene veštinu nenasilne komunikacije. Da li bi takva bila i „Žirafka”? – ovaj Priručnik ne ostavlja mogućnost da saznamo.

2.4. Lične osobine predstavljenih muških i ženskih likova

U priručniku *Ja i drugi* lične osobine su pripisane predstavljenim likovima u 37 slučajeva. Jasno je uočljiv pokušaj da se dekonstruišu stereotipi o ličnim osobinama dečaka i devojčica. Dečaci su nešto češće *besni*, *ljuti*, *preduzimljivi* i *hrabri* nego devojčice, ali su prikazani i kao *lepi*, *uredni* i *osećajni*. Ipak, devojčice su još uvek u većem broju nego dečaci prikazane kao *plačljive*, *saosećajne* i *plašljive*.

Tabela 8: Lične osobine prema polu/rodu – Priručnik *Ja i drugi*

lične osobine	pol/rod			ukupno
	ženski	muški	oba	
uglavnom ženski likovi (12)				
saosećajni	2	0	0	2
plačljivi	3	1	0	4
plašljivi	4	0	0	4
nespretni	2	0	0	2
ženski i muški likovi podjednako (17)				
odgovorni	1	0	6	7
stidljivi	1	1	0	2
manipulativni	0	0	2	2
ljuti	1	2	0	3
velikodušni	1	1	1	3
uglavnom muški likovi (8)				
lepi	0	2	0	2
uredni	0	1	0	1
osećajni	0	1	0	1
preduzimljivi	0	2	0	2
hrabri	0	2	0	2
ukupno	15	13	9	37

Tabela 9: Lične osobine prema polu/rodu – Priručnik *Otkrivaonica 4*

osobine	pol/rod			ukupno
	ženski	muški	oba	
uglavnom ženski likovi (67)				
osećajni	7	0	0	7
vredni	2	0	0	2
manipulativni	3	1	1	5
pravedni	2	1	0	3
pasivni	4	2	0	6
nepravedni	10	5	3	18
ljuti	12	8	6	26
ženski i muški likovi podjednako (43)				
veseli	12	12	2	26
plašljivni	3	4	0	7
tužni	3	3	0	6
nespretni	2	2	0	4
uglavnom muški likovi (130)				
neodgovorni	2	31	8	41
neposlušni	5	15	4	24
saosećajni	1	4	2	7
dinamični	1	7	4	12
agresivni	0	13	0	13
demokratični	0	5	0	5
hrabri	0	4	0	4
odgovorni	0	4	1	5
radoznali, preduzimljivi	0	8	0	8
mudri	0	1	4	5
ostalo	1	2	3	6
ukupno	70	132	38	240

Priručnik *Otkrivaonica 4* bogat je likovima kojima su pripisane lične osobine – 240 slučajeva, dva puta više dečaka nego devojčica. Nažalost, stereotipi o tipičnim osobinama dečaka i devojčica nisu dovedeni u pitanje. Ženski likovi su predstavljeni kao *osećajni, manipulativni, pasivni i nepravedni*. Muški likovi su predstavljeni kao *hrabri, neodgovorni, dinamični, radoznali i agresivni*. Dosledno su dečaci predstavljeni kao „negativci“ i samo se njima pripisuju *neodgovornost i agresivnost*.

S druge strane, u priči koja tematizuje sličnosti i razlike, deca zadirkuju drugaricu zbog fizičkog izgleda i zovu je *debela*. Ona je predmet podsmeha iako je, kako se navodi, odličan đak – implicira se da je fizički izgled njenim drugarima važniji od postignuća i uspeha. Iznenadjuje da autorka to na neki način relativizuje i nedovoljno jasno označava kao nedopustivo, jer se pita da li je ta devojčica dobra drugarica, da li zadirkivanje svojih drugova i drugarica shvata suviše ozbiljno, i predlaže, između ostalog, da učiteljica sugerise roditeljima da razgovaraju sa svojom čerkom?!

Kao zanimljiv primer stereotipnog prikazivanja osobina može se navesti deo Priručnika u kome se tematizuje odlučivanje, gde sva demokratična rešenja nude dečaci, dok su devojčice *pasivne ili se dure*. Devojčice su takođe prikazane kako *ogovaraju* (na slici i u tekstu).

Likovi u *Radnoj svesci 2* su opisani nekom od ličnih osobina u 133 slučaja. Rečeno je da je kod rodne podele uloga u ovom priručniku postignut značajan napredak u razbijanju rodnih stereotipa, što nije u potpunosti postignuto u sferi predstavljanja polnih/rodnih osobina.

Dečaci su proporcionalno u većem broju opisani kao *agresivni, dinamični, preduzimljivi i radoznali*. Jedina netipično „muška“ osobina – *saosećajnost* pripisana je Žirafku.

Uočava se da ilustracija koja prethodi svakoj novoj temi sadrži likove devojčice i dečaka, pri čemu je devojčica „okićena“ mašnama na kosi i cipelama (rodno stereotipan predmet). Iako dečaci i devojčice, u ovom Priurčniku, najčešće zajedno prolaze kroz proces podučavanja i saznavanja o sebi i drugima i to izloženi identičnim temama, situacijama i pitanjima u vezi sa emocijama, aktivnostima, odnosima sa vršnjacima i odraslim osobama, ovaj Priručnik, ipak, ostavlja neke izdvojene „kutke“ rezervisane samo za devojčice ili samo za dečake. U nekim slučajevima je to primer reprodukovanja rodno asimetričnih obrazaca ponašanja i stereotipnih psiholoških osobina dečaka i devojčica (npr. u okviru nastavne jedinice na temu „pomažem drugima“, nizom slika i

Uglavnom je zovu „Debela“. Neki put joj se obrate i sa „Kravo jedna“. Na fizičkom ona je „Nilski konj“. A ona se zove Andela.

Primer za identifikaciju devojčica sa njihovim fizičkim izgledom:
Otkrivaonica 4, str. 31

teksta prikazuje se *plačljiva, uplašena, nepreduzimljiva* devojčica koja bi ostala na drvetu da je nije spasio muškarac - Žirafko). Ali zato devojčice nema kod serije slika gde se dva dečaka žustro svadaju u igri fudbalskom loptom (rodno stereotipan predmet). Takođe, ilustracija situacije sukoba (dečak – vi devojčice ste obične glupače, devojčica – ti si bezobrazan kao i svi dečaci) pre reprodukuje nego što dekonstruiše rodne stereotipe.

Tabela 10: Lične osobine prema polu/rodu – Radna sveska 2

osobine	pol/rod			ukupno
	ženski	muški	oba	
agresivni	1	7	0	8
odgovorni, ozbiljni, pravedni	3	6	4	13
dinamični, preduzimljivi, radoznali, druželjubivi	4	16	9	29
osećajni, stidljivi, slabci, plašljivi	4	2	9	15
saosećajni	1	10	6	17
veseli	3	7	7	17
ljuti, nedruželjubivi, neposlušni	8	9	10	27
ostalo	2	0	5	7
ukupno	26	57	50	133

Nasuprot tome, vredno je istaći dobar pokušaj smeštanja emocija u rodni „kutak ljubavi”. Zasebno, u svom kutku, devojčice i dečaci pišu kako jedni i drugi pokazuju ljubav i šta im se posebno svida, a šta ne svida kod „simpatije”. Potom, sačinjavaju „zajedničku listu znakova ljubavi” u koju upisuju znakove koji su im se najviše dopali, a došli su i od dečaka i od devojčica. To jeste način boljeg međusobnog razumevanja, ali i otklanjanja čitavog niza stereotipa koji daju sliku „muškarci su sa Marsa, a žene su sa Venere!”

2.5. Odnosi između predstavljenih likova

Likovi u priručniku *Ja i drugi* predstavljeni su u nekoj relaciji u 62 slučaja. U 40 slučajeva to su relacije deteta i nekog drugog lika. U 15 slučajeva dete je predstavljeno u relaciji sa majkom, u pet slučajeva sa ocem i šest puta sa oba roditelja. O ostalim slučajevima deca su u nekoj relaciji sa svojim drugovima i drugaricama.

Likovi u *Otkrivaonici 4* predstavljeni su u nekom odnosu u 153 slučaja. Najbrojnije su relacije dece sa roditeljima (uglavnom majkama) i babama i dedama (uglavnom babama). Slede relacije učitelja/ca i učenika/ca i učenika/ca među sobom. Grupe u međusobnom odnosu su prikazane 37 puta, uglavnom grupu učenika/ca i roditelja u nekoj od relacija sa decom.

U *Radnoj svesci 2* predstavljen je sličan broj relacija subjekata i objekata, kao i u priručniku *Ja i drugi* – 63. Najbrojnije relacije uključuju učenike/ce (24), decu (25), drugare/ce (17) i Žirafka (11). U ovom priručniku, za razliku od priručnika *Ja i drugi*, relacije nisu locirane u porodičnom kontekstu. Dominiraju odnosi između učenika/ca, njihovih drugara i Žirafka, kao i odnosi između učitelja/ica i učenika/ca.

2.6. Predstavljanje porodice

Porodica koja dominira priručnikom *Ja i drugi* (porodica glavnog junaka koji slavi rođendan), za I i II razred, je „potpuna“ nuklearna porodica u gotovo neizbežnom sastavu za analizirani nastavni materijal: mama, tata, brat i sestra. Povremeno se pojave i deda i baba, ali jasno je da su oni nezavisno domaćinstvo. Nema ni naznake nekog drugog modela porodice.

Baka: Vidi, vidi, pa ti si porastao! Pile bakino!

Deka: A, dekino? To je dekin veliki junak!

Primer za odnos prema muškom detetu
u porodici: *Ja i drugi*, str. 24

Dete je u *Otkrivaonici 4* predstavljeno u porodičnom kontekstu u 19 slučajeva. U polovini slučajeva dete je prikazano sa majkom, u tri slučaja sa celom porodicom i u dva slučaja sa ocem. Po jedanput se pojavljuju jednoroditeljska porodica, višegeneracijska porodica i porodica sa usvojenim detetom. Dobro je da se deci sugeriše

da mogu postojati različiti oblici porodice, kao i da se može živeti i u institucionalnom okruženju van porodičnog doma. Ipak, u svim pričama dominira „potpuna“ nuklearna porodica.

U *Radnoj svesci 2* postignut je najviši stepen individuacije deteta koje je skoro potpuno predstavljeno van porodičnog konteksta. Dete je predstavljeno desetak puta u relacijama sa roditeljima, ocem ili majkom, ali se nijedan model porodice ne postavlja kao poželjan. Priručnik jasno sagledava ulogu roditelja u socijalizaciji dece tako da se zadaci odnose i na porodične situacije vezane pre svega za vaspitanje, bolje razumevanje želja i postupaka dece, ali i roditelja. Dete sa njima dolazi u sukob, ali i razmenjuje prijatna osećanja i uči oblike nenasilne, saosećajne komunikacije. Jasno se i tekstom i

ilustracijama sugerije da se i otac i majka podjednako angažuju oko vaspitanja dece, što jeste značajan doprinos dekonstrukciji rodne asimetrije polnih/rodnih uloga.

2.7. Upotreba jezika

Tabela 11: Upotreba jezika prema polu/rodu i priručniku

jezik	priručnik	pol/rod			ukupno
		ženski	muški	oba	
rodno osetljiv	<i>Ja i drugi</i>	53	58	52	163
	<i>Otkrivaonica 4</i>	219	168	46	433
	<i>Rana sveka 2</i>	5	17	84	106
rodno stereotipan	<i>Ja i drugi</i>	0	10	0	10
	<i>Otkrivaonica 4</i>	11	27	11	49
	<i>Rana sveka 2</i>	2	7	17	26
rodno neutralan	<i>Ja i drugi</i>	0	0	0	0
	<i>Otkrivaonica 4</i>	12	16	85	113
	<i>Rana sveka 2</i>	4	7	15	26
ukupno	<i>Ja i drugi</i>	53	68	52	173
	<i>Otkrivaonica 4</i>	242	211	142	595
	<i>Rana sveka 2</i>	11	31	116	158

Jezik upotrebljen u prvom priručniku je dosledno rodno osetljiv (u 163 od 173 analizirana slučaja). Rodno stereotipan jezik je upotrebljen samo u 10 slučajeva.

U priručniku za IV razred (*Otkrivaonica 4*) jezik je dominantno rodno osetljiv sa formom (video/la) koja sugerije i eksplisitno dovodi rodnu ravnopravnost u jeziku u vidno polje učenika/ca. U samo 8 % (49) od svih registrovanih slučajeva je upotrebljen rodno stereotipan jezik. Ipak, u jeziku se granice rodne ravnopravnosti vide vrlo eksplisitno: *direktor* je samo muškarac, kao i *pedagog* i *psiholog* (mada su se žene integrisele u ove profesije i čak u njima brojčano dominiraju), isto tako neko je *šef* bilo da je muško ili žensko, dok su takođe svi Ektani (stanovnici zamišljene zemlje) muškarci.

I u *Radnoj svesci 2* preovlađuju rodno osetljiv i rodno neutralan jezik. Rodno stereotipan jezik je upotrebljen u 26 slučajeva registrovanih kao relevantnih za analizu jezika. Osnovni tekst priručnika je u velikoj meri pisan rodno osetljivim jezikom. Dominantna je njegova upotreba u obraćanju učenicima/ama kod postavljanja zadataka („da li si nekada pomogao/pomogla nekome“) ili kod provere naučenog („šta si saznao/saznala“), kao i kod simuliranja određenih uloga i situacija. Uočava se primena rodno stereotipnog jezika kod navođenja nekih profesija: rodno stereotipno u ženskom rodu (*učiteljica*), ili rodno stereotipno u muškom rodu (*detektiv, reporter, prijatelj, nastavnik*). Važno je istaći da je ipak preovlađujuća primena istovremenog navođenja profesija u ženskom i muškom rodu (*učitelj/učiteljica*). Postoje i primeri naizmenične upotrebe naziva profesija (u jednom slučaju se navodi *grupa mlađih naučnika*, a u drugom *grupa mlađih naučnica*).

2.8. Model uspeha i postignuća za muškarce i žene

U priručniku *Ja i drugi* promovisani su *uspeh u obrazovanju* i *pobeda u takmičenju*. I jedan i drugi vid uspeha je podjednako pripisan i dečacima i devojčicama.

U *Otkrivaonici 4* primeri uspeha su opisani u 39 slučajeva. U 19 slučajeva uspeh se ilustruje *zauzimanjem rukovodećeg položaja* (10 muškaraca, četiri žene, pet osoba oba pola). Druga najčešćalija definicija uspeha je *uspeh u obrazovanju* (devet) i podjednako je ilustrovana muškim i ženskim likovima (četiri žene i pet muškaraca). Kada se radi o uspehu i postignuću, u ovom priručniku se devojčice predstavljaju kao uspešne u košarci i kompjuterskim igrama, što smatramo dobrim primerom razbijanja stereotipa.

U *Radnoj svesci 2* nije prikazan nijedan model uspeha i postignuća.

3. Glavni nalazi

Rodna analiza nastavnih planova i programa od I do IV razreda osnovne škole pokazala je da se teme propisane programom mogu u priručnicima i u konkretnoj realizaciji programa upotpuniti rodnim aspektom razvoja ličnosti i socijalnog učenja. Izgradnja svesti o samopoštovanju i samopouzdanju kod devojčica i devojaka posebno je pitanje na koje treba obratiti pažnju iz perspektive roda. Što se tiče dečaka i mladića, važno je učenje tehnika za prevladavanje neprijatnih emocionalnih stanja, uočavanje i

prihvatanje razlika, kao i proces učenja neagresivnih modela samopotvrđivanja. Ove teme i pitanja služe da učenici/e steknu uvid u sopstveno iskustvo i iskustvo drugih, a to dalje otvara socijalno-psihološki prostor za dekonstrukciju usvojenih rodnih modela ponašanja i rodnih obrazaca percepcije sveta oko sebe.

Kvantitativna i tematska analiza nastavnih materijala pokazuje vidan pomak u osjetljivosti za rodnu dimenziju. Vidan je napor da se uravnoteži broj predstavljenih muških i ženskih likova, u čemu je najuspešnija *Otkrivaonica 4*.

U odnosu na posebne dimenzije predstavljanja rodnih odnosa analiza pokazuje sledeće opšte rezultate. U pregledanim priručnicima za niže razrede osnovne škole u priličnoj meri je zadržana stereotipna rodna podela porodičnih uloga: izuzev *Radne sveske 2* u ulogama roditelja dominiraju ženski likovi, a deca i unuci su mahom dečaci. U profesionalnim ulogama napravljen je iskorak iz tradicionalno muškog profesionalnog sveta. Ipak, sa izuzetkom *Radne sveske 2*, učitelji/ce su mahom žene.

Aktivnosti koje likovi obavljaju uglavnom su stereotipno podeljene: ženski likovi su i dalje više prikazani u aktivnostima brige, nege, podučavanja i vaspitavanja, a muški u odlučivanju ili sportskim aktivnostima. *Radna sveska 2*, za II razred, pak, čini veliki i uspešan napor ka dekonstrukciji rodno stereotipnih aktivnosti.

Iako je vidan pokušaj da se i dečacima i devojčicama pripisuju slične lične osobine, još uvek preovaladavaju stereotipni opisi devojčica kao plačljivih, manipulativnih i pasivnih, a dečaka kao preduzimljivih, radoznalih, hrabrih, drskih, i neodgovornih. Ipak, u *Radnoj svesci 2 Žirafko – dečak*, predstavljen je kao nežan i brižan. Istočemo i dobar pokušaj podsticanja izražavanja nežnih emocija u „kutku ljubavi”, u kome i devojčice i dečaci pišu o tome kako pokazuju ljubav i šta im se posebno sviđa, a šta ne sviđa kod „simpatije”, da bi zatim sačinili „zajedničku listu znakova ljubavi”.

U porodičnim relacijama deca su najčešće predstavljena u relacijama sa majkama i babama. Potpuna nuklearna porodica je dominantan prikazani model porodice, mada se u *Otkrivaonici 4* pojavljuju i alternativne porodice – sa jednim roditeljem ili sa usvojenim detetom. *Radna sveska 2* sadrži najviši stepen individuacije deteta predstavljenog van porodičnog konteksta, a relacije sa roditeljima ne sugeriraju nijedan poseban oblik porodice.

Rezultati naše analize pokazuju da je jezik koji je upotrebljen u sva tri udžbenika u najvećoj meri rodno osjetljiv, što ukazuje na veliki napor da se princip rodne ravnopravnosti u jeziku poštuje. Rodno stereotipna upotreba jezika je ipak zadržana kod naziva zanimanja, pa tako imamo da su *direktor i šef*

samo muškarci, kao i *pedagog* i *psiholog* (uprkos brojčanoj dominaciji žena u ovim profesijama).

Dobar pomak je napravljen i u prikazivanju uspeha u obrazovanju i sportskim (takmičarskim) aktivnostima, u kojima su skoro podjednako prikazani i dečaci i devojčice. Ipak, muški likovi su više od ženskih likova prikazani kako postižu uspeh zauzimanjem rukovodećeg položaja.

Na kraju, možemo zaključiti da udžbenici za mlađi uzrast osnovne škole u velikoj meri menjaju stereotipnu patrijarhalnu sliku sveta i uvode principe rodne ravnopravnosti u mnoge segmente nastavnog materijala. Naravno, da bi nastavni materijal odslikavao postavljeni cilj predmeta potrebno je uložiti dodatni napor u demontiranju rodne stereotipizacije porodičnih uloga kroz koje učenici/ce uče i oblikuju svoje ponašanje. Dodatni napor bi trebalo uložiti i u razbijanje stereotipa o ličnim osobinama predstavljenih muških i ženskih likova.

IV

REZULTATI ANALIZE V - VII RAZRED OSNOVNE ŠKOLE

1. Analiza nastavnog plana i programa od V do VII razreda osnovne škole

Generalno posmatrano, zajednički cilj predmeta Građansko vaspitanje od V – VII razreda osnovne škole možemo definisati kao proces izgradivanja saznajnih kapaciteta i praktičnih znanja učenika/ca za participiranje u demokratskom društvu na tri institucionalna nivoa – škola, lokalna zajednica i država. Naime, demokratsko društvo prepostavlja „*građane koji se kolektivno angažuju, zajednički deluju u javnom životu kako bi izrazili svoje interese, težnje i ideje, razmenjuju informacije, ostvaruju zajedničke ciljeve, postavljaju zahteve državi i traže odgovornost nosilaca javnih funkcija*“ (Mimica, 2007:94).

U V i VI razredu zajednički su zadaci koji se odnose na učenje veština i znanja kojima se postiže tolerantna i argumentovana komunikacija koja je neophodna kada se ljudi okupljaju oko ostvarivanja zajedničke ideje ili postizanja nekog cilja. U VII razredu se fokus pomera na usvajanje temeljnih kategorija građanskih kompetencija (građanska prava i slobode, odgovoran i aktivran građanin/ka, građanska odgovornost, individualna prava i opšte dobro, i dr.).

Zadaci u sva tri razreda se razlikuju s obzirom na kontekst javne sfere sa kojim se učenici/učenice susreću. U V razredu je to sticanje znanja i veština o pravilima i procedurama važnim za celokupni život škole i učešće u školskom prostoru. Sledeći razred (VI) čitav paket zadataka pomera na viši nivo života i učešća u javnoj sferi - na upoznavanje prava i odgovornosti koji pripadaju građanima/kama u procesu participacije u lokalnoj zajednici. U VII razredu zadaci su usmereni na osvetljavanje i razumevanje koncepta države i načina realizacije građanskih prava i sloboda, ideje aktivnog građanina/ke i njihovih prava i odgovornosti u odnosu na državu i život u široj društvenoj zajednici.

U celini gledano, program za više razrede osnovne škole koncipiran je iz perspektive rodne neutralnosti. Osnovne teme - problemi zajednice, osnovne kategorije građanskog društva: „građanin“, država i vlast; istorijski razvoj građanskih prava i sloboda, karakteristike odgovornog i aktivnog građanina – definisane su u sadržaju programa bez ikakvog rodnog određenja, kao univerzalno važeće za sve individue. Savremeni koncept demokratije, međutim, uključuje i rodni aspekt, odnosno prepostavlja uvođenje principa rodne ravnopravnosti u sve dimenzije javne sfere i promoviše ideju „*da marginalizacija žena slabti i potkopava demokratiju iznutra*“ (Equality and democracy, 1996:31).

Kada se iz te perspektive pristupi analizi tema za V razred, pre svega onih koje se odnose na aktivizam i participaciju, uočava se da one ne predviđaju upoznavanje učenika/ca sa idejom o ravnopravnosti muškaraca i žena u modernom građanskom društvu. Društvo konstruiše dve odvojene rodne kulture, društvene prakse i institucije. To je, zapravo, realno razlikovanje muškaraca i žena u svim segmentima društvenog života. To, dakako, važi i za dečje kolektive u kojima će se, prema ciljevima programa Građanskog vaspitanja za V razred, raditi na „*slobodi izražavanja stavova i mišljenja o otvorenim pitanjima i problemima, razvijanju sposobnosti kritičkog mišljenja, argumentovanja i zalaganja za sopstvene stavove, povezivanju vlastitog iskustva sa potrebama školske/lokalne zajednice i aktivnom angažovanju u tome*“ i dr. Iskustvo dečaka i devojčica, kao i njihovi stavovi i mišljenja, rezultat su prethodne rodne socijalizacije koju je neophodno razgraditi i ponuditi joj alternativu da bi dečaci i devojčice u jednakoj meri ostvarili svoje potencijale za učešće u životu društvene zajednice.

U programu za VI razred nema nastavnih jedinica koje se izričito bave rodnom problematikom. Teme u programu u koje bismo mogli da uključimo rodno relevantni sadržaj su one koje se bave problemima drustvene zajednice (*Uočavanje problema u društvenoj zajednici*), koji bi mogli biti iz oblasti rodnih nejednakosti, polne/rodne diskriminacije, rodno senzitivne legislative i slično. Ne treba prenebregnuti činjenicu da je posebno polje ispoljavanja diskriminacije - polje rodnih odnosa, ili prostor u kome se odigravaju društveni odnosi muškaraca i žena.¹⁷ Prepoznavanje ukupnog konteksta diskriminacije žena otvara i važno političko pitanje prevazilaženja te diskriminacije.

Takođe, u onim temama koje se bave problemima i izborom problema u lokalnoj zajednici (*Procena prikupljenih podataka, diskusija o problemima, izbor zajedničkog problema*) učenici i učenice bi se mogli, kroz diskusiju, učiniti osetljivijim za rodnu dimenziju problema lokalne zajednice.

U nastavnom programu se na nekoliko mesta rodno stereotipno (u muškom rodu) koristi sintagma *Projekat građanin*, kao da u lokalnim, ali i u široj društvenoj zajednici, nema *građanki* koje bi mogle da primenom znanja stečenih kroz nastavu građanskog vaspitanja uzmu aktivno i odgovorno učešće u životu zajednice.

Građansko vaspitanje u VII razredu osnovne škole definisano je fokusom na širu društvenu zajednicu i specifično na pojmove „politika, država, vlast i građanin“. Već sam ovaj fokus, kao i

¹⁷ Više o tome u: Žunić, 2004.

pojmovi koji se obrađuju, imaju direktnu rodnu dimenziju, ali ona nije našla svoje mesto u nastavnom planu i programu.

Ciljevi i zadaci programa usmereni su na formiranje odgovornih i aktivnih građana/ki jednog društva i omogućavaju da učenici/e shvate značenje demokratije i ulogu aktivnog/e i odgovornog/e građanina/ke. Iako su bitni pojmovi dati kroz „*istorijski kontekst sa namerom da učenici shvate kako je tekaо razvoj građanskih prava i sloboda*“ - što bi trebalo da znači i prava i sloboda građanki, u ovom se priručniku o građankama ne govori. Morali bismo, ipak, napomenuti, da se u okviru istorijskog konteksta razvoja građanskih prava i sloboda, u prilogu za nastavnike/ce, kao primer pominju godine kada su žene u pojedinim zemljama dobitile pravo glasa. Međutim, ne produbljuje se politički kontekst borbe žena za pravo glasa, niti se to bilo gde kasnije pominje u tekstu ili prilozima za učenike/ce. Od osvajanja jednakog prava glasa žena sa muškarcima tokom 19. i 20. veka, prošao je jedan vek i mnoge decenije, a muškarci su, globalno gledano, i dalje aktivniji od žena u politici. Iako politička participacija podrazumeva aktivno i pasivno biračko pravo, odnosno uključenost muškaraca i žena u politički život na osnovu prava i dužnosti koje stiču u okviru svojih ustavom i zakonom garantovanih građanskih i političkih prava, rodne razlike su i dalje suštinski element upotrebe političkih prava. Dakle, postoji rodna razlika u političkoj participaciji, odnosno, postoji ogromna razlika između idealne političke jednakosti i realnosti podzastupljenosti žena u političkom životu.

Možemo reći da su i svi ostali zadaci nastavnog programa ključni sa rodnog aspekta. Na primer: karakteristike odgovornog i aktivnog građanina/ke; odnos između građanskih prava pojedinca/ke i opštег dobra; način razvijanja građanske odgovornosti; volonterski pokret i značaj volonterskih akcija; angažovanost u različitim inicijativama i akcijama; inicijative za postizanje promena u društvenoj zajednici; neophodnost postojanja vlasti; koncept ograničene vlasti i institucija đačkog parlamenta.

U samom nastavnom planu i programu isključivo je upotrebljen rodno stereotipan jezik.

2. Kvantitativna analiza priručnika za nastavnike/ce, V – VII razred

U ovom poglavlju predstavljamo rezultate analize priručnika za više razrede osnovne škole. Analizirani su sledeći priručnici:

4. *Gradansko vaspitanje* za peti razred osnovne škole (drugo dopunjeno izdanje), Republika Srbija, Ministarstvo prosvete i sporta, Beograd, 2006. U daljem tekstu i tabelama ćemo ovaj priručnik označavati sa *Gradansko 5*.
5. *Projekat Građanin VI*: priručnik za nastavnike (*We the people...Project Citizen*, 1996, Center for Civic education, Project Citizen Center for Civic Education, Calabasas, CA and Project Citizen, National Conference of State Legislatures, Denver, CO) - preveo i pojmovnik sastavio Novak Gajić, Građanske inicijative, Beograd, 2004. U daljem tekstu i tabelama ćemo ovaj priručnik označavati sa *Gradansko 6*.
6. Grujić Smiljana, Trkulja Miljana, Vlahović Eleonora i Đuričić Nataša, *Gradansko vaspitanje* za sedmi razred osnovne škole, Republika Srbija, Ministarstvo prosvete i sporta, Beograd, 2006. U daljem tekstu i tabelama ćemo ovaj priručnik označavati sa *Gradansko 7*.

2.1. Kvantitativno prisustvo muških i ženskih likova

Tabela 1: Broj likova/osoba prema polu/rodu i priručniku

priručnik	pol/rod			ukupno
	ženski	muški	oba*	
<i>Gradansko 5</i>	1	161	0	162
<i>Gradansko 6</i>	1	186	17	204
<i>Gradansko 7</i>	11	535	35	581
ukupno	13	882	52	947

*Likovi koji su registrovani u materijalu, ali se nije mogao odrediti pol/rod (npr. dato samo prezime autora/ke), ili je dat gramatički rod u množini

Odsustvo ženskih likova u ovim priručnicima je zapanjujuće. Može se reći, bez preterivanja, da oni opisuju androcentrični svet, u kome se društvenim institucijama, kulturi i istoriji pristupa iz perspektive muškaraca i muškog poglada na svet, koji se univerzalizuje i pripisuje i ženama.

2.2. Kvantitativno pojavljivanje muških i ženskih likova u različitim ulogama

Popisivanje uloga u Građanskom vaspitanju za više razrede osnovne škole nema puno smisla iz perspektive analize rodnih uloga, budući da su gotovo svi likovi muškarci ili likovi oba pola označeni muškim gramatičkim rodom. Jedini lik ženskog pola u Priručniku za V razred (*Građansko 5*) je učenica. Likovi imenovani muškim gramatičkim rodom predstavljeni su u ulogama nastavnika (81), naučnika (20), učenika (18), pojedinaca (15), govornika (18) i drugim profesionalnim ulogama (devet). Većina likova u muškom rodu predstavljena je u ulozi nastavnika. Iako je dominantno mišljenje da postoji sve intenzivnija feminizacija nastavničkog i učiteljskog poziva, po sadržaju ovog priručnika to ne bismo nikada zaključili, naprotiv.

Svih 118 likova, predstavljenih kao nosioci uloga u Priručniku za VI razred (*Građansko 6*), označeni su muškim gramatičkim rodom. Najbrojniji među njima su nastavnici (47), građani (34) i učenici (19). Jedini ženski lik predstavljen u priručniku je učenica Sandra.

Likovi predstavljeni u Priručniku za VII razred (*Građansko 7*) osnovne škole su pre svega učenici (192), od kojih je samo jedna učenica, nastavnici/e (116), od kojih su dve nastavnice i političke uloge (47) u kojima je predstavljen samo jedan ženski lik.

2.3. Kvantitativno pojavljivanje muških i ženskih likova u različitim aktivnostima

S obzirom na to da su skoro svi likovi u priručnicima za više razrede osnovne škole muškog roda, oni su jedino i predstavljeni u nekim aktivnostima. U Priručniku za VI razred nema eksplicitno opisanih aktivnosti. U priručnicima za V i VII razred dominantna aktivnost je podučavanje i obavljaju je muški likovi. Pojavljuje se i nekoliko slučajeva političkih aktivnosti i građanskog aktivizma, koje takođe obavljaju muški likovi.

2.4. Lične osobine predstavljenih likova

Ni u jednom od analiziranih priručnika likovi se ne opisuju kroz lične osobine. Po istom ključu u ovim priručnicima nema prostora ni za predstavljanje različitih modela porodice. Kao što smo već komentarisali u analizi nastavnih programa, odsustvo ličnih obeležja u predstavljanju likova u Građanskom vaspitanju proizlazi iz pristupa konceptu „građanina“ i javne sfere kao bezličnim, neutralnim (i rodno neutralnim) i ispräžnjenim od svakog partikularističkog sadržaja i partikularističkih

identiteta. Nasuprot ovakvom konceptu treba uvažiti i pristupe prema kojima status građanina/graćanke nije samo pasivno ili aktivno učeće u političkom životu, nego podrazumeva i slobodno raspolaganje brojnim manjinskim, regionalnim, kulturnim, socijalnim, sindikalnim, profesionalnim, rodnim i drugim transpolitičkim pravima i odgovarajućim obavezama.

2.5. Odnosi između predstavljenih likova

Preovlađujuće relacije između likova predstavljenih u analiziranim priručnicima dovode u vezu nastavnike/ce i učenike/ce, učenike/ce međusobno i u retkim slučajevima, nosioce političkih uloga.

2.6. Upotreba jezika

Tabela 9: Upotreba jezika prema polu/rodu i priručniku

jezik	priručnik	pol/rod			ukupno
		ženski	muški	oba	
rodno osetljiv	<i>Gradansko 5</i>	0	19	0	19
	<i>Gradansko 6</i>	1	3	13	17
	<i>Gradansko 7</i>	0	16	19	35
rodno stereotipan	<i>Gradansko 5</i>	0	141	0	141
	<i>Gradansko 6</i>	0	172	1	173
	<i>Gradansko 7</i>	6	665	23	694
rodno neutralan	<i>Gradansko 5</i>	0	0	1	1
	<i>Gradansko 6</i>	0	9	2	11
	<i>Gradansko 7</i>	0	0	1	1
ukupno	<i>Gradansko 5</i>	0	161	0	161
	<i>Gradansko 6</i>	1	184	16	201
	<i>Gradansko 7</i>	6	681	42	730

Analizirani priručnici za V, VI i VII razred pisani su pretežno rodno stereotipnim jezikom. Po tome se jasno razlikuju od analiziranih priručnika za niže razrede osnovne škole, koji su pisani rodno osetljivim jezikom.

U Priručniku za V razred (*Građansko 5*) od 161 slučaja upotrebe jezika u rodno relevantnom kontekstu jedan je rodno neutralan, 19 su rodno osetljivi i 141 je rodno stereotipan. Svi slučajevi upućuju na muške likove. Izvorni tekst ima samo dva primera rodno osetljivog jezika, dok se svi ostali primeri rodno osetljivog jezika nalaze u prilozima: *Konvencija o pravima deteta*, *Kartice prava i Istine i zablude o pravima deteta*. To su tekstovi koji pripadaju pravnoj i naučnoj literaturi o dečijim pravima i koji poštuju rodnu osetljivost jezika. Umesno je da se zapitamo zašto naši tekstopisci nisu uspeli da se „inficiraju“ ovakvom praksom?

I Priručnik za VI razred (*Građansko 6*) je pisan rodno stereotipnim jezikom (172). Rodno osetljiv jezik je upotrebljen u samo 17 jedinica posmatranja. Posebno je problematičan rodno stereotipni naslov priručnika: *Projekat građanin*. Reč *građanin* se u tekstu javlja 30 puta, a *građanka* samo jednom i to u citatu iz S. Trojanović, 1902. godina. Inače, ne postoji preciznije informacije o citiranom delu, pošto na kraju priručnika nedostaje spisak korišćene literature, pa se u tri slučaja (od ukupno dvanaest) ne može sa sigurnošću utvrditi pol autora/autorke koji su citirani (tako da smo ih svrstali u kategoriju „oba pola“), dok je u preostalih devet slučajeva citiran muški autor.

Na jednoj od slika, kao naziv škole, stoji „Dositej Obradović“, tako da je pored citiranih muških autora ovo još jedna instanca gde se kao znamenita ličnost (po kojoj je škola dobila ime) navodi muški lik.

Rodno stereotipan jezik je najprimetniji kod korišćenja termina *nastavnik* koji se u jednini u muškom rodu može naći na 47 mesta. U priručniku ne postoji pojam *nastavnice*. *Učenik* je u muškom rodu upotrebljen 14 puta. Takođe, nema nijedne *učenice*.

Rodno stereotipni jezik, kad nisu u pitanju termini *nastavnik* i *učenik*, u priručniku je prisutan u još 86 slučajeva (*autor*, *član*, *istraživač*, nazivi profesija, političkih funkcija, uloga u timu i dr.). Nasuprot tome, rodno osetljiv jezik je izrazito (sedam puta) manje prisutan – u 12 slučajeva. U dva navrata je čak u istoj rečenici u jednom delu upotrebljen rodno stereotipni, a u drugom rodno osetljiv jezik.

I u Priručniku za VII razred (*Građansko 7*) jezik je dominantno rodno stereotipan. Rodno osetljiv jezik je upotrebljen kod 16 jedinica posmatranja, i u pitanju su rečenice koje sadrže muške likove, dok se nijedan ženski lik ne pojavljuje u rečenici sa rodno osetljivim jezikom (od šest registrovanih ženskih likova).

2.7. Model uspeha i postignuća za predstavljene likove

U Priručniku za V razred model uspeha je promovisan u 14 slučajeva (uspešni su likovi muškog roda) i to kroz zauzimanje uglednog profesionalnog položaja. U Priručniku za VI razred uspeh je predstavljen kao postignuće u obrazovanju (11 slučajeva).

Jedini primer uspeha ženskog subjekta:
Sandra je upravo rekla nešto važno što će nam pomoći.

Građansko 7

Kod primera uspeha u Priručniku za VII razred, šest puta je upotrebljen rodno osetljiv (*naučila/naučio, otkrio/otkrila, ...*), a četiri puta rodno stereotipni jezik (glagoli kojima je označen uspeh su u muškom rodu: *stekao, poboljšao, učinio, doprineo, naučio*).

2.8. Poznate osobe – uzori

Sve poznate osobe predstavljene u analiziranim priručnicima su muškarci – mislioci, naučnici, pisci, prosvjetitelji, vladari. U V razredu to su: H. Gardner, Aristotel, u VI - Dositej Obradović, i u VII - Hamurabi, Kir, Platon, Aristotel, Pindar, Kuang Čung, Ciceron, Kralj Džon, Sir Edvard Kuk i Džon Lok.

3. Tematska analiza priručnika za nastavnike/ce

Na samom početku Priručnika za V razred, na naslovnoj strani prvog dela, nalazi se citirana misao devojčice Milice o građanskom društvu. Ona kaže: „*Građansko društvo je društvo u kome se govori o svemu, a niko ne kaže kriv si što si to rekao*“. To je jedini ženski lik koji se pojavljuje u ovom priručniku. Dakle, stroga i krajnja redukovanošć rodnih identiteta i uloga dominantne su specifičnosti i ograničenja ovog priručnika, iz perspektive istraživanja njegove rodne dimenzije. Kao da je škola, obrazovanje ili vaspitanje za demokratsko i građansko društvo „krojeno“ po meri muškog sveta i za taj svet. Čini se da se celokupna društvena organizacija zasniva na jednorodnoj dimenziji. Kroz androcentrični model sveta koji nam nudi, od početka do kraja, ovaj pripručnik pokazuje koliko su autori/ke bili rodno nesenzibilisani, uprkos izazovima koje su teme po svojoj prirodi nosile. Sve liči na ideju Ivana Ilića (Ilić, 1980:57) o *hidden curriculum*, koji uči da kake da je njihova uloga u životu da znaju svoje mesto i da tu ostanu!

U Priručniku za VI razred primećujemo nedoslednost kod osetljivosti na rod/pol građana. Na primer, na strani 6. stoji rečenica: „*Građani su različiti po nacionalnosti, veri, rasi, zanimanju, socijalnom statusu, obrazovanju...*“ u kojoj nije pomenuto da se građani/ke razlikuju i po polu i rodnim ulogama. Nasuprot tome, na strani 47. kod nabranja raznih odlika na osnovu kojih se vrši diskriminacija uvršten je i pol („*Vlastima nije dozvoljeno da prave propise koji nerazumno i nepravdedno diskriminišu ljude po nacionalnosti, veroispovesti, maternjem jeziku, rasi, polu ili životnom dobu*“). U tabeli, na strani 21, gde se navode primjeri za probleme zajednice, kao i mere vlasti i građanskih akcija kojima se na njih može reagovati, nema problema i mera iz korpusa rodne problematike.

Tematska analiza Priručnika za nastavnike/ce za VII razred pokazala je da obrađenim temama koje su vezane za ljudska prava, građanska prava i slobode i organizaciju i ograničenja vlasti, nedostaje osvrt na učešće žena u razvoju građanskih prava i sloboda u prošlosti. Tako u okviru nastavne teme *Građanin i politika u prošlosti - poreklo reči politika i građanin, istorijski kontekst razvoja građanskih prava i sloboda, Deklaracija o pravu čoveka i građanina (1789)* propušteno je da se govori o Olimpiji de Guž koja je zbog svog dela *Deklaracija o pravima žene i građanke* (1791) gorela na lomači, jer je „prekoraćila granice svoga pola“¹⁸. Pored toga, moglo se govoriti i o značaju uloga koje su, na primer, imale Meri Vulstonkraft i Meri Astel, naročito u okviru teme *Upoznavanje sa načinima ograničenja vlasti (vladavina zakona)*.¹⁹ Ova tema se može obogatiti njihovim stavovima, jer istorijski gledano angažman ovih izuzetnih žena odgovara vremenskom okviru navedenih muških autora.

U *Prilogu za nastavnike*, u odeljku koji se bavi razumevanjem ljudskih prava, prenosi se deo iz *Povelje Ujedinjenih nacija* iz 1945. godine koji govori o afirmisanju jednakih prava muškaraca i žena. Međutim, jednak tretman osoba različitog pola/roda nije pomenut u *Prilogu za učenike*. Polna/rodna razlika se ne pominje ni u okviru istog teksta kada se govori o diskriminaciji, već se možda naslućuje iz pomalo banalizovanog objašnjenja: „*Zaštita od diskriminacije: zato što jednakost u ljudskom dostojanstvu znači da mi ne treba da vrednjujemo ljude na osnovu beznačajnih fizičkih (ili drugih) karakteristika*“. Mora se

¹⁸ „*Da bi ustav odgovorio ovim zahtevima, u ustavni proces moraju biti ravnopravno uključeni i žene i muškarci. Još u vreme Francuske revolucije i pripreme Deklaracije o slobodama i pravima čoveka, Olimpija de Guž (1775-1793) u Deklaraciji prava žene i građanke, s pravom je odlučno upozorila na legitimno pravo građanki da aktivno participiraju u kreiranju i donošenju ustava. ‘Ustav je ništavan ako većina pojedinaca koji čine naciju nije učestvovala u njegovom donošenju’, zapisano je u ovoj Deklaraciji*“ (Pajvančić, 2007:20).

¹⁹ „*Ako apsolutna vlast nije neophodna u državi, kako to da je neophodna u porodici? (...) Ako su svi muškarci rođeni slobodni, kako to da su sve žene rođene kao robinje? Kao što mora da jesu, jer stvorenje podređeno promenljivoj, neizvesnoj, nepoznatoj i arbitrarnej volji muškarca, u savršenom je stanju ropstva*“ (Vulstonkraft, 1994:9).

skrenuti pažnja na to da te „beznačajne karakteristike”, kako se u prilogu kaže, za nekoga znače razliku između života i smrti (nasilje u porodici, diskriminacija LGBT populacije, Roma, seksualna zloupotreba, trgovina ljudima...).

U *Prilogu za nastavnike*, u nastavnoj temi *Gradanin i politika u sadašnjosti – pojmovi politika i građanin u savremenom društvu, Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (1948)*, određuju se različita značenja pojma građanin (a ne građanin/ka), prema tipu prava. U okviru prirodnih prava pominje se „pravo na telo”, ali se ne razjašnjava šta se pod time misli, iako se može prepostaviti da je u pitanju pravo žena na sopstveno telo i pravo na rađanje (i nerađanje). Kada se dalje govori o pravima, kao rezultat civilizacijskih procesa navodi se „pravo žena na reprodukciju” (pravo na abortus). Pominjanje ovog, u nekim sredinama još uvek osporavanog prava, po našem mišljenju zahteva detaljnije objašnjenje u Priručniku za VII razred.²⁰ Koja pitanja i koji problemi su u osnovi tog prava? Zašto je to pravo rezultat civilizacijskih procesa? Ko se time bavio? Na koji način se došlo do tog prava? Šta se u vezi sa tim pravom još uvek smatra spornim i zašto? Bez odgovora na ova pitanja „pravo na telo” i „pravo žena na reprodukciju” učenicima VII razreda se može lako sugerisati da je osnovno obeležje žene njena biološka konstitucija - „anatomija je njena sloboda”, a njena osnovna društvena uloga – reproduktivna.

Sadržaj pojma *građanin* čini i politički subjektivitet koji je iznad svih drugih određenja (klasnih, nacionalnih, verskih). Ne pominju se polna/rodna određenja. S obzirom na istorijski razvoj statusa *građanina* koji se u početku odnosio samo na bele muškarce sa pravnim subjektivitetom i određenim imovinskim statusom (i prema tome isključivao žene), lako je protumačiti pojам *građanina* kao kategoriju koja se odnosi samo na muškarce (doduše obuhvata ih sve - bez obzira na klasne, nacionalne i verske razlike).²¹ Ovo je posebno pojačano sistematskom upotrebom rodno stereotipnog oblika muškog roda u jednini - *građanin* kroz čitav Priručnik.

²⁰ O tretmanu reproduktivnih prava žena u srpskim medijima vidi Đorić/ Gavrilović, 2007.

²¹ Kerol Pejtmén smatra da bismo uopšte mogli da raspravljamo o konsekvcencama konstituisanja građanskog društva, kao patrijarhalnog ili muškog poretku, onda se moramo suočiti i sa činjenicom geneze patrijarhalnog političkog prava koje muškarci primenjuju nad ženama. To znači da su u društveni život, žene bile uključene kao „žene”, odnosno, kao bića koja njihova ženskost i telesnost sprečava da uživaju isti položaj kao i muškarci. Dakle, kako kaže K. Pejtmén, žene (o tome govore klasični tekstovi u teoriji ugovora) ne mogu da transcendiraju svoju prirodu, telesnost i polne nagone, odnosno, žene ne mogu da razviju politički moral kao muškarci. Što znači da su teoretičari društvenog ugovora postavili „polnu razliku kao političku razliku, razliku između prirodne slobode muškaraca i prirodne podložnosti žena” (Pateman, 1998:13).

U okviru tema *Dete kao građanin – Konvencija o pravima deteta kao polazište za određivanje mesta i uloge deteta kao građanina; Deca i odrasli kao građani – sličnosti i razlike* (u *Prilogu 2 za nastavnike*) navodi se da je policija jedan od nosilaca zaštite prava deteta i da policija ima ulogu u sprečavanju nasilja. Smatramo da je potrebno detaljnije objasniti ulogu policije, specifično u okviru nasilja nad ženama i decom, kako bi učenci/ce imali/le potpunu informaciju kome da se obrate u slučaju da su žrtve ili svedoci/kinje nasilja.

U okviru teme koja se bavi organizacijama civilnog društva (u *Prilogu 1 za nastavnike*), navodi se da su te organizacije po svojim ciljevima i delatnostima veoma raznovrsne „*obrazovne, mirovne, istraživačke, rade na zaštiti i unapređivanju ljudskih prava, ostvarivanju socijalnih, kulturnih ili ekonomskih potreba, mogu se baviti unapređenjem položaja određenih marginalizovanih grupa, kao što su mlađi, osobe s invaliditetom, izbeglice...*” Međutim, ne navode se organizacije za zaštitu prava žena, niti se problematizuje tema zašto se žene mogu smatrati marginalizovanom grupom čija prava treba promovisati i štiti. Bitno je ipak napomenuti da na kraju ovog teksta stoji da usklađivanje potreba pojedinca/ke sa potrebama šire zajednice podrazumeva i „*Usklađivanje i zadovoljenje potreba [koje] se ostvaruje po različitim osnovama: verskoj, polnoj, rasnoj, etničkoj, kulturnoj, socioekonomskoj*“.

Kada se govori o principima demokratije i demokratskom odlučivanju, ima prostora da se govori o izbornim kvotama za žene,²² naročito što bi to onda kasnije trebalo povezati sa temama vezanim za đački parlament i učešćem učenica u radu đačkog parlamента.

4. Glavni nalazi

Rodna analiza obrazovnog materijala za predmet Građansko vaspitanje u višim razredima osnovne škole ukazuje na jedan potpuno androcentričan svet. Nastavni planovi i programi za ovaj predmet nemaju nijednu jasno istaknutu temu koja se bavi rodnom tematikom, iako je tematska analiza pokazala

²² „*Sledeći međunarodne standarde ustavi propisuju mogućnost preduzimanja mera afirmativne akcije u cilju otklanjanja svake neposredne ili posredne diskriminacije i neophodnih za ostvarenje ravnopravnosti, potrebne zaštite i napretka za lica ili grupe lica koja se nalaze u nejednakom položaju, da bi im se omogućilo potpuno uživanje ljudskih i manjinskih prava pod jednakim uslovima. Mere afirmativne akcije se ne smatraju diskriminatornim, a primenjuju se sve dok se ne postigne cilj zbog koga su ove mere uvedene... Među najefikasnijim merama je svakako određena kvota za manje zastupljeni pol na listi kandidata. Na svakoj listi kandidata mora biti nominovano najmanje 30% kandidata manje zastupljenog pola*” (Pajvančić, 2005:21-24).

da je to moglo biti učinjeno na dosta mesta. Odsustvo ženskih likova u ovim priručnicima je zapanjujuće – od 581 prikazanog lika u priručnicima imamo samo 11 ženskih likova, što čini oko 2%. Iz ove očigledne nejednakosti u zastupljenosti ženskih likova proistekli su i svi ostali nalazi. Gotovo svi likovi prikazani u nekoj ulozi su muškarci, dok su retki ženski likovi prikazani u ulozi učenica, nastavnica i, u jednom slučaju, u političkoj ulozi. Isti slučaj je i sa aktivnostima koje isključivo obavljaju muški likovi (u pitanju su obučavanje, građanski aktivizam i pojedine aktivnosti iz sfere politike). „Rodno neutralni“ pristup konceptu *građanina* dovodi do toga da su likovi u Građanskem vaspitanju predstavljeni bez ličnih obeležja, a javna sfera ispraznjena od svakog partikularističkog sadržaja i identiteta. Nasuprot tome, postoje i pristupi prema kojima status građanina/ke nije samo pasivno ili aktivno učešće u političkom životu, nego podrazumeva i slobodno raspolažanje brojnim manjinskim, regionalnim, kulturnim, socijalnim, sindikalnim, profesionalnim, rodnim i drugim transpolitičkim obeležjima, pravima i odgovarajućim obavezama.

Odnosi između likova su u najvećoj meri odnosi između nastavnika/ca i učenika/ca. Za razliku od nižih razreda, ovi priručnici su pisani pretežno stereotipnim jezikom. U priručnicima za V i VI razred kao modeli za uspeh muških likova prikazani su zauzimanje uglednog profesionalnog položaja i uspeh u obrazovanju. U priručniku za VII razred samo u jednom slučaju se javlja primer uspeha ženskog lika. Sve poznate osobe predstavljene u analiziranim priručnicima su muškarci.

Na kraju, možemo konstatovati veliku razliku između priručnika za učenike/ce od I do IV razreda i priručnika za nastavnike/ce od V do VII razreda osnovne škole, s obzirom na uključenost rodno osjetljivih sadržaja u nastavne materijale. Od izuzetnih napora koji su učenjeni u priručnicima za niže razrede, u priručnicima za više razrede nije ostalo ništa. Žene, ženski likovi, njihove aktivnosti i problemi njihovog društvenog angažovanja skoro su potpuno isključene iz tematike kojom se ovi priručnici bave.

Čini se da je potrebno potpuno redefinisanje nastavnih planova i programa, kao i ostalog nastavnog materijala za više razrede osnovne škole, kako bi predmet Građansko vaspitanje za učenike/ce na ovom uzrastu odgovorio ciljevima izgradњanja vrednosnog sistema, saznajnog kapaciteta i praktičnih znanja učenika/učenica za kompetentno i efektivno učestvovanje u demokratskom društvu u kome su u jednakoj meri zastupljeni/e i predstavljeni/e svi/e njeni/e članovi/ce.

V

REZULTATI ANALIZE I - IV RAZRED SREDNJE ŠKOLE

1. Uvod

U ovom delu knjige predstavljamo rezultate analize rodnog sadržaja Građanskog vaspitanja za srednju školu. Fokus predmeta Građansko vaspitanje u nižim razredima osnovne škole bio je proces samoosvešćivanja i individualizacije, u višim razredima osnovne škole učenici/e upoznaju potrebe i prava dece i podstiče se njihovo aktivno učešće u rešavanju problema u školi i lokalnoj zajednici. U srednjoj školi se u Građansko vaspitanje uvodi jedna potpuno nova oblast, a to je upoznavanje sa demokratskim društvom i njegovim institucijama.

U nastavnom planu i programu Građanskog vaspitanja za srednju školu stoji: „*Opšti cilj predmeta je da učenici...steknu saznanja, razviju sposobnosti i veštine i usvoje vrednosti koje su prepostavke za celovit razvoj ličnosti i za kompetentan, odgovoran i angažovan život u savremenom građanskom društvu u duhu poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, mira, tolerancije, ravnopravnosti polova, razumevanja i prijateljstva među narodima, etničkim, nacionalnim i verskim grupama*“ (Dejanović i dr. 2002:12). Ovde se izričito govori o tome da će se kroz specifično definisane zadatke, teme i radionice, a na principima aktivnog učenja, učenici/ce ospesobiti da postanu građani/ke²³ koji/e aktivno i odgovorno učestvuju u demokratskom društvu (kroz različite vrste političkog delovanja), koriste kritičko mišljenje, unose sopstveno poznavanje ustavnih i zakonskih odredbi, i koji/e poštuju prava svih i uvažavaju kulturnu i društvenu različitost koja postoji u svetu. Mislimo da u ovaj korpus aktivnosti treba uključiti i pitanje poštovanja rodne ravnopravnosti. Analizirali smo sledeći nastavni materijal:

7. Dejanović Vesna, dr Mirjana Pešić, dr Dragan Popadić, Slavica Kijevčanin, Marija Krivačić, Snježana Mrše i Danijela Petrović ed., *Vodič za nastavnike - Građansko vaspitanje za 1. razred srednje škole*, Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Beograd, 2002. U daljem tekstu i tabelama ćemo ovaj priručnik označavati sa *Građansko 1.*

²³ *Građanin/ka* – pripadnik/ca demokratske zajednice koji/a ima i koristi prava i slobode, preuzima odgovornosti i ispunjava obaveze prema zajednici. Uloga građanina/ke podrazumeva aktivan i odgovoran odnos prema društvenim pojавama, učešće u biranju i kontroli vlasti; građanin/ka može da bira i da bude biran/a za vršioca vlasti. Kako osnovna ljudska prava i odgovornosti ne mogu biti manja ili veća, nego su jednaka za sve ljude, tako i politička prava moraju biti jednaka za sve državljanje/ke unutar jedne države. U procesu demokratizacije građani/ ke treba da razvijaju kritičko mišljenje i uočavaju razlike između stvarnog i proklamovanog, poriču spolja nametnute autoritete, vrednosti i odluke. (Ilić Šunderić, 2008: 87)

8. dr Mirjana Pešić, dr Dragan Popadić, mr Lidija Radulović, mr Danijela Petrović, dr Nevena Vučković-Šahović, Vesna Dejanović, Slavica Kijevčanin i mr Snježana Mrše ed., *Vodič za nastavnike - Građansko vaspitanje za 2. razred srednje škole*, Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Beograd, 2002. U daljem tekstu i tabelama ćemo ovaj priručnik označavati sa *Građansko 2.*
9. profesor dr Dragan Popadić, profesor dr Ilija Vujačić, mr Danijela Petrović, Miljenko Dereta, Zagorka Aksentijević, Radmila Gošović, Marija Rudić, Tanja Azanjac, Nataša Đuričić, Vera Ocić ed., *Vodič za nastavnike - Građansko vaspitanje za 3. razred srednje škole*, Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Beograd, 2004. U daljem tekstu i tabelama ćemo ovaj priručnik označavati sa *Građansko 3.*
10. dr Nada Korać, mr Zorica Marić, mr Saša Gajin, Leonora Vlahović, Nataša Đuričić ed., *Priručnik za nastavnike - Građansko vaspitanje za 4. razred srednje škole*, Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Beograd, 2005. U daljem tekstu i tabelama ćemo ovaj priručnik označavati sa *Građansko 4.*

Analiza će biti prikazana kroz tri celine. Prvo će biti prikazana rodna analiza nastavnih planova i programa sa posebnim osvrtom na izabrane sadržaje programa. Nakon toga će biti prikazana kvantitativna i kvalitativna analiza u odnosu na rodne i profesionalne uloge, aktivnosti, modele/uzore koji su prikazani u nastavnom materijalu, kao i na lične karakteristike, kognitivne sposobnosti i mogućnosti pripisane muškim i ženskim likovima. Sledeći odjeljak činiće dublja kvalitativna analiza *Priručnika za nastavnike* sa predlozima za obogaćenje njihovih sadržaja.

2. Analiza nastavnog plana i programa od I do IV razreda srednje škole

Nastavni planovi i programi za predmet Građansko vaspitanje od I do IV razreda srednje škole strukturisani su oko opštег cilja predmeta, koji smo naveli u uvodu ovog poglavљa. Realizacija ovog cilja, kroz zadatke, teme i konkretnе radionice, upoznaje učenike/ce sa njihovim pravima i odgovornostima, osnovnim principima i postulatima demokratskog društva, i zakonskim odredbama. Kao zajedničku nit koja se provlači kroz sva četiri programa prepoznajemo jasnu usmerenost na razvoj sposobnosti kritičkog rasudovanja i odgovornog odlučivanja i delanja, na osnovu poznavanja osnovnih institucija demokratskog društva i mehanizama njihovog funkcionisanja.

Teme kroz koje se realizuje osnovni cilj predmeta u *Vodiču za nastavnike* za I razred srednje škole bave se pitanjima ličnog identiteta, razlika, stavova koje imamo prema drugim ljudima i grupama, načinima izražavanja sopstvenog mišljenja i komunikacije sa drugima, prirodom i načinom regulisanja odnosa u grupi/zajednici, kao i nenasilnim rešavanjem konflikata. Kroz prepoznavanje karakteristika, sličnosti i razlika između pojedinaca/ki i grupe, preko savladavanja tehnika nenasilne komunikacije, učenici/e postepeno stiču veštine neophodne za tolerantno društvo, u kome se poštuje princip ravnopravnosti pojedinaca/ki i grupe. Stečene veštine nalaze svoju primenu kroz sagladevanje potencijalnih oblika saradnje i sukoba u grupi/zajednici, sa izrazitim naglaskom na sprečavanju nasilja.

U II razredu uvode se teme koje se bave pitanjima prava i odgovornosti. Učenici/e se upoznaju sa konceptom ljudskih prava i prava deteta i međunarodnim konvencijama i kroz to razvijaju osetljivost na kršenje prava i spremnost za zaštitu sopstvenih i tudihih prava. Kroz praktičan rad oni uče metode i tehnike zaštite ljudskih prava i prava deteta, identifikuju relevantne probleme u školskoj sredini i planiraju akcije kojima bi se na primere kršenja prava moglo reagovati.

Program za III razred pomera fokus sa ličnih identiteta i prava na javnu sferu demokratskog društva. Uvode se nove teme kao što su demokratija i politika, građansko društvo (pojam, karakteritsike i vrednosti), načini participacije građana/ki u procesu odlučivanja. Naročito je bitno istaći da program priprema i podstiče učenike/ce na političku participaciju i građansku inicijativu.

Sadržaj programa Građanskog vaspitanja za IV razred srednje škole, pored toga što upućuje na sistematizaciju dotadašnjeg gradiva i poziva se na prethodno usvojena znanja i veštine, donosi dve nove teme. Kroz temu *Svet informacija* učenici/e se upoznaju sa svetom informacijom, sa Zakonom o slobodnom pristupu informacijama i značaju koji on ima u cilju ostvarivanja jednog od osnovnih ljudskih prava – prava na informisanje. U okviru ove teme učenici/e se upoznaju i sa veoma bitnim aspektom sveta informisanja – masovnim medijima. Uče se odgovornom pristupu medijskim sadržajima, razumevanju i tumačenju medijskih poruka. Druga tema koja je našla mesto u ovom programu je aktivno uključivanje u svet profesionalnog obrazovanja i rada. Program je orijentisan na izlazak učenika/ca iz školske sredine, zauzimanje mesta u novom društvenom okruženju i jačanje njihovih kompetencija za zadovoljavanje potreba i interesa u novima okolnostima.

Sagledavajući sve napred izloženo, možemo reći da Građansko vaspitanje u srednjoj školi razvija veštine i znanja koja su neophodna za razvoj automne i odgovorne ličnosti koja, poštujući

različitosti u svom okruženju, koristeći tehnike nenasilne komunikacije, poštujući i štiteći prava i odgovornosti svih, postaje aktivni/a i kompetentni/a član/ica demokratski organizovanog društva.

Kada su nastavni planovi i programi za srednju školu analizirani u odnosu na rodnu dimenziju, pokazalo se da nijedan analizirani plan i program ne sadrži eksplicitno formulisanu temu koja je relevantna za razumevanje odnosa rodne nejednakosti.²⁴ Međutim, analiza je pokazala i to da veliki broj predloženih zadataka, tema i radionica daje prostora za uključivanje rodno osetljivih sadržaja i samim tim rodno osetljivog razvoja građanske svesti kod devojčica i dečaka.

Prva tema u Priručniku za I razred srednje škole, *Ja, mi i drugi*, indirektno sadrži rodni aspekt jer se osećanje samopoštovanja ne može razviti bez uvažavanja sopstvenog identiteta kao osobe, što podrazumeva i rodnu dimenziju. Međutim, ovaj zadatak bi trebalo dopuniti direktnim fokusom na rodni identitet, naročito ako uzmememo u obzir pitanja raznolikosti rodnih identiteta i probleme višestruke diskriminacije, koji iz tih identiteta mogu proizaći²⁵. Takođe, mislimo da treba razgovarati o društvenoj konstrukciji razlika među ljudima. Nespecifikovano i načelno zalaganje za poštovanje razlika među ljudima često pretpostavlja da su te razlike nužne i neizbežne.²⁶ Temu koja se bavi nasiljem i mirom neophodno je razmatrati i iz rodne perspektive i dati joj pripadajući rodni aspekt. Program ne sadrži tematizaciju različitih vrsta nasilja zasnovanih na rodu (psihičko, fizičko i sve češće seksualno nasilje), iako se one pominju u radionicama predloženim u priručniku. Nasilje zasnovano na rodu, a ne samo vršnjačko nasilje, nešto je što je svakodnevica učenika/ca. Pored toga, rodni aspekt nasilja i mira sadržan je u novom konceptu mira i bezbednosti²⁷. Podsticanjem nenasilne komunikacije i kulture dijaloga mogu se redefinisati stereotipne rodne uloge, a takođe i razvijati tolerancija u društvu i mirno rešavanje sukoba.

²⁴ Pod temama relevantnim za razumevanje odnosa rodne nejednakosti podrazumevali smo teme vezane za socijalnu organizaciju reprodukcije vrste, različite društvene uloge žena i muškaraca, socijalnu i kulturnu uslovljenošć diferencirane socijalizacije dečaka i devojčica i konačno odnose između muškaraca i žena u određenim društвима u različitim istorijskim periodima.

²⁵ Npr. diskriminacija Romkinja na osnovu pola – žena i etničke pripadnosti – Romkinja.

²⁶ Što ne znači da one to i jesu (npr. rasa, etnicitet i rod kao društveno konstruisani identiteti i razlike).

²⁷ Rezolucija Saveta bezbednosti UN 1325 insistira na važnosti učešća žena i uključivanju rodne perspektive u mirovne procese, na zaštitu žena od nasilja, posebno seksualnog, u kriznim i ratnim područjima, kao i uključivanju rodne perspektive u mehanizme za primenu mirovnih sporazuma. To je prvi put da Savet bezbednosti UN zagovara, na tako visokom nivou, uključivanje civilnog društva, pre svega žena, u mirovne procese i primenu mirovnih sporazuma (Rezolucija 1325, *Žene, mir, bezbednost*, 2000).

Sadržaj programa u II razredu srednje škole ostavlja širok prostor za osvetljavanje rodnih odnosa. U okviru teme *Prava i odgovornosti*, trebalo bi iz ove perspektive uključiti nastavnu jedinicu koja se bavi zaštitom prava posebnih društvenih grupa, a na osnovu upoznavanja sa: *Konvencijom o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW)*²⁸, *Konvencijom o pravima osoba sa posebnim potrebama (CRPD)*, *Konvencijom o pravima deteta (CRD)* itd. Takvo polazište nastavnicima/ama bi ponudilo osnovu da govore o korenima nejednakosti i nepoštovanja osnovnih zakonskih odredbi, odnosno o patrijarhalnim konceptima i odnosima prema *drugom i drugaćijem*.

Program za III razred srednje škole pristupa institucijama i mehanizmima funkcionisanja građanskog društva i demokratije iz rodno neutralne perspektive. Ovakva perspektiva, prema brojnim teoretičarima/kama,²⁹ može da vodi prenebregavanju posebnih uslova čijim uspostavljanjem žene dolaze u poziciju ravnopravnih građanki koje uživaju poštovanje svih ljudskih prava i prednosti demokratskih institucija. U programu za III razred izostale su teme koje ukazuju na preduslove političke participacije žena, progresivno izjednačavanje žena i muškaraca pred zakonom, osvajanje prava glasa, podudaranje podele na privatno i javno sa polnom podelom društvenog rada, kao i posledice koje na žene ima primena univerzalnih ljudskih prava.³⁰ U naslovljavanju tema u programu koristi se rodno nesenzitivan jezik, pa se na primer jedna od tema zove: *Građanin i društvo*.

Nastavni plan i program za IV razred srednje škole, takođe, ne sadrži posebno izdvojene teme koje su značajne sa rodnog stanovišta, kao što bi mogле biti stereotipne reprezentacije u medijima, polna segregacija u obrazovanju, nastavak školovanja do najviših stepena obrazovanja i polna segregacija na tržištu rada. Naročito je bitno da se u okviru teme *Svet informacija* govori i o rodnom aspektu dostupnosti kako informacija tako i moći da se sa informacijama nešto uradi. Iako se u samim zadacima ističe negovanje kritičkog mišljenja, to bi trebalo konkretizovati podsticanjem kritičkog odnosa prema rodnim stereotipima u medijima. Ulazak u sferu profesionalnog obrazovanja i rada sa rodnog aspekta je izuzetno značajan. Ova tema nema nijednu odrednicu koja analizira problem

²⁸ Ovaj dokument je samo naveden u *Vodiču za nastavnike za II razred*.

²⁹ „Ideja građanstva koja se oslanja na univerzalni i apstraktни pojam individue, nije u stanju da prepozna političku važnost roda. Takva koncepcija građanstva, zbog svoje rodne neutralnosti, rezultira isključivanjem žena i nije pogodna za projekat promocije punog građanstva žena. Prepoznavanje rodnih subjektivnosti otvara put za prepoznavanje raznovrsnosti građanskih praksi” (Phillips, 1998:51).

³⁰ Pregled relevantnih ideja o rodnom aspektu socijalne dimenzije statusa građanin/ka može se naći u Đorić, 2008.

sukoba uloga nakon završetka srednje škole (roditeljstvo/materinstvo ili karijera), kao ni problem profesionalnog napredovanja žena bilo u sferi akademske, bilo neke druge profesionalne karijere.³¹

Gore prikazana analiza ukazuje na to da nastavni planovi i programi, kao obavezujući dokumenti, nemaju integrisane izričite zahteve za rodno senzibilisano građansko obrazovanje. Nastavni planovi i programi ne sadrže zadatke, teme, radionice, predloge, niti obavezujuće aktivnosti koje bi ukazale nastavnicima/ama da je rodna perspektiva sastavni deo ovog predmeta, niti jasne instrukcije o tome na koji način rodnu organizaciju društva predstaviti učenicima/ama. Može se tvrditi da preporučeni radioničarski tip rada, uloga nastavnika/ce kao voditelja/ke, daje dovoljno prostora da se već postojeće i predložene teme osvetle sa rodnog aspekta, a sve u cilju podsticanja razvoja autonomne i odgovorne ličnosti mladića i devojaka, u skladu sa pretpostavljenim opštim ciljem ovog predmeta. S druge strane, može se tvrditi i to da odsustvo obavezujućih tema i jasnih instrukcija ostavlja prostor nastavnicima/ama ne samo da arbitrarno uključe ili isključe rodno relevantne teme iz nastavnih jedinica, već i da u realizaciju nastave uvedu sopstvene predrasude o rodnim ulogama, što će se videti u analizi *skrivenog programa*.

Kao što smo videli, programski ciljevi za sve godine nastave Građanskog vaspitanja za srednju školu, dozvoljavaju uključivanje rodno relevantnih tema, bilo u zadatke i sadržaj programa, bilo u *Uputstvo za nastavnike/ce*. Naročito je bitno uključiti teme koje se bave rodnim identitetima, diskriminacijom zasnovanom na rodu, rodnim aspektima nasilja, kao i pravnim okvirom zaštite ravноправnosti polova. Program bi u višim razredima trebalo nedvosmisleno da govori i o *građaninu* i o *građanki*, da promoviše mere afirmativne akcije kada je u pitanju politička participacija žena, da uputi učenike/ce u neophodnost političke borbe za ravnopravnost polova.³² Takođe, program ovog predmeta u završnoj godini treba dopuniti specifičnim rodno relevantnim temama, kao što su: rodna dimenzija pristupa medijskom prostoru i dostupnost informacija, uloga

³¹ Pojam „stakleni plafon” (glass ceiling) u literaturi je u širokoj upotrebi od 1987. godine, a prvi put je upotrebljen 1970. godine u SAD. Njime se označava pojava karakteristična za nemogućnost žena da u poslovnoj hijerarhiji napreduju do najviših rukovodećih položaja. Metafora “stakleni zidovi” (glass walls) opisuje profesionalno odvajanje žena, koje služi kao barijera i sredstvo da koncentriše žene unutar određenog tipa posla ili delatnosti, ili da ograniči žene na određeni posao ili delatnost. Značajno empirijsko istraživanje ovih fenomena u oblasti javnih politika i ženskog predstavljanja možemo videti u Reid/Kerr/Miller, 2003. O istom fenomenu govorи i P. Burdije u knjizi *Vladavina muškarca* (Burdije, 2001).

³² Više o tome u Žunić, 2005.

medija u promovisanju rodnih stereotipa, rodno uslovljena profesionalna podela rada i diskriminacija na radnom mestu.

Na kraju bismo napomenuli da su svi planovi i programi pretežno pisani korišćenjem gramatičkog muškog roda u množini, koji se u zvaničnom srpskom jeziku smatra rodno neutralnim (nastavnici, učenici...), mada postoje i primeri rodno stereotipnog jezika (učenik, građanin...). Takođe, *Uputstvo za nastavnike* sadrži i deo o oceni uspešnosti kojom se vrednuje napredovanje učenika/ca u ovom predmetu, a koja je rodno stereotipno formulisana: *uspešan, veoma uspešan*.³³

3. Kvantitativna analiza priručnika za nastavnike/ce, I – IV razred srednje škole

3.1. Kvantitativno prisustvo muških i ženskih likova

Tabela 1: Broj jedinica analize i likova prema polu/rodu i priručniku

priručnik	ukupan broj jedinica analize	ukupan broj likova	pol/rod		
			ženski	muški	oba*
<i>Gradansko 1</i>	1018	1187	152	574	461
<i>Gradansko 2</i>	607	737	77	274	386
<i>Gradansko 3</i>	587	712	13	293	406
<i>Gradansko 4</i>	557	582	4	568	10
ukupno	2769	3217	246	1709	1263

*Likovi koji su registrovani u materijalu, ali se nije mogao odrediti pol/rod (npr. dato samo prezime autora/ke), ili je dat gramatički rod u množini

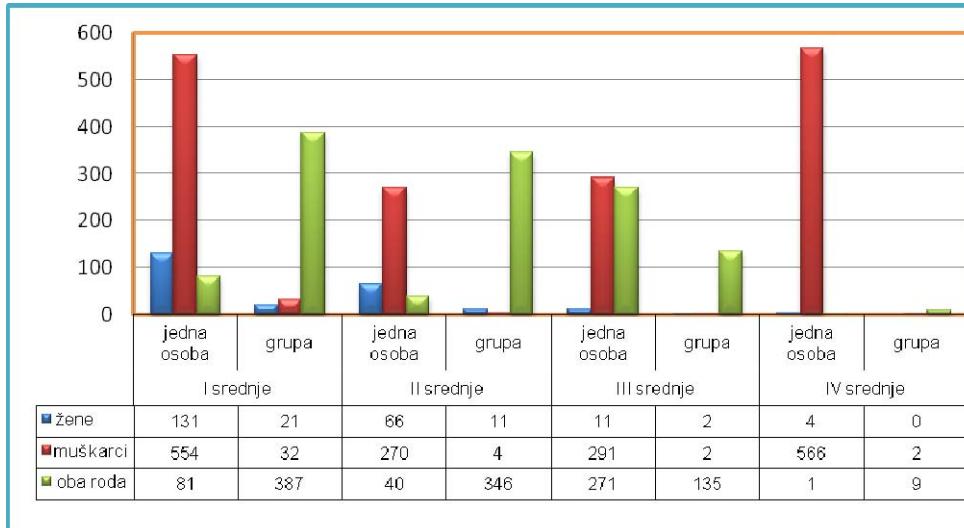
Prva stvar koja upada u oči kada se pogleda Tabela 1 je zapanjujuće mali broj ženskih likova. Naime, od ukupno 3217 likova, koliko je u materijalu registrovano, samo 246 (7.7%) je ženskog roda, dok je 1709 (53.1%) likova muškog roda. Dodatna 1263 (39.2%) lika registrovana su pod „oba pola“, u situacijama

³³ Na Okruglom stolu i prezentaciji istraživanja *Analiza rodnih sadržaja u nastavnom materijalu u osnovnom i srednjem obrazovanju u Srbiji* (održanom 8. juna 2010. godine, Palata Srbije, Beograd), dobili smo informaciju da se trenutno radi na rodnosjetljivom jeziku u školskim dokumentima.

kad su bile u pitanju ili grupe likova, ili je navedeno samo prezime autora/ke, ili kada je korišćen gramatički muški rod u množini.

Uočavamo da se ukupan broj registrovanih likova smanjuje iz razreda u razred, što se može dovesti u vezu sa samim programom koji se u prva dva razreda bavi ličnim planom, a onda se u trećem i četvrtom razredu fokus programa prenosi na generičke pojmove građanstva i države. Samim tim, u prvoj godini, koja se bavi identitetima, ima najviše ženskih likova, dok se u četvrtom razredu pominju samo četiri ženska lika. Taj linearni trend, međutim, ne važi za muške likove. Njih je nešto manje u II i III razredu, s obzirom na generalnu priču o pravima i odgovornosti, politici i državi, ali ih je jako puno u I razredu kada se govori o identitetima i razlikama, kao i u IV, kada se govori o sferi informacija, institucijama građanskog društva i pristupu tržištu rada. Izuzimajući IV razred, broj likova registrovanih pod kategorijom „oba pola“ sličan je u analiziranim priručnicima, s obzirom da se mahom kroz priručnike koristio gramatički muški rod u množini (npr. *nastavnici, učenici*) koji je u standardizovanom srpskom jeziku rodno neutralan.

Grafik 1: Kvantitativno pojavljivanje likova u priručnicima

Grafikon 1, na prethodnoj strani, slikovito nam prikazuje ne samo gore navedene brojke, već i raspored pojavljivanja likova pojedinačno i u grupi. Raspored likova u kategoriji „oba roda“ na indirekstan način pokazuje izbor strategije izbegavanja rodno stereotipnog jezika u priručnicima: *jedna osoba* u kategoriji „oba roda“ označava rodno osetljiv jezik (*nastavnik/ca*), dok *grupa* u kategoriji „oba roda“ označava rodno neutralan jezik (*nastavnici*). Uočavamo da u priručnicima za I i II razred preovlađuje izbor rodno neutralnog jezika, dok je u priručniku za III razred izbor pao na rodno osetljiv jezik. Priručnik za IV razred je dosledno pisan rodno stereotipnim jezikom (*nastavnik*)³⁴.

3.2. Kvantitativno pojavljivanje muških i ženskih likova u različitim ulogama

Tip uloga koje se pojavljuju u priručnicima za Građansko vaspitanje u srednjoj školi određen je sadržajem predmeta u celini za ovaj uzrast i za svaku godinu posebno. Rezultati analize muških i ženskih likova u različitim ulogama predstavljeni su u tabelama 2-5.

Tabela 2: Uloge po polu/rodu - *Gradansko 1*

uloga	pol/rod			ukupno
	ženski	muški	oba	
nastavnici/e	4	189	25	218
učenici/e, omladina/deca	17	54	265	336
roditelji, rodaci, babe i dede	24	11	14	49
profesionalne uloge	1	7	7	15
sve druge	15	23	14	52
ukupno	61	284	325	670

³⁴ Što je, doduše, potpuno u skladu sa odredbom Zakona o osnovama sistema obrazovanja i Zakona o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima, prema kojoj „...termini izraženi u... gramatičkom muškom rodu podrazumevaju prirodni muški i ženski rod lica na koje se odnose“. Po našem mišljenju, problem rodne stereotipnosti jezika se ne rešava proglašavanjem da se muški gramatički rod odnosi i na muškarce i na žene. Njegovo rešavanje, po nama, vodi u pravcu standardizacije rodno osetljivog jezika.

Tabela 3: Uloge po polu/rodu - *Gradansko 2*

uloga	pol/rod			ukupno
	ženski	muški	oba	
nastavnici/e	7	113	35	155
učenici/e, omladina/deca	18	56	211	285
roditelji, rodaci, babe i dede	16	23	57	96
profesionalne uloge	0	22	6	28
sve druge	3	17	14	34
ukupno	44	231	323	598

Tabela 4: Uloge po polu/rodu - *Gradansko 3*

uloga	pol/rod			ukupno
	ženski	muški	oba	
nastavnici/e	7	9	247	263
učenici/e, omladina/deca	0	12	124	136
profesionalne uloge	0	22	4	26
rukovodeće, vladarske, sveštene	1	106	8	115
političke	2	74	21	97
sve druge	1	28	2	31
ukupno	11	251	406	668

U celini gledano dominiraju uloge nastavnika i učenika. Porodične uloge se pojavljuju u priručnicima za I i II razred – tematski obeleženim radionicama o identitetima, razlikama, pravima i odgovornostima. U priručnicima za III i IV razred – tematski posvećenim institucijama građanskog društva, svetu informaciji i profesionalnoj sferi, ove uloge nestaju i pojavljuju se likovi u političkim ulogama. U

Priručniku za III razred, u kome se govori o institucionalnoj organizaciji demokratskog društva, preovlađuju rukovodeće uloge.

Gotovo svim predstavljenim ulogama dominiraju muški likovi, između ostalog i zbog sistematične upotrebe muškog gramatičkog roda za označavanje generičkih pojmoveva: građanin, direktor, predsednik, nastavnik. Najujednačenije predstavljanje muških i ženskih likova je u porodičnim ulogama, i u nešto manjoj meri u ulogama učenika (u priručnicima za I i II razred).

Ja ču igrati ulogu tražioca posla, a učenik dobrovoljac će igrati ulogu mog prvog poslodavca.

Primer uloga u kojima se pojavljuju muški likovi: *Građansko 4*

Tabela 5: Uloge po polu/rodu - *Građansko 4*

uloga	pol/rod			ukupno
	ženski	muški	oba*	
nastavnici/e	0	122	0	122
učenici/e, omladina/deca	0	60	3	63
profesionalne uloge	0	36	0	36
naučnici/e	3	15	0	18
političke	0	93	0	93
sve druge	1	229	0	230
ukupno	4	555	3	562

Zbog sistematične upotrebe muškog gramatičkog roda, ulogom nastavnika dominiraju muški likovi. Ovo je u vidnom kontrastu sa dominantnim predstavljanjem učiteljske profesije ženskim likovima u priručnicima za osnovnu školu u kojima dominiraju učiteljice. Priručnik za III razred je u ovom pogledu najuspešniji u izbegavanju rodnih stereotipa, tako što se nastavnici u većini slučajeva pominju uz upotrebu rodno osetljivog oblika *nastavnik/ca*, čime se sugerira da se u toj ulozi mogu naći i žene i muškarci. Taj isti priručnik je, s druge strane, veoma neuspisan u izbegavanju rodnih stereotipa u predstavljanju rukovodećih uloga jer su ove uloge u gotovo svim slučajevima predstavljene muškim

likovima (odnosno muškim gramatičkim rodom u jednini). U nastavi koja, prema svom sopstvenom cilju, treba da sve učenike i učenice podjednako ohrabri da učestvuju u građanskom i političkom životu do najviših položaja institucionalizovane moći, ovo se može smatrati velikim metodičkim propustom.

Sumarno gledano, mali broj ženskih likova predstavljenih u priručnicima za srednju školu stereotipno je prikazan u porodičnim, nastavnim i učeničkim ulogama. Kvantitativno veće prisustvo muškaraca proizvelo je kvalitativno veliki raspon uloga, koje su većim delom vezane za javnu sferu profesionalnih delatnosti, politike, rukovođenja ili, pak, nauke.

3.3. Kvantitativno pojavljivanje muških i ženskih likova u različitim aktivnostima

Likovi koji su registrovani u analizi, prikazani su u relativno malom broju aktivnosti. U Priručniku za III razred (*Gradansko 3*), u kome se obrađuju institucije građanskog društva i njihovo funkcionisanje, u najvećoj meri su likovi prikazani da nešto rade. Kada ove generalne brojke pogledamo sa rodnog aspekta, vidimo da je najviše žena prikazano u nekoj aktivnosti u Priručniku za II razred (*Gradansko 2*). Broj muškaraca koji nešto rade progresivno raste, da bi u Priručniku za IV razred (*Gradansko 4*) jedino muškarci i bili prikazani u nekoj od aktivnosti.

Tabela 6: Ukupan broj aktivnosti po polu/rodu i priručniku

priručnik	pol/rod			ukupno
	ženski	muški	oba	
<i>Gradansko 1</i>	18	53	63	134
<i>Gradansko 2</i>	29	69	57	155
<i>Gradansko 3</i>	7	106	239	352
<i>Gradansko 4</i>	0	125	0	125
ukupno	54	353	359	766

U I razredu ženski likovi su više prikazani u aktivnostima koje su vezane za brigu o nekome, pričanje ili kulturne aktivnosti, dok su muškarci više prikazani u podučavanju i učenju, ali i u emocionalnim reakcijama na neke životne situacije.

U Priručniku za II razred i muški i ženski likovi su prikazani kako izražavaju emocije i podučavaju. Ipak, ženski likovi su češće prikazani kako rade poslove u domaćinstvu, dok su muški likovi češće prikazani u nekim drugim aktivnostima kao što je npr. igra.

U III razredu, žene su isključivo prikazane kako podučavaju i to u veoma malom broju – njih sedam. Muškarci su prikazani u mnogo raznovrsnijim aktivnostima kao što su političke aktivnosti, podučavanje, odlučivanje, građanski aktivizam, diskusija.

Videli smo u gornjoj tabeli da su u Priručniku za IV razred samo muški likovi prikazani u određenoj aktivnosti. U najvećem broju slučajeva u pitanju je podučavanje, a nekoliko muških likova je prikazano kako traži posao.

Generalno gledano, u I i II razredu gde se još uvek pominje sfera porodice, žene u većoj meri obavljaju aktivnosti u domaćinstvu, dok muškarci obavljaju aktivnosti vezane za javnu sferu, kao što su podučavanje i učenje. U oba razreda, I i II, imamo donekle razbijanje stereotipa time što je dosta muških likova prikazano u emotivnim reakcijama na neke životne situacije. U III i IV razredu fokus priručnika je pomeren na javnu sferu, pa su tako i aktivnosti muških i ženskih likova pomerene u javnu sferu. Međutim, ženski likovi su ovde pretežno prikazani u aktivnostima podučavanja, dok muške likove karakteriše raznovrsnost aktivnosti od kojih je većina političke ili rukovodeće prirode.

3.4. Lične osobine predstavljenih likova

Za razliku od osnovne škole, neke od dimenzija analize rodnog sadržaja nastavnog materijala, kao što su lične karakteristike prikazanih likova, modeli uspeha, poznate osobe, odnosi između likova i struktura porodice, u priručnicima za Građansko vaspitanje za srednju školu nisu bile relevantne zbog specifičnog sadržaja predmeta na ovom uzrastu. Vrednosti na ovim analitičkim dimenzijama registrovane su u relativno malom broju slučajeva.

Kada su u pitanju lične karakteristike možemo reći da su žene u I razredu srednje škole prikazane stereotipno kao pričljive, dok su muškarci prikazani stereotipno kao kavgadžije, ali i kao manipulativni i pravedni.

Uznemiren sam i plašim se. Zbunjen sam jer mislim da sam ja nešto kriv. Nisam siguran kako se osećam. Kao da se vrtim u krugu. Šta da uradim? Kome da se obratim za pomoć?

Primer aktivnosti u kojima emocije pokazuju muški likovi: *Građansko 2*

U II razredu se ženski likovi pojavljuju kao aktivniji, dok se muški pojavljuju kao emotivniji, mada je prisutan i stereotip muških likova kao agresivnih. U III razredu su samo muški likovi prikazani sa nekom karakteristikom, uglavnom kao odgovorni. Četvrti razred je zanimljiv jer pored toga što su sve lične karakteristike u muškom gramatičkom rodu (*preduzimljiv, odgovoran, hrabar, aktivan, saradljiv, pošten, pravedan, kreativan, inovativan...*), najveći broj njih pripada zadatku za učenike/ce gde se od njih očekivalo da izaberu karakteristiku koja ih najbolje opisuje, kako bi na taj način vežbali svoje predstavljanje na budućim intervjuiima za posao.

Tvoja drugarica je veliki tremaroš i kad se uzbudi priča kao „navijena“.

Duca je kavgadžija.

Kad nema posla i kad je nervozan, tata se napije i samo viče i bije po kući: i mamu i mene.

Primer za lične osobine muških i ženskih likova: *Gradansko 2*

3.5. Odnosi između predstavljenih likova

Najučestaliji odnos koji se javlja u ovim priručnicima je odnos između nastavnika i učenika i u IV razredu između političkih predstavnika i građana. U nešto manjem broju u I i II razredu imamo porodične uloge koje su prikazane kroz odnos ženskih članova porodice (mame, babe, sestre) sa decom.

3.6. Predstavljanje porodice

Porodica se pojavljuje jedino u priručniku za II razred srednje škole (u samo sedam jedinica posmatranja). Nijedan model porodice nije izričito promovisan. Ipak, posredno, potpuna nuklearna porodica se smatra poželjnim porodičnim modelom, jer kada se govori o pravima dece bez roditeljskog staranja, oba roditelja su spomenuta kao oni koji bi *normalno* trebalo da brinu o deci.

3.7. Upotreba jezika

Upotreba jezika u rodno osetljivom obliku smatra se sredstvom za povećanje vidljivosti žena u javnom diskursu. U Srbiji, danas, rodno osetljiv jezik tek ulazi u svakodnevnu upotrebu, dok u standardizovanom književnom jeziku to još uvek nije slučaj, iako za to postoje dobro utemeljene i elaborirane preporuke (Savić/Čanak/Mitro/Štasni, 2009).

Grubo posmatrano, da bismo istakli razlike između priručnika, moramo naglasiti da se u priručnicima za I i II razred po jedna trećina jedinica posmatranja u odnosu na upotrebu jezika nalazi u kategoriji rodno

neutralnog, rodno osetljivog i rodno stereotipnog jezika (361 – 451 – 374, u I razredu i 311 – 178 – 248, u II razredu). U Priručniku za III razred podjednako je u upotrebi rodno osetljiv i rodno stereotipan jezik (290 – 237). U Priručniku za IV razred dominira upotreba rodno stereotipnog jezika (540 od 541 jedinice posmatranja). Razlog za ovakvu raspodelu nalazimo u činjenici da se u III i IV razredu govorи o demokratskim institucijama i pozicijama moći koje one nose u vidu državnih funkcija i koje su sve prikazane u gramatičkom muškom rodu. Rodno osetljivim jezikom³⁵ u priručniku za III razred označavane su rečи *nastavnik/ca* i *učenik/ca*.

Tabela 6: Upotreba jezika prema polu/rodu i priručniku

jezik	priručnik	pol/rod			ukupno
		ženski	muški	oba	
rodno neutralan	<i>Gradansko 1</i>	3	21	337	361
	<i>Gradansko 2</i>	7	8	296	311
	<i>Gradansko 3</i>	0	0	2	2
	<i>Gradansko 4</i>	0	0	0	0
rodno osetljiv	<i>Gradansko 1</i>	148	238	65	451
	<i>Gradansko 2</i>	61	72	45	178
	<i>Gradansko 3</i>	6	10	274	290
	<i>Gradansko 4</i>	0	0	1	1
rodno stereotipan	<i>Gradansko 1</i>	0	315	59	374
	<i>Gradansko 2</i>	9	194	45	248
	<i>Gradansko 3</i>	0	236	1	237
	<i>Gradansko 4</i>	3	532	5	540
ukupno	<i>Gradansko 1</i>	151	574	461	1186
	<i>Gradansko 2</i>	77	274	386	737
	<i>Gradansko 3</i>	6	246	277	529
	<i>Gradansko 4</i>	3	532	6	541

³⁵ U slučajevima kada je postojalo slaganje u rodu, broju i licu subjekta i predikata, ili kada nije određen pol subjekta, a predikat je naveden u muškom i ženskom rodu.

Rodno stereotipni jezik u priručnicima za I i II razred srednje škole proizlazi iz označavanja titula i zanimanja muškim gramatičkim rodom (*nastavnik*). Rodno neutralan jezik je najčešće upotrebljavан kada označava oba pola, odnosno kada je u pitanju množina, koja je metodološki u ovom istraživanju prihvaćena kao rodno neutralna. Najveći broj rodno neutralnih oblika nalazimo u II razredu srednje škole, a nijedan u priručniku za IV razred.

Vremenom je uočeno da potrebe deteta, kao specifičnog ljudskog bića, zahtevaju posebnu pažnju, da deca imaju pravo na posebna prava. Nastavnici, takođe imaju neposredan uvid u efekte koje program ima na učenike ali i na njih same...

Primeri rodno neutralnog jezika u priručnicima za srednju školu

3.8. Model uspeha i postignuća za predstavljene likove

Model uspeha u priručnicima za srednju školu se u najvećem broju slučajeva odnosi na uspeh u obrazovanju i skoro ravноправно je podeljen između oba roda. U III razredu se javlja model uspeha koji smo definisali kao „po njima se zove” (radi se o objektima nazvanim po Petru Drapšinu i kralju Dušanu). U IV razredu nema primera uspeha i postignuća.

3.9. Poznate osobe – uzori

Od 23 slučaja poznatih osoba koje se pojavljuju u Priručniku za I razred, osam puta su to bile osobe ženskog pola (autorke priručnika: Vesna Dejanović, Slavica Kijevčanin, Marija Krivačić, Margaret Mead, Snježana Mrše, prof. dr. Mirjana Pešić, mr Danijela Petrović), a 14 puta osobe muškog pola (Albert Ajnštajn, Avot Natan, Biskup C.B. Deli, Dom Helder Kamar, Šarl Monteskje, Johan Galtung, Sokrat...). Suzan Fontejn je navedena kao *S. Fontejn*, pa je ta jedinica registrovana kao lik čiji se pol ne može odrediti (oba pola).

U Priručniku za II razred pomenuto je pet poznatih osoba i sve su muškarci (Šarl Monteskje, kralj Džon...). Sa druge strane, od 13 autora citiranih u knjizi, devet puta su u pitanju bile žene (od kojih su većina autorke Priručnika – profesorka dr Mirjana Pešić, mr Lidija Radulović, mr Danijela Petrović, dr Nevena Vučković-Šahović, mr Snježana Mrše, Vesna Dejanović, Slavica Kijevčanin).

U Priručniku za III razred prikazane su samo tri poznate osobe: Petar Drapšin, kralj Dušan i Jovanča Micić. U Priručniku za IV razred, osim autorke glavnog teksta (dr Nada Korać), prikazane su 22 poznate osobe. Dve su ženskog pola, 18 muškog i u dva slučaja nije bilo moguće odrediti pol (nije bilo napisano puno ime osobe).

4. Tematska analiza priručnika za nastavnike/ce

4.1 Vodič za nastavnike za I razred srednje škole

U pojedinim radionicama u Priručniku za I razred srednje škole direktno se obrađuju rodno relevantni sadržaji:

- Pol kao izvor identiteta i razlike (u okviru radionice *Otkrivanje i uvažavanje razlika*)
- Polni stereotipi (u okviru radionice *Stereotipi i predrasude*)
- Stereotipna podela poslova (u okviru radionice *Sagledavanje sukoba iz različitih uglova*)
- Primeri nedemokratskog odlučivanja koje isključuje žene (u okviru radionice *Grupno odlučivanje*)
- Seksualno zlostavljanje (u okviru radionice *Nasilje u našoj okolini*)

Rodno relevantne sadržaje je lako uvesti u realizaciju nekih od radionica, iako se tematski izričito ne bave pitanjima rodnih odnosa. Imamo u vidu sledeće sadržaje:

- Diskriminacija žena (u okviru radionice *Tolerancija i diskriminacija*)
- Asimetrična podela odgovornosti za održavanje domaćinstva i brigu o deci (u okviru radionice *Sagledavanje sukoba iz različitih uglova*)
- Vršnjačko nasilje i nasilje u porodici - fizičko, verbalno, psihičko i seksualno (u okviru radionice *Nasilje u našoj školi*)

U toku realizacije radionica učenici/e preuzimaju različite uloge: predstavnika/ca grupe, voditelja/ki, učesnika/ca u debati, roditelja, dece, nastavnika/ca, braće, sestara, vršnjaka/inja, sa ciljem da upoznaju različite potrebe i prava, želje i probleme u različitim životnim situacijama i da uče da na njih reaguju uvažavajući i sebe i druge.

U radionici *Stereotipi i predrasude* (u okviru prve teme) u napomeni se navodi kratko razjašnjenje o tome kako usvajamo stavove, šta su to stereotipi, šta predrasude, a šta diskriminacija. U tekstu je navedeno da „*deca mogu rano početi da odbacuju i omalovažavaju osobe koje se od njih razlikuju po polu, sposobnostima i...*“. U prilogu koji je namenjen učenicima/ama - *Stereotipi i predrasude* - dat je i primer stereotipa o ženama.

U radionici *Sagledavanje sukoba iz različitih uglova* (u okviru treće teme) razmatraju se potrebe i strahovi osoba u sukobu. Jedna od detaljno razrađenih ilustracija je sukob između majke i sina oko sređivanja njegove sobe. Iako stereotipno prikazana uloga majke (kao odgovorne za sređivanje kuće), koristeći postupak mapiranja potreba i strahova, stereotipne uloge majke i sina se razgradaju. Željeni rezultat takvog postupka je da učenici/e razumeju i uvaže potrebe obe strane u sukobu, koje su (potrebe) za svaku stranu najvažnije. Radioničarski način rada omogućuje da ulogu majke igraju i dečaci, a ulogu sina i devojčice, što smatramo značajnim u procesu razgradnje stereotipa. Sa druge strane, u okviru ove iste teme imamo i stereotipnu ulogu devojčica prikazanih u kuhinjskom ambijentu. U pitanju su sestre koje se otimaju oko pomorandže, jer jednoj od njih treba pomorandžina kora za pravljenje kolača (stereotip bi bio razbijen, ako bi umesto sestre koja želi da pravi kolače u tekstu radionice to bio brat).

U radionici *Postizanje mira*, u okviru istoimene teme, u *prilogu* su definisani ključni pojmovi za tu temu. Pominje se i pojam „strukturalno nasilje”, za koji se kaže: „*ne odnosi se na fizičko nasilje nego na skrivene oblike nasilja, kao što su siromaštvo, rasizam, seksizam i kršenje ljudskih prava*”. Svaki od oblika strukturalnog nasilja bi na ovom uzrastu zahtevao posebno objašnjenje, a iz rodne perspektive posebno bi sa učenicima/ama trebalo prodiskutovati o ideologiji *seksizma* prema kojoj se različiti položaji muškaraca i žena u društvu izvode iz fizičkih i mentalnih (strukturalnih) razlika među njima. Pogotovo bi trebalo razobličiti seksistička verovanja (ako takva postoje među učenicima/ama) u urođenu fizičku ili mentalnu inferiornost suprotnog pola.

4.2. Vodič za nastavnike za II razred srednje škole

U radionici *Kršenje prava deteta* (u okviru prve teme) u Priručniku za II razred obrađuje se rodno relevantna tema ugrožavanja ljudskih prava žena i devojčica. Kao materijali za učenike/ce izabrane su dve priče: „*Zoranova priča*” i „*Marijina priča*”, kao izuzetno dobro izabrani primeri ugrožavanja prava dece. Muški i ženski likovi u ovim pričama, međutim, na najeksplicitniji način nose obeležja patrijarhalne kulture i njoj svojstvenih rodnih uloga, pa su zbog toga interesantne iz perspektive roda. Zoranov otac piye i kad se napije tuče i njega i majku. Njegova sestra se udala i otišla od kuće, iako nije završila školu. Marija je devojčica od koje se očekuje da nakon pogibije roditelja u ratu brine o mlađem bratu. Njene potrebe za školovanjem su osuđene jer baba i deda kod kojih živi, koji veću pažnju poklanjaju njenom bratu, misle da ona treba što pre da se osamostali. Marijinim nevoljama nema kraja jer je, prema priči, strič pokušao da je seksualno zlostavlja. Ovakav sadržaj Zoranove i Marijine priče omogućava da se učenicima/ama skrene pažnja na to da se prava deteta, iako univerzalna, prelамaju kroz društveno i kulturno uslovljene različite uloge i očekivanja od dečaka i devojčica. U određenim

okolnostima deca su izložena različitim oblicima ugrožavanja prava, pa se u tom smislu i način zaštite tih prava mora razlikovati.

U odeljku *Ljudska prava i prava deteta*, u uvodnom delu, u kratkom pregledu dokumenta o ljudskim pravima navedena je i *Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena*. Ona se navodi kao ilustracija prepreka na koje se nailazilo u procesu donošenja ovoga dokumenta. Navodi se da je ekonomska emancipacija žena doprinela razvoju njihovih prava i promenila odnose u okviru porodice.

U radionici *Zaštita prava deteta* učenici/e dobijaju prilog *Kome da se obratim*, a u prilogu su navedena imena institucija kojima se dete može obratiti u slučajevima zanemarivanja i zlostavljanja u porodici. Među navedenim institucijama su i nevladine organizacije *SOS telefon protiv nasilja u porodici* i *Incest trauma centar* za koji se kaže da: „pruža specifične savetodavne usluge u skladu sa svojim nazivom“. Mislimo da su potrebe i očekivanja učenica i učenika za preciznim informacijama sigurno mnogo veće kada je reč o institucijama koje im mogu biti potrebne u savladavanju problema.

U radionici *Izbor problema II* učenici/e rešavaju problem koji se odnosi na školovanje devojčica u malom gradu: „*Mnoge devojčice napuštaju srednju građevinsku školu, jednu školu u gradu, još tokom prvog ili drugog razreda*“. Sledi postupak kojim se priprema plan akcije u korist dečijih prava, učenici/e na primeru prepoznaju „korene problema“, u ovom slučaju različite stavove roditelja, nastavnika/ca i samih učenica o njihovom školovanju. Izuzetno je dobro što je školovanje devojčica i sloboda izbora u tom pogledu prepoznato kao problem kojim se treba baviti.

U okviru teme *Prava i odgovornosti odraslih, odgovornosti dece*, razmatrajući uloge i obaveze roditelja i nastavnika/ca u ostvarivanju pojedinih prava, učenici/ce stiču uvid u odnos između prava i odgovornosti. Nastoјi se da učenici/e razumeju da odgovornost roditelja proističe iz njihove biološke uloge i moralnih razloga, a odgovornost nastavnika/ca osim iz moralnih proističe i iz profesionalnih razloga. Pozivanje na biološku zasnovanost odgovornosti roditelja po našem mišljenju može biti problematična. Ona ne dovodi u pitanje rodni aspekt bioloških uloga, odnosno društvenu konstrukciju roditeljskih uloga koja iz toga proističe: Da li su zbog svoje biološke uloge majke odgovornije od očeva za ostvarivanje i zaštitu prava deteta? Šta je sa usvojenom decom i iz čega proističe odgovornost ne-bioloških roditelja za ostvarivanje i zaštitu dečjih prava?

Kada se govori o pravu dece na zaštitu od seksualnog iskorišćavanja i zloupotrebe, uključujući prostituciju i pornografiju, ističe se odgovornost oba roditelja. Naglašavanje odgovornosti oba roditelja, po našem mišljenju treba smestiti u kontekst još uvek asimetrične podele porodičnih uloga roditelja u našem društvu. Takođe, u tekstu ne nalazimo podatke i informacije o tome ko su najčešće žrtve

seksualnog nasilja među decom, ko su najčešći počinioци seksualnog nasilja nad decom i kakva je rodna dimenzija nasilja uopšte, iako o tome postoji opsežna literatura.³⁶

4.3. Vodič za nastavnike za III razred srednje škole

Iz perspektive analize rodnog sadržaja posebno su zanimljive teme i radionice koje se odnose na prve tri tematske celine predmeta Građanskog vaspitanja za III razred srednje škole: *Demokratija i politika, Građanin i društvo, Građanska i politička prava*. „Rodna neutralnost“ „Rodna neutralnost“ programa³⁷ se prenosi i na nastavni materijal. Na primer, u inače veoma detaljnoj priči o razdvajaju privatnog i javnog života, s jedne strane, i građanskog i političkog angažmana s druge strane, potpuno izostaje diskusija o podudaranju ovih podela sa polnom podelom društvenog rada.

U okviru radionice posvećene prepostavkama građanskog društva, pominju se i *ravnopravnost, zaštita prava manjina, diskriminacija, siromaštvo* (iz kartica za učenike). Ne obrađuju se detaljno problemi rodne neravnopravnosti, diskriminacija žena, feminizacija siromaštva i njihovi uzroci. Bez toga, priča o prepostavkama ostaje samo formalna i bez ikakvog prepoznatljivog sadržaja, pa i bez nagoveštaja u kom pravcu bi trebalo usmeriti inicijativu za rodnu ravnopravnost u građanskom društву.

U delu koji se bavi ljudskim i građanskim pravima pominje se i ekonomsko pravo kao ljudsko pravo, koje obezbeđuje ekonomsku nezavisnost pojedinca/ki, bez kojeg su građanska prava i demokratske institucije samo prazna ljuštura. Međutim, nema direktnog ukazivanja na zaposlenje žena (a to znači i preraspodelu kućnog rada i obaveza odgajanja dece), kao osnovnog preduslova njihove ekonomске nezavisnosti i faktičkog uzdizanja do statusa građanki.

Jezik Priručnika i materijala za nastavnike/ce i učenike/e je takav da sugeriše apsolutnu dominaciju muškaraca u javnoj, političkoj i profesionalnoj sferi. Osim nastavničkih profesionalnih položaja (učiteljica, nastavnica), svi ostali profesionalni položaji su označeni muškim gramatičkim rodom. Svi rukovodeći položaji su označeni muškim gramatičim rodom: predsednik, sekretar, odbornik... Sve političke aktivnosti, aktivnosti odlučivanja pripisane su muškim likovima u Priručniku. Nameće se utisak da su, uprkos formalno univerzalnom pozivu na gradanski aktivizam i učešće u javnom i političkom životu, mesta u tim sferama već rezervisana za osobe muškog pola.

³⁶ Videti priručnike i publikacije Autonomnog ženskog centra ili izveštaje *Specijalne izvestiteljke UN o nasilju protiv žena, njegovim uzrocima i posledicama*.

³⁷ Vidi poglavlje *Analiza nastavnog plana i programa od I do IV razreda srednje škole* u ovoj knjizi.

4.4. Priručnik za nastavnike za IV razred srednje škole

U IV razredu srednje škole postoji nekoliko radionica koje imaju direktno uključene rodne sadržaje:

- Socioekonomski prava: kršenje radnih prava trudnice ili žene koja namerava da ostane u drugom stanju (u okviru radionice *Ljudska prava i slobode – pravo na slobodan pristup informacijama i socijalno ekonomska prava*)
- Uloga medija u formiranju stereotipa o muškim i ženskim ulogama (u okviru radionice *Uloga medija u savremenom društvu*)
- Stereotipna muška i ženska zanimanja; izgradnja karijere(u okviru radionice *Planiranje karijere i ulazak u svet rada*)

U okviru nastavne jedinice *Ljudska prava i slobode, pravo na slobodan pristup informacijama i socijalno - ekonomska prava*, u *Prilogu za nastavnike* kao primer kršenja radnih prava navedeno je „*otpuštanje trudnice bez nadoknade i obrazloženja*“. Predlažemo da se na ovom mestu govori o: seksualnom zlostavljanju na radnom mestu, diskriminaciji po osnovu pola u napredovanju na poslu, kao i o malom broju žena na pozicijama moći u profesionalnoj sferi.

U okviru nastavne jedinice *Uloga medija u savremenom društvu* daju se dva rodno relevantna primera. U prvom primeru se ukazuje na stereotipno prikazivanje pojedinih društvenih grupa u medijskim programima: „*Učenici obično nabrajaju određene društvene grupe (Romi, žene, nacionalne manjine, deca i stari), pa im se na tim primerima prikazuje GERBNEROVA teorijska analiza društvenog funkcionisanja medija(...). Tako su najčešći akteri televizijskog programa odrasli beli muškarci, mnogo češće nego što ih zapravo ima u životu. Zatim se sa učenicima diskutuje o najčešćim ulogama dodeljenim zanemarenim društvenim grupama na domaćim TV stanicama, npr. Romi su obično socijalni slučajevi, projaci, kradljivci, deca se najčešće pojavljuju kao bespomoćna, često kao žrtve ili kao delinkventi, žene se prikazuju kroz nekoliko stereotipnih uloga...*“ (Korać, et al., 2005:54).

U drugom primeru, u *Prilogu za učenike*, govori se o osnovnim mehanizmima medijske manipulacije, naime da su oni/e koji/e su marginalizovani/e u medijima, marginalizovani/e i u društvu i obratno. Iako se žene navode kao kategorija koja spada u marginalizovane grupe, nema daljeg uputstva nastavnicima/ama kako da ovu marginalizaciju i njeno medijsko predstavljanje objasne učenicima/ama.

U okviru nastavne jedinice *Mediji kao izvor informacija – pitanje verodostojnosti*, nastavnici/e rade sa učenicima/ama na načinima i postupcima kojima je moguće montirati jednu fotografiju i time menjati

njeno značenje. U okviru radionice, nastavnici/e bi mogli/e govoriti i o verodostojnosti predstavljanja muškog i ženskog tela u časopisima i načinima na koje se montiranjem delova tela različitih osoba (Killbourn 2001, 2010) ili menjanjem dimenzija tela prikazanih osoba, stvaraju nerealne/neverodostojne slike žena i muškaraca. Slike idealne žene ili muškarca, koje su uzor devojkama i mladićima, mogu proizvesti nerealna očekivanja jednih od drugih, i možda uticati (prema Jane Killbourn³⁸) na razvoj njihovog samopouzdanja u odnosu na sopstvena (nesavršena) tela.

U okviru teme *Mediji*, ima mesta da se govoriti o rodnim stereotipima i seksističkim porukama reklama u Srbiji.³⁹ Kako su reklame deo današnjeg sveta mladih, čini se čudnim da bar jedno poglavlje o reklamnim porukama nije ušlo u ovaj Priručnik.⁴⁰ Kršenje zakonske regulative o medijima moglo bi se ilustrovati upravo rodno stereotipnim reklamama.⁴¹

U nekim od priloga – radnom materijalu za različite teme u Priručniku za IV razred, provukli su se rodno stereotipni sadržaji. Na primer, u materijalu za nastavnu jedinicu *Razumevanje i tumačenje medijskih poruka*, promakla je slika koja predstavlja muškarca i ženu u očiglednim rodno stereotipnim ulogama, iako to nije poruka koja se izričito analizira. Kad je već izabrana ta, a ne neka druga fotografija, treba je iskoristiti za analizu rodnih uloga u medijskim porukama.

Na sličan način, u prilogu za nastavnike/ce, primer kojim se ilustruje formiranje socijalnih stavova

³⁸ Jane Killbourn govori o tome da su devojčice zadovoljne sobom u istoj meri kao i dečaci negde do uzrasta od 10 godina, znači pred ulazak u pubertet. Onog momenta kada krenu da se ispoljavaju sekundarne seksualne karakteristike, bombardovanje reklamama (ili kako ona kaže „raskomadanim ženskim telima“) sa bilborda, naslovnicu, reklamnih spotova ima jedan jedini cilj – izgraditi nezadovoljstvo sopstvenim telom (prvenstveno ženskim). Od tog momenta pa nadalje, devojčice ulaze u socijalni kontekst u kome je mnogo više naglašeno posmatranje toga kako žensko telo izgleda i samim tim nezadovoljstvo izaziva pad samopouzdanja. (Killbourn 2001, 2010)

³⁹ Kao primer možemo navesti reklame za *Jelen pivo*.

⁴⁰ Prema Sanji Sarnavki „...u trenutku kad se godišnje u svijetu proizvodi oko 31 milijun sati novog televizijskog programa ... za čiju bi nam konzumaciju trebalo 35 stoljeća, a sa pročelja zgrada, bokova tramvaja, uličnih svjetiljki, jurećih automobila bombarduju nas bezbrojne poruke, jedina mogućnost koja ostaje (ne)voljnim primateljima jest osvijestiti svoju poziciju i ograditi se od onoga što nam može našteti, što nas zaglupljuje, čini pasivnima i nespremnima na suočavanje sa stvarnošću (ma šta ona za nas značila). Iz toga proizilazi - da bismo mogle zauzeti kritički stav prema ponuđenim značenjima medijske stvarnosti, u procesu unošenja u strukturu društvene prakse nužno moramo poruke koje dobivamo podvrgnuti pomnoj prosudbi.“ (Sarnavka, 2006:22).

⁴¹ Zakon o oglašavanju u članu 7 kaže „Oглаšавање не може, непосредно или посредно, да подстиче на дискриминацију по било ком основу, а нарочито по основу рase, боје коže, пола, националне припадности, друштвеног porekla, rođenja, veroispovести, политичког или другог убеђења, имовinskог stanja, kulture, jezika, starosti, psihičkog ili fizičkog invaliditeta.“.

sadrži stereotipno obeležavanje žena njihovom lepotom (fizičkim izgledom). U primeru se navodi istraživanje Gregori Razrana (Gregory Razran): „*Razran izvodi sledeće ispitivanje: grupi studenata – mladića, daje slike devojaka i zahteva od svakog od njih da napravi sopstvenu rang-listu po lepoti i simpatičnosti (kurziv autorki). Posle izvesnog vremena ponavlja ispitivanje sa istim studentima i istim materijalom (pravdujući se da je izgubio ranije odgovore), s tom razlikom što je sad ispod slike svake devojke pisalo i njeno prezime. Prezimena su bila nacionalno karakteristična. Došlo je do značajne promene u rangiranju – devojke su drugačije opažane kada se znala njihova nacionalnost. Time je postala vidljiva nacionalna predrasuda – devojke sa jevrejskim prezimenima su izgledale manje lepe no u prethodnom slučaju. Dimenzija simpatičnosti je bila još više promenjena*” (Korać, et al., 2005:46). Dakle, u primeru za uticaj etničkih predrasuda na percepciju devojke, različite nacionalnosti su procenjivane po lepoti. Zašto nisu rangirani mladići? Možda zato što u njihovom slučaju lepota nije ono što se prvo opaža, pa bi eksperiment verovatno propao. Upotreba ovakvog primera zahteva da uz njega stoji sugestija voditeljima/kama radionice da otvore pitanje fizičkog izgleda, kao manje ili više relevantnog obeležja za muškarce i žene.

Od posebnog značaja sa aspekta rodne ravnopravnosti je nastavna oblast koja se bavi planiranjem karijere i ulaskom u svet rada. Priručnikom je predviđena tzv. SWOT analiza (analiza snaga, slabosti, mogućnosti i pretnji) prilikom izbora profesije i planiranja karijere. Izvesno je da će se i devojke i mladići u toku ove analize suočiti sa rodnim ulogama koje im u svetu odraslih, još uvek u velikoj meri, nameće patrijarhalna sredina. Ipak, po našem mišljenju, Priručnik bi trebalo da sadrži direktnе sugestije voditeljima/kama radionica da na ovom mestu podstaknu razgovor o daljem obrazovanju devojaka, njihovim mogućnostima za zaposlenje u profesijama i napredovanje u karijeri. Takođe bi trebalo sugerisati razgovor o eventualnoj diskrepanciji između očekivanja samih učenika/ca u pogledu njihove profesionalne karijere i očekivanja njihovog neposrednog socijalnog okruženja. Konačno, jedna od tema u okviru ove oblasti bi trebalo da bude usaglašavanje porodičnih i profesionalnih uloga i za mladiće i za devojke.

Priručnik je pisan dosledno rodno stereotipnim jezikom – uz upotrebu gramatičkog oblika muškog roda jednine (*učenik, poslodavac, radnik, tužilac, državljanin; nazivi svih zanimanja - nastavnik, novinar, snimatelj, pevač, psiholog, savetodavac, reditelj, stolar; nazivi političkih funkcija - poverenik, predsednik, gradonačelnik*) U delu koji se bavi razgovorom sa potencijalnim poslodavcima (u *Prilogu za učenike*) učenici/e treba da procene koje od navedenih karakteristika sami poseduju. Od 56 navedenih karakteristika samo 10 je navedeno u rodno neutralnom obliku, a sve ostale karakteristike su u gramatičkom muškom rodu jednine. Čitajući Priručnik, stiče se utisak da je pisan za nastavnike i

učenike, dok je nastavnicama i učenicama namenjena jedna jedina rečenica: „*Da sam poslodavac,... ja bih zaposlio/la...*“

5. Glavni nalazi

Analiza rodnih sadržaja obrazovnog materijala za predmet Građansko vaspitanje u srednjoj školi dala je nekoliko zanimljivih rezultata.

Kada su u pitanju nastavni planovi i programi, analiza je pokazala da nijedan analizirani plan i program ne sadrži temu koja se na direktn način bavi odnosima rodne (ne)ravnopravnosti, ali da veliki broj programske zadatka i predloženih tema daje prostora za uključivanje rodno relevantnih sadržaja. Time bi se znatno doprinelo realizaciji osnovnih ciljeva programa Građanskog vaspitanja na ovom uzrastu. Kao sadržaje koje bi trebalo uključiti u nastavni program za srednju školu označili smo sledeće teme:

- Društvena konstrukcija rodnih identiteta i razlika.
- Oblici diskriminacije i nasilja zasnovani na rodnim razlikama.
- Upoznavanje sa pravnim okvirom zaštite ravnopravnosti polova.
- Progresivno proširivanje statusa *građanina* na žensku populaciju kroz izjednačavanje žena i muškaraca pred zakonom, osvajanje prava glasa i izlazak na tržište rada.
- Podudaranje privatne i javne sfere društvene organizacije sa polnom podelom društvenog rada i u tom kontekstu – preduslovi učešća žena u javnoj sferi generalno i političke participacije žena posebno.
- Sukob porodičnih i profesionalnih uloga.
- Polna segregacija u obrazovanju i na tržištu rada.
- Reprezentacija polova u medijima i perpetuiranje rodnih stereotipa.

Kvantitativna analiza priručnika je pokazala veoma mali broj predstavljenih ženskih likova. Njihov broj se smanjuje sa svakim narednim razredom, da bi ženski likovi potpuno nestali iz *Priručnika* za IV razred.

U priručnicima za srednju školu preovlađuju uloge u javnoj sferi kojima dominiraju muški likovi, između ostalog i zbog sistematične upotrebe muškog gramatičkog roda za označavanje generičkih pojmovi: građanin, direktor, predsednik, nastavnik. Preovlađujuće uloge se odnose na građansku,

političku i profesionalnu sferu. Ni ženski ni muški likovi nisu prikazani u velikom broju aktivnosti, ali su one tradicionalno podjeljene, te su žene prikazane u porodičnim i nastavnim aktivnostima, dok su muškarci prikazani u lepezi aktivnosti vezanih za raznovrsne uloge u javnoj sferi.

U priručnicima za I i II razred podjednako je zastupljena upotreba rodno neutralnog, rodno osetljivog i rodno stereotipnog jezika. U Priručniku za III razred podjednako je u upotrebi rodno osetljiv (nastavnik/ca) i rodno stereotipan jezik (direktor), dok Priručnikom za IV razred dominira rodno stereotipni jezik.

Neke od dimenzija analize rodnog sadržaja nastavnog materijala (*lične karakteristike prikazanih likova, modeli uspeha, poznate osobe, odnosi između likova i struktura porodice*) u priručnicima za Građansko vaspitanje za srednju školu nisu bile relevantne zbog specifičnog sadržaja predmeta na ovom uzrastu, te su vrednosti na ovim dimenzijama registrovane u relativno malom broju slučajeva.

U tematskoj analizi priručnika izdvojili smo radionice koje posredno i neposredno uključuju rodne sadržaje. Najveći broj takvih radionica je zastupljen u priručnicima za I i IV razred srednje škole. U Priručniku za I razred obrađuju se sledeći rodno relevantni sadržaji:

- Pol kao izvor identiteta i razlike (u okviru radionice *Otkrivanje i uvažavanje razlika.*);
- Polni stereotipi (u okviru radionice *Stereotipi i predrasude*);
- Stereotipna podela poslova (u okviru radionice *Sagledavanje sukoba iz različitih uglova*);
- Primeri nedemokratskog odlučivanja koje isključuje žene (u okviru radionice *Grupno odlučivanje*);
- Seksualno zlostavljanje (u okviru radionice *Nasilje u našoj okolini*).

U Priručniku za IV razred obrađuju se sledeći rodno relevantni sadržaji:

- Socioekonomski prava: kršenje radnih prava trudnice ili žene koja namerava da ostane u drugom stanju (u okviru radionice *Ljudska prava i slobode – pravo na slobodan pristup informacijama i socijalno ekonomski prava*)
- Uloga medija u formiranju stereotipa o muškim i ženskim ulogama (u okviru radionice *Uloga medija u savremenom društvu*)

- Stereotipna muška i ženska zanimanja (u okviru radionice *Planiranje karijere i ulazak u svet rada*)

U zaključku tematske analize predloženo je gde i na koji način je moguće priručnike dodatno obogatiti rodnim sadržajima, u skladu sa analizom nastavnih planova i programa.

VI

ANALIZA SKRIVENOG PROGRAMA U NASTAVI GRADANSKOG VASPITANJA

1. Postupak analize skrivenog programa

Građansko vaspitanje zasniva se na *Priručnicima za nastavnike* i realizuje se kroz radioničke aktivnosti. Ovakva realizacija nastave proširuje prostor za subjektivnu interpretaciju nastavnog materijala. Nastavnici/e (i učenici/e) pridaju različita značenja sadržaju nastavnog materijala. Ova značenja su nužno subjektivna, vođena sistemom vrednosti ili internalizovanim stereotipima nastavnika/ca (i učenika/ca). Kao rezultat, kroz sprovodenje zvaničnog programa, mogu se i nesvesno učvršćivati stereotipi o odnosima između polova. U ovom značenju smo u našoj analizi upotrebljavale već poznatu sintagmu *skriveni program (hidden curriculum)*.

Zadatak ovog dela analize rodnog sadržaja predmeta Građansko vaspitanje bio je da se stekne uvid, s jedne strane, u način na koji nastavnici/e predstavljaju sadržaj predmeta, i s druge strane, u to što učenici/e mogu da iz takvog predstavljanja sadržaja Građanskog vaspitanja nauče, kao i koje stavove i vrednosti mogu da oforme.

Ovako postavljeni zadatak mogao je biti ostvaren samo u ograničenom obimu s obzirom na jasno definisane okvire projekta unutar koga je analiza obavljena.⁴² Projektnim zadatkom traženo je da se analiza *skrivenog programa* obavi na osnovu 25 dubinskih intervjua sa nastavnicima/ama Građanskog vaspitanja u nižim i višim razredima osnovne škole, kao i u srednjoj školi.

Ni izbor tehnike prikupljanja informacija, ni broj obavljenih intervjua ne dozvoljavaju izvođenje pouzdanih zaključaka. Rezultate ovog dela analize zato treba shvatiti samo kao indikaciju elemenata skrivenog programa i opsega različitosti u tretmanu nastavnog programa i nastavnog materijala od strane nastavnika/ca, a nikako kao definitivan sud o obuhvatnosti i sadržaju skrivenog programa u nastavi Građanskog vaspitanja.

U strukturisanju intervjua rukovodile smo se dobro poznatim kvadratom za definisanje i usklađivanje sadržaja i realizacije nastavnih predmeta:

Od nastavnika/ca je traženo da obrazlože ciljeve i očekivane rezultate učenja u oblasti odnosa između polova i rodne (ne)ravnopravnosti. Traženo je da ukažu na nastavni materijal i način realizacije nastavnih

Ciljevi učenja	Metod/način učenja
Rezultati učenja	Način provere naučenog

⁴² Analiza rodnih sadržaja u nastavnom materijalu u osnovnom i srednjem obrazovanju u Srbiji, Mena Goup, Odbor za građansku incijativu, finansiran od UNDP i Delegacije Evropske komisije u Srbiji.

jedinica koji su koristili kako bi te ciljeve postigli. Sličan postupak je primenjen i za teme koje se ne odnose direktno na odnose polova, ali se u realizaciji nastavne jedinice mogu pokazati rodni stereotipi nastavnika/ca i učenika/ca.

Skriveni program je identifikovan kroz sledeće ishode intervjuja:

- Ciljevi učenja u oblasti odnosa između polova i rodne (ne)ravnopravnosti nisu ni postavljeni.
- Nastavnici/e ne prepoznaju rodni sadržaj u nastavnom materijalu.
- Korišćeni nastavni materijal i način realizacije nastavne jedinice nisu usklađeni sa željenim rezultatima učenja.
- Socijalna organizacija radionice učvršćuje rodne stereotype.
- Nastavnici/e identifikuju učenike/ce sa njihovim rodnim ulogama i osobinama.
- Učenici/e imaju stereotype o rodnim ulogama koje nastavnici/e ne pokušavaju da dovedu u pitanje.
- Nastavnici/e i sami imaju stereotype koje prenose na učenike/ce.

Pitanja za strukturisane intervjuje zasnovana su na 1) ciljevima i zadacima programa, 2) sadržaju programa i 3) nastavnom materijalu (priručnicima za nastavnike/ce i radionicama iz ovih priručnika) za sve razrede.

Na osnovu ciljeva, sadržaja programa i ponuđenih radionica, sastavljena je master-kopija osnove intervjuja sa svim pitanjima. Iz master-kopije je zatim odabran odgovarajući set pitanja za svaki razred posebno. Drugim rečima, svaki pojedini intervju bio je prilagođen razredu ili razredima kojima je intervjuisani nastavnik/ca predavao/la.

S obzirom na različite zadatke i sadržaje programa, svaki intervuju je bio organizovan tako da sadrži set opštih pitanja za sve razrede, set pitanja koja su zajednička nekim razredima sa srodnim nastavnim sadržajima, i set pitanja važnih samo za pojedine razrede. Duž druge analitičke dimenzije pitanja su bila razvrstana na ona koja se bave sprovođenjem radionica sa izričitim rodnim sadržajem i ona koja u radionicama sa drugim sadržajima nalaze rodno relevantne sadržaje (kao na primer, radionice o nasilju, prepostavkama demokratije, medijima). Jedan deo pitanja je bio usmeren na reakcije nastavnika/ca (i

učenika/ca) na rodne stereotipe u nastavnom materijalu.⁴³

Svi intervjuji su snimani i transkribovani.⁴⁴ Plan intervjuja po gradovima, školama i razredima predstavljen je u Tabeli 1.

Tabela 1: Plan intervjuja

grad		Beograd	Novi Sad	Niš
ukupan br. škola		10	5	5
osnovne škole	broj osnovnih škola	6	3	3
	broj nastavnika/ca	I-IV razred	4	1
		V-VIII razred	4	3
	ukupno nastavnika/ca osnovna	8	4	4
srednje škole	broj srednjih škola	4	2	2
	broj nastavnika/ca	I-II razred	3	1
		III-IV razred	2	1
	ukupno nastavnika/ca srednja	5	2	2
ukupan br. nastavnika/ca		13	6	6

2. Rezultati analize skrivenog programa

U skladu sa strukturom intervjuja, rezultate smo grupisali u pet kategorija koje se odnose na: obradu radionica koje se direktno bave pitanjima relevantnim za ravnopravnost polova, prepoznavanje rodnih stereotipa u nastavnom materijalu (uključujući i opažanje rodno stereotipnog jezika u priručnicima), grupnu dinamiku u realizaciji radionica, obradu radionica sa indirektno sadržanim porukama o ravnopravnosti polova, i na detektovane rodne stereotipe nastavnika/ca i učenika/ca.

⁴³ Nepotpuna lista pitanja je priložena u nastavku ovog poglavlja.

⁴⁴ U jednom slučaju intervju je zapisivan na licu mesta.

2.1. Obrada radionica koje se direktno bave pitanjima ravnopravnosti polova

Desetak radionica eksplisitno tretira probleme ravnopravnosti polova:

- Polni stereotipi
- Stereotipna podela poslova
- Kršenje ljudskih prava žena i devojčica
- Seksualno zlostavljanje
- Stereotipna muška i ženska zanimanja
- Primeri nedemokratskog odlučivanja
- Uloga medija u formirajući stereotipa o muškim i ženskim ulogama
- Socioekonomski prava: kršenje radnih prava trudnice, ili žene koja namerava da ostane u drugom stanju

Nekoliko nastavnika/ca (manjina) ne radi radionice koje se direktno bave pitanjima rodne (ne)ravnopravnosti. Oni ne prepoznaju u sadržaju Građanskog vaspitanja probleme rodne (ne)ravnopravnosti. Većina ipak radi te radionice.

2.2. Prepoznavanje rodnih stereotipa u nastavnom materijalu

Samo mali broj nastavnika/ca prepoznaće rodne stereotipe sadržane u nastavnom materijalu. Većina prati tekst radionice i ostvaruje eksplisitni cilj radionice, puštajući stereotipe da se provuku „neprimećeni”.

2.3. Opažanje rođno stereotipnog jezika u priručnicima

Iako većina nastavnika/ca primećuje upotrebu rođno stereotipnog jezika u priručnicima, postoji ambivalencija u odnosu na to da li jezik treba da se senzibilise u odnosu na činjenicu da se žene pojavljuju u profesionalnim i javnim ulogama, koje su tradicionalno u muškom gramatičkom rodu.

2.4. Grupna dinamika zajednička svim radionicama

Većina nastavnika/ca opisuje devojčice kao aktivnije učesnice na času. One se češće pojavljuju i kao grupa u timskom radu. „*I dečaci i devojčice smatraju da su žene inače kolovože i vođe, uopšte, u društvu ili nekim društvenim grupama*“; „*Vi, žene, imate neku posebnu strategiju za vođstvo...*“ (citiranje učenika, Beograd, osnovna škola). U srednjim školama u Beogradu se i dečaci pojavljuju kao prezenteri; aktivnost dečaka i devojčica je ujednačenija, nego na primer u školi u Nišu.

2.5. Obrada radionica sa indirektno sadržanim porukama o ravnopravnosti polova

2.5.1. *Nasilje: vršnjačko nasilje i nasilje u porodici; fizičko, verbalno i psihičko nasilje*

Nastavnici često ukazuju na raskorak između roditelja i škole u pogledu tretmana nasilničkog ponašanja. Nasilničko ponašanje se često „normalizuje“: „...ruganje, otimanje užine, ogovaranje, nazivanje ružnim imenima, guranje... to je normalno, to je svakodnevna pojava“ (Niš, osnovna škola); „Zašto je to nasilje, ako sam to zasluzio... pa i mene otac za jedinicu, pa šta? To je normalno, nisam uradio, pa sam dobio šamar, meni je to normalno“. (Niš, srednja škola)

U retkim slučajevima se prepoznaže i osuđuje verbalno i psihičko nasilje. Muškarci su prepoznati kao počinjenici fizičkog nasilja, a devojkama se pripisuje verbalno i psihičko nasilje: „*Devojčice su tu više za neverbalno nasilje, a dečaci, naravno, koškanja, guranja, psovke i tako. Ali devojčice su više - spletkarenje, znači vredjanje, zadirkivanje. Dečaci možda više lažu*“ (Beograd, osnovna škola)

2.5.2. *Pol kao izvor identiteta i razlike*

Većina nastavnika/ca je saglasna da se pol, kao direktno prepoznati izvor identiteta, pojavljuje tek u završnim razredima osnovne škole.

Razlike u ponašanju se primećuju i u ranijim razredima osnovne škole. Nastavnici/e o tome govore kao o „očekivanom“ ponašanju – što je sociološki definicija društvene uloge, pa prema tome i rodne uloge, koje se uče i pre dolaska u školu: „*Ja smatram da je to jedna od najukorenjenijih predrasuda, o rodnim ulogama, sa kojima naša deca dolaze u školu*“ (Novi Sad). Dečaci se identifikuju sa snagom i fizičkom aktivnošću. Devojčice su nežnije. Neki nastavnici/e ih opisuju kao one koje spletkare i ogovaraju. Neki od nastavnika/ca i sami imaju stereotipe o osobinama učenika: dečaka i devojčica.

2.5.3. Podela odgovornosti kod kuće

Prema nastavnicima/ama, među učenicima/ama je duboko ukorenjeno shvatanje (zasnovano na iskustvu) da najveći deo odgovornosti za „kućne” poslove nosi majka, ponekad i dete ženskog pola: „*Negde se od devojčica, ženske dece, očekuje da budu urednija, da pomažu mami pri spremanju, pa čak i da spreme bratovljevu sobu*“ (Beograd, osnovna škola). Nastavnici/e, u većini, ne pokušavaju da dovedu u pitanje ovu stereotipnu podelu poslova u kući. U jednom slučaju je nastavnik/ca pokušao/la da simulacijom uloga „uzdrma” ovu podelu: „*Ajde sada da budemo mame i tate koji dele svoje poslove, to su obično simulacije situacije i to bude vrlo uspešno. I onda to dobije neku komičnu notu i bude vrlo uspešno*“ (Novi Sad, osnovna škola).

2.5.4. Participacija u javnom životu i građanski aktivizam

Ovo je sfera u kojoj nastavnici/e čine najmanji napor da promovišu učešće žena („*Ja nisam u emancipaciji toliko*“). Podela na lično/privatno i javno kao da se ne prepoznaće i nije učinjen nikakav napor da se osvesti i prevaziđe u predstavama učenika. Građanski aktivizam se shvata i predstavlja kao rodno neutralna kategorija. Odustajanje žena od učešća u javnom životu se predstavlja kao *prirodna posledica* njene *prirodne* uloge da bude supruga i majka. Kao da se nastavnici/e ne snalaze pred tom „preprekom“ angažovanijeg i intenzivnijeg učešća žena u javnom životu. Tu negde je granica njihove spremnosti da razgrađuju stereotipne uloge i strukture iz kojih one izviru.

Učešće u javnom životu učenici/e (prema nastavnicima/ama) izjednačavaju sa politikom koja nosi negativne konotacije. Nema naznaka u obavljenim intervjuima da nastavnici/e ulažu napor da razgrade te predrasude. Ideja građanskog društva i njegovih prepostavki kao da nije ni nastavnicima/ama najjasnija. Učenici/e (prema nastavnicima/ama u višim razredima osnovne škole) visoku politiku doživljavaju kao sferu ratovanja i prema tome, mušku: „*Šta će žena na vlasti?... Šta ako izbije rat, ne može žena da upravlja, da ratuje...*“ „*Žene treba da učestvuju u politici i treba da dobiju neke položaje visoke, ali što se tiče upravljanja tu ne*“. Kad neki od nastavnika/ca navedu primer kraljevina koje imaju kraljice, dobiju odgovor da su „*kraljice samo figure, one ništa ne rade, za njih rade drugi*“ (Beograd, osnovna škola). „*U Srbiji je uvek predsednik i to je zakon*“ (Niš, osnovna škola).

2.5.5. Planiranje karijere i ulazak u svet rada

U seoskim školama, među učenicima/ama romske nacionalnosti, u tzv. patrijarhalnim sredinama i u srednjim stručnim, trogodišnjim školama, nastavak obrazovanja na fakultetu i profesionalna karijera se još uvek doživljavaju kao neodgovarajuća strategija za žene, suprotstavljena njenoj primarnoj ulozi:

„... Daleko od toga da se žene ne školuju, ali su one vezane za to selo i one se udaju. Meni se već 5-6 učenica udalo na pola srednje škole. Tako da, one se nekako vežu za kuću, posle i za decu i tu taj aktivizam prestaje. Iako imaju i energiju, to su pametna deca, ali 1% ako ode negde dalje. Eto, istakli smo tu ženu iz susednog sela, nije se udala, a na Pravnom je fakultetu, ja sam baš insistirala na tome – da li je to u redu što ona nema porodicu? A sve devojčice su – pa nije, kao, u redu, trebalo bi da ima decu, već je u nekim godinama... deca su važna, karijera za karijeru”. „To je, verovatno, uticaj roditelja... Seoska sredina mislim da je dominantna, bez obzira što su blizu gradu, mentalitet je takav” (Niš, osnovna škola). Sličan model aspiracija u odnosu na budućnost nalazimo i u razvijenijim sredinama: „Sve devojčice u idealnoj budućnosti navode brak, rađanje dece i da će se to verovatno i desiti. Malo ko od dečaka navodi u idealnoj budućnosti decu, da ima porodicu, nego navode karijeru, uspehe na raznim poljima, dobitke na lotou itd.” (Novi Sad, srednja škola).

Nažalost, stereotip o diferenciranim muškim i ženskim ulogama postoji i među nastavnicima/ama: „Prošle godine mi je došla jedna koleginica i kaže: „...Pa, znaš, ovaj dečko bi trebalo da prođe, on je ipak muško, sutra treba da hrani porodicu. Ako već moraš nekoga da oboriš, bolje oboriš ovu devojčicu”. On je muško, on treba da izdržava porodicu, a njeno je samo da se dobro uda” (Niš, srednja stručna trogodišnja škola).

U urbanijim sredinama i u četvorogodišnjim srednjim školama (pre svega gimnazijama), devojke su (prema nastavnicima/ama) ambiciozne i podjednako kao i mladići vide sebe u profesionalnoj karijeri. Međutim, kao i kod učešća u javnom životu i kod planiranja profesionalne karijere, nastavnici/e zastaju kod problema dvostrukе opterećenosti žena obavezama u kući i na poslu. Neki nastavnici/e razgovaraju sa učenicima/ama o problemima koji iz te dvostrukе opterećenosti nastaju, ali gotovo da нико ne dovodi u pitanje da su obaveze u kući i oko dece neizbežne za žene.⁴⁵ „...Ali kad im ja kažem da ta uloga koju imaju njihove majke danas, da to njih čeka u budućnosti, onda se malo zamisle. Ja sam ta koja treba to da nasledi, i da radim na poslu, i da radim kod kuće, i da mi niko ne pomaže i tako dalje” (Novi Sad, osnovna škola).

U radionicama koje se bave ljudskim pravima nastavnici/e ljudskim pravima pristupaju iz rodno neutralne (rodno neosvećene) perspektive. Na primer, tamo gde se na karticama ljudskih prava eksplicitno navodi ekonomsko pravo kao ljudsko pravo koje obezbeđuje ekonomsku nezavisnost pojedinca (III razred srednje škole), većina nastavnika/ca propušta da naglasi značaj zaposlenja za žene, kao preduslov ostvarenja prava na ekonomsku nezavisnost.

⁴⁵ O roditeljstvu kao izvoru ekonomske nejednakosti vidi Đorić, G., 2004.

2.5.6. Diskriminacija

Prilikom obrade radionica o diskriminaciji nekih grupa u društvu, nastavnici/e se retko bave problemom diskriminacije žena. Kada se bave, onda se tome pristupa kao problemu iz prošlosti ili kao problemu karakterističnom za samo neke, patrijarhalne sredine: „*Pričamo o tome kako je nekad bilo, kako su muškarci bili dominantni, kako su sad žene potpuno skoro preuzele ulogu da se bave stvarima kojima se nisu ranije bavile*” (Beograd, srednja škola; Niš, osnovna škola). „*I da dalje u nekim sredinama i kulturama postoji i dalje ta moć muškarca nad ženom i porodicom. U šta oni (učenici) ne veruju, zato što njihove porodice, naravno, nisu takve*” (Beograd, osnovna škola).

Neki nastavnici/e ipak skreću pažnju na moderne oblike otvorene diskriminacije žena, pre svega s obzirom na potencijalni sukob prava na rad, prava na rađanje i prava deteta na roditeljsku brigu i negu (Beograd, srednja škola): „*....u četvrtoj godini kad ih učim da pišu CV, ja im kažem koja su pitanja povreda ljudskih prava. Pitanje - da li planirate brak i porodicu - kršenje je ljudskih prava. Zašto? Zato što vi u CV-ju ne morate da navodite da imate decu i da ste udati. Oni (učenici) kažu - ali oni će nas pitati. Hoće, pitaće vas, a onda ćete vi reći - to pitanje nema veze sa mojom profesionalnom sposobljeničću, sa mojom željom da doprinesem napretku firme itd.*” (Novi Sad, srednja škola).

Najukorenjenija predrasuda (i među učenicima/ama i među nastavnicima/ama), koja se pojavljuje prilikom realizacije radionica o diskriminaciji, jeste predrasuda prema gej-populaciji. „*Radila sam sa njima to, i svi se protive naravno. Protive se čuvenom organizovanju gej-parade i okupljanju te vrste. I što se tiče okupljanja sekti. Tu su izuzetno svi striktno protiv, i dečaci i devojčice. Smatruju da je to nešto što nije normalno, što nije društveno prihvatljivo, nema veze što su manjina. Smatruju, jednostavno, da nije zdravo za društvo, i jedno i drugo, i okupljanja tih pokreta homoseksualaca i sekte*” (Beograd, osnovna škola). U nekim slučajevima ova predrasuda prerasta u pretnje nasiljem: „*...samo neka izadu (povodom gej-parade), ...polomićemo ih, ...sada će proći mnogo gore nego prošli put*”. „*Devojčice tu nisu toliko agresivne, ali im smeta takva vrsta transparentnosti, eksponiranja*” (Beograd, srednja škola).

2.6. Rodni stereotipi nastavnika/ca

Najrasprostranjeniji stereotipi nastavnika/ca uključuju:

- Idealizovanje potpune porodice i braka kao jedinog legitimnog osnova porodice i reprodukcije vrste.

U jednom odeljenju pola učenika su deca razvedenih roditelja i onda njima kažem - i to je porodica. Ali onda oni uviđaju da tu nešto ne štima, jer ta porodica, na neki način, ne funkcioniše kao porodica koja ima muškarca, ženu i njihovo potomstvo.

Primer iz transkripta

- Stereotipi o osobinama dečaka (*agresivni, direktni, iskreni, kompetitivni*) i devojčice (*manipulativne, lukave, spletka, tužibabe, nežne, „ženstvene“*). Naime, oni se, navodno, zasnivaju na iskustvu nastavnika/ca, ali nema pokušaja da se dečacima i devojčicama, bez obzira na prethodno iskustvo, pristupi bez stereotipa.

Npr. imam jednog dečaka koji, ne mogu da kažem ima feminizirane osobine, ali ima sklonost da bude nežan, pažljiv...

Primer iz transkripta

- Predrasude o ženskim i muškim zanimanjima.

Pa ne znam, mislim da su one usmerene već sa svojim polom. Da se brinu o životinjama koje su napuštene, ili o deci iz centra za socijalni rad. Da one to svojom prirodnom prihvate i svesne su toga, dok dečaci nisu uvek svesni, da bi se oni radije bavili nekim drugim stvarima nego nekim socijalne prirode.

Primer iz transkripta

- Neosporavanje „primarne“ prirodne uloge žene, i bespomoćno prihvatanje „realnosti“ dvostrukog opterećenja zaposlenih žena i žena aktivnih u javnom životu.

2.7. Rodni stereotipi učenika/ca

Najrasprostranjeniji stereotipi učenika/ca uključuju:

- Predrasude o muškim i ženskim ulogama s obzirom na odgovornosti u domaćinstvu.
- Stereotipi o muškim i ženskim osobinama: percepcija devojčica kroz definisanje fizičkim izgledom, potreбом да буду заштићене и да се о њима „brine“.
- Osporavanje sposobnosti женама да доносе „теšке“ одлуке и преузму одговорност. Stereotipi о politici као „ратничкој игри“, у којој по „природи ствари“ нема места за жене.
- Izuzetnojak otpor prema drugačijoj seksualnoj orijentaciji.

Neka imaju manja prava ako su već takvi. I, uostalom, ako hoće da imaju ista prava nek' se kriju. Ne moraju javno da govore.

Primer iz transkripta

- Neprepoznavanje nasilničkog ponašanja, osim u slučaju fizičkog nasilja. Prihvatanje čak i fizičkog nasilja u porodici kao opravdane disciplinske mere.

PRILOG:**Primeri pitanja korišćenih u analizi skrivenog programa**

Primere pitanja korišćenih u intervjuima sa nastavnicima Građanskog vaspitanja predstavljamo kao ilustraciju za bogatstvo rodnih sadržaja koji se mogu prepoznati u postojećem nastavnom materijalu i koji se mogu osvetliti kroz samu realizaciju nastave Građanskog vaspitanja.

Pitanja o realizaciji radionica koje se direktno bave rodnom problematikom

- *Sva prava iz Konvencije o pravima deteta se podjednako odnose na svu decu bez obzira na njihov pol...* Da li nastavnici/e obrazlažu učenicima/ama zašto se ovo ističe, zašto bi to neko doveo u pitanje, zar se to ne podrazumeva?
- U radionici se izričito pominju *polni stereotipi*. Da li su i koje primere učenici pronašli za polne stereotipe i predrasude prema suprotnom polu? Da li učenici i nastavnici/e o tome diskutuju?
- U radionici o nasilju pominje se *seksizam kao vid strukturalnog nasilja* – da li nastavnici/e to obrazlažu?
- *Zoranova priča. Marijina priča.* Da li su učenici/e i nastavnici/e odreagovali na stereotipne prikaze ženske uloge (čak i kad je žena dete)? Da li se uočava da se ovde krše i prava žena? Da li se uočava da se muškarci slikaju u ulozi nasilnika? Da li je učinjen pokušaj objašnjenja ovih priča iz perspektive odnosa između polova?
- Radionica u kojoj je prilog *Koreni problema*: devojke napuštaju građevinsku školu – nastavnici/e se manje trude oko njih jer to nije škola za devojke, roditelji misle da je za njih bolje da se udaju... Da li je prilog korišćen? Na koji način je tekla ta radionica? Da li su nastavnici/e razgovarali sa učenicima/ama o problemima koje otvara ovaj prilog? Da li se razgovaralo o stereotipima o muškim i ženskim zanimanjima? Koliko često se problemi rodne neravnopravnosti pojavljuju kao problemi o kojima učenici/e žele da govore? Da li je nekada nastavnik/ca sugerisao/la takav problem?
- *Demokratija i demokratsko odlučivanje*: Primer nedemokratskog odlučivanja - samo dečaci odlučuju u ime celog odeljenja. Da li su nastavnici/e to komentarisali?

Pitanja o reakcijama nastavnika/ca i učenika/ca na rodne stereotipe u nastavnom materijalu

- Da li nastavnici/e rade *radionicu sa pomorandžama* – da li navode stereotip kako je pomorandžina kora potrebna jednoj sestri za kolače? Da li registruju da je u pitanju stereotip? Da li nastavnici/e rade radionicu sa majkom koja je besna jer joj deca ne pomažu oko sređivanja kuće? Da li registruju da je u pitanju stereotip?
- Iz *Konvencije o dečijim pravima*: Nastoji se da učenici/e razumeju da odgovornost roditelja proističe iz njihove biološke uloge i moralnih razloga, a odgovornost nastavnika/ca osim iz moralnih proističe i iz profesionalnih razloga... Pozivanje na biološku zasnovanost odgovornosti roditelja može biti problematična: sledi da su majke odgovornije od očeva? Šta je sa usvojenom decom?
- *Radionica o podeli vlasti*: Primer fudbalske utakmice – da li nastavnici/e pokušavaju da daju i primere koji nisu „muški”?
- *Gradići moje opštine – 2*: Anketa o građanskom aktivizmu u lokalnoj samoupravi se zasniva na rodno nesenzitivnoj statistici: Da li nastavnici/e dodaju pitanje o polu, da bi mogli da provere razliku između informisanosti i aktivizma žena i muškaraca?
- Zašto je u *radionici o ljubomori* upotrebljen primer – više vole brata od mene? Zašto se sugerije da su devojčice ljubomore na lepotu drugih devojčica? Da li učitelji/ce daju i neke druge primere ljubomore?
- *Pesma D. Radovića* poručuje da dečaci ne treba da se stide? Da li učitelji/ce igraju i neku drugu igru u kojoj ni devojčice ne treba da se stide?

Pitanja o radionicama koje se ne bave direktno rodnom problematikom, ali mogu biti rodno relevantna

Opšta pitanja

- Za uvodnu radionicu: Koji od roditelja prisustvuje ovoj radionici? Otac ili majka?
- Da li nastavnici/e uočavaju polne razlike u realizaciji radionica: Ima li razlike između dečaka i devojčica u realizaciji radioničkih *aktivnosti*? Ko je u ovom uzrastu aktivniji? Dečaci? Devojčice?
- Da li postoje razlike u komunikativnoj sposobnosti dečaka i devojčica?
- Da li nastavnici/e primećuju da se dečaci i devojčice sistematično javljaju za određeni tip uloga?

- Ko su, najčešće, glasnogovornici/e?
- Da li se uočava rodno stereotipan jezik u priručnicima: *učenik, građanin, predsednik, nastavnik* i da li se o tome diskutuje?
- Šta su učenici/e poneli sa sobom u vezi sa odnosima polova?
- Da li su neke radionice, po mišljenju nastavnika/ca, imale neželjene efekte (učvršćivanje rodnih stereotipa, npr.)?
- Šta nastavnici/e misle da deca u ovom uzrastu mogu i treba da nauče o odnosima ravnopravnosti između polova? Kako se u ovom uzrastu taj problem manifestuje?

Pitanja zajednička za neke razrede

- *Konflikti*: Oko čega se svađaju dečaci i devojčice? Da li se to razlikuje od toga oko čega se svađaju dečaci i dečaci, i devojčice i devojčice? Zašto je to važno? Kako učitelji to obrazlažu? Da li se kao vrste sukoba pominju sukobi između muškaraca i žena? Mama i tata? U realizaciji radionice: da li dečaci i devojčice imaju različite načine rešavanja sukoba (popuštanje/nadmetanje)? Kako nastavnici/ce reaguju? Da li podstiču devojčice da se ne povlače?
- *Nasilje*: Ko češće pribegava nasilju? Zašto? Ko su nasilinici i žrtve? Kakve nadimke nadevaju deca dečacima i devojčicama? Ima li razlike? Nasilje u porodici? Nasilje nad životnjima: Dečaci? Devojčice?
- *Pol kao izvor razlike*: Koje razlike se uočavaju između polova, koje su njihove posledice, da li se ove razlike uvažavaju? Stereotipi o dečacima i devojčicama: Da li postoje na tom uzrastu? Kako im učitelji/ce objasne da imaju ista prava? Muške i ženske igre: Ko se kako igra? Stereotipi i predrasude o muškarcima i ženama, i dečacima i devojčicama: Odakle dolaze, kako nastaju, kako se održavaju, kako se mogu dovesti u pitanje? Stereotipi o ženskoj i muškoj deci u porodici? Da li postoji različiti tretman?
- *Ko je za šta odgovoran kod kuće*: Dečaci? Devojčice? Mame? Tate? Postoje li razlike u odgovornosti ženskih i muških ukućana? Da li učitelji pokušavaju da dovedu u pitanje te različite odgovornosti?
- *Participacija*: Ima li razlika u opredeljenjima dečaka i devojčica s obzirom na oblike učešća učenika u životu škole? Ako da, zašto? Da li se oblasti participacije dečaka i devojčica razlikuju i kako? Da li ih nastavnici/e podstiču da uoče različite nivoje participacije muškaraca i žena? Da li im objašnjavaju zašto je to tako i kako bi to moglo da se promeni?

- *Promene*: Da li postoji razlika između dečaka i devojčica u tome šta im se dopada, šta ima se ne dopada i šta bi voleli da *promene* u školi? Vizije idealnog sveta: Da li se dečaci i devojčice razlikuju? Kakve su promene potrebne da bi ostvarili svoju viziju? Promene u muško-ženskim odnosima? Slika verovatne i idealne budućnosti: kako su dečaci i devojčice predstavljali svoju verovatnu i idealnu porodičnu i profesionalnu budućnost? Da li se ove budućnosti razlikuju? Kakve su *promene* potrebne da bi ostvarili svoju idealnu budućnost?
- *Problemi*: O čemu devojčice, a o čemu dečaci žele da se čuje njihov glas? Da li se *problem* na koje ukazuju dečaci i devojčice razlikuju i kako? (npr. sa spiska problema u priručnicima za učenike: uvredljiv govor o suprotnom polu u školi, slabo učešće žena u političkom životu u zajednici)?
- Da li nastavnici/e objašnjavaju da je „građanin“ i žena i muškarac? Da li nastavnici/e skreću pažnju učenicima/ama na to da *predsednik*, *sekretar*, *odbornik* i ostale visoke državne funkcije mogu popunjavati i muškarci i žene? I da bi trebalo upotrebljavati rodno senzitivan jezik?
- *Moć*: Gde dečaci i devojčice prepoznaju moć? Podela moći u porodici, školi, društvu? Ko se oseća moćnije devojčice ili dečaci? (Kakav je rezultat razgovora sa nastavnicima/ama i roditeljima: Ko donosi glavne odluke o životu u školi? Ko je na rukovodećim položajima tela u kojima se donose odluke: žene ili muškarci? Da li nastavnici/e razgovaraju o tome sa učenicima/ama?)
- *Priprema za javnu prezentaciju - podela zadataka*: Poziva goste, predstavlja akciju, dočekuje goste – ima li stereotipne podele (npr. devojčice dočekuju goste)? Ko zakazuje sastanke telefonom: učenici ili učenice? Ko piše pisma u kojima se traži informacija? Ima li pravila? Da li nastavnici/e pokušavaju da razbiju stereotipnu podelu?
- *Javna prezentacija* - Ko su prezenteri – dečaci ili devojčice? Govor tela se uvežbava – ima li razlike u govoru tela dečaka i devojčica?

Pitanja relevantna za pojedine razrede

- Ima li razlike između dečaka i devojčica u izražavanju *osećanja*? Bes? Strahovi? Ljubav? Deca govore o svojim osobinama: da li se razlikuju *osobine* devojčica i dečaka? Čime se ponose dečaci i devojčice? Šta raduje dečake, a šta devojčice? Ima li razlike? Da li se razlikuju *želje i potrebe* dečaka i devojčica i načini na koji ih zadovoljavaju? Iz radionice *Znaci ljubavi*: Ima li razlike u tome *kako pokazuju ljubav dečaci i devojčice prema svojoj simpatiji*? Da li učitelji ohrabruju iste načine izražavanja ljubavi? (II osnovne)

- Da li se deca snebivaju da dodiruju deo tela u igri *zamak* (i u igri *vajanje na neviđeno*, kad treba da iskopiraju položaj u kome se neki drugi učenik nalazi)? Dečaci, devojčice? (II osnovne)
- Ko je opterećeniji osećanja krivice dečaci ili devojčice? Ko se više oseća odgovornim za osećanja drugih? Kako se učitelji/ce u tome ponašaju? (II osnovne)
- Oko čega su sukobi sa roditeljima? Mamama? Tatama? (II osnovne)
- *Porodično stablo i stablo bliskosti*: koga učenici/e navode da se sa njima maze, razumeju, od koga uče, s kim se igraju...? Ko zadovoljava najviše potreba učenika? Da li postoji razlika između dečaka i devojčica u tome šta im se dopada, šta im se ne dopada i šta bi voleli da promene u školi? (II osnovne)
- *Nežni gestovi*: da li ih podjednako prave i dečaci i devojčice? Da li učitelji/ce podstiču i dečake da budu nežni? Ili ih u tome sprečavaju („*nisi ti devojčica*“)? (II osnovne)
- Da li se vrednosti i vrline za dečake i devojčice razlikuju? Ko su omiljeni junaci dečaka? Ko su omiljeni junaci devojčica? Koje vrednosti im pripisuju? Kako učitelji/ce podstiču devojčice da pokažu hrabrost i odlučnost, a dečake da pokažu nežnost i pažnju? (II osnovne)
- Šta deca navode: koja se prava krše (ruganje, otimanje užine, ogovaranje, nazivanje ružnim imenima, guranje...)? Ima li razlike između dečaka i devojčica? (II osnovne)
- Da li navode primere pravde/nepravde iz muško-ženskih odnosa? Npr. da li je nepravda ako mama sve radi u kući? Da li je nepravda ako devojčicu zadirkuju zbog izgleda? (IV osnovne)
- *Simulacija intervjua* – ako su glavni donosioci odluka muškarci, u simulaciji njihove će uloge igrati dečaci – ovo može da neprestano obnavlja profesionalne stereotipe. Da li se nešto tako događa? (V osnovne)
- *Efikasan građanin/ka*: Da li prema nastavniku/ci muškarci i žene imaju podjednaka znanja, sposobnosti i jednakо formirane stavove i posvećenost potrebne za uspešno učestvovanje u društvenom životu (javnom)? (VI osnovne)
- *Mere vlasti*: Da li se nekad desilo i koliko često da se primeri mera vlasti tiču odnosa između polova: kvote za političke položaje, besplatna obdaništa, odsustvo za negu deteta, zabrana diskriminacije prilikom zapošljavanja...? (VI osnovne)
- *Država pruža odgovarajuću pomoć roditeljima u obavljanju dužnosti vaspitanja i obezbeđuje razvoj institucija, objekata i službi za brigu o deci*. Da li su nastavnici/e prodiskutovali o ovom članu sa

učenicima/ama iz perspektive odnosa između polova? Na primer, kome od roditelja je više potrebna pomoć države u razvoju institucija za brigu o deci (obdaništa)? (I srednje)

- *Sukob prava na rad i prava deteta na roditeljsku brigu i negu* – da li su možda o tome razgovarali ili o nekim drugim pravima koja dovode u sukob ljudi različitog pola? (I srednje)
- *Deca imaju pravo na zaštitu od seksualnog iskorišćavanja i zloupotrebe, uključujući prostituciju i pornografiju.* Odgovornosti roditelja u vezi sa tim pravom su... Dobro je da se govori o odgovornosti oba roditelja, ali to potpuno prikriva i prenebregava činjenicu asimetrične podele porodičnih uloga roditelja. Da li nastavnici/e o tome diskutuju sa učenicima/ama? Ko su najčešće žrtve seksualnog nasilja među decom? Ko su najčešći počinioци seksualnog nasilja nad decom? Da li se o tome razgovara? Da li nastavnici/e pokušavaju to da povežu sa neravnopravnosću polova? (I srednje)
- *Građanski život, politika i vlast:* Razdvajanje ličnog i javnog života: da li su nastavnici/e to iskoristili za diskusiju o podeli privatno/žensko – javno/muško. Da li su nastavnici/e ovu radionicu iskoristili da skrenu pažnju na to da je i devojkama – građankama mesto u javnoj sferi? (II srednje)
- *Prepostavke građanskog društva:* Da li nastavnik/ca skreće pažnju na *ravnopravnost, zaštitu prava manjina, diskriminaciju, siromaštvo* (iz kartica za učenike) u kontekstu odnosa između muškaraca i žena? (III srednje)
- *Ljudska prava za žene:* Sa kartice sa zadacima: ekonomsko pravo kao ljudsko pravo koje obezbeđuje ekonomsku nezavisnost pojedinca – da li nastavnici/e ukazuju na značaj zaposlenja za žene? (III srednje)
- *Izbor problema za građansku inicijativu:* koliko često je problem povezan sa problemima rodne nejednakosti? (III srednje)
- *Udruženja građana – pravo na samoorganizovanje:* Da li nastavnici/e objašnjavaju učenicima/ama zašto se žene nalaze na listi organizacija za zaštitu prava manjina i marginalizovanih grupa? (III srednje)
- *Udruženja građana – upoznavanje s radom lokalnih udruženja građana:* Koliko često je lokalno udruženje građana sa kojima se učenici/e upoznaju vezano za promociju prava žena ili rodne ravnopravnosti? (III srednje)
- *Planiranje lokalne akcije – izbor problema:* Koliko često su izabrani problemi koji se tiču ravnopravnosti polova? (III srednje)

VII

ANALIZA RODNO OSETLJIVOГ SADRŽAJA U GRAĐANSKOM VASPITANJU

GLAVNI NALAZI

Predmet predstavljene analize rodnog sadržaja obrazovnog materijala za predmet Građansko vaspitanje bili su nastavni planovi i programi, kvantitativno pojavljivanje muških i ženskih likova u priručnicima za Građansko vaspitanje, a s obzirom na nekoliko relevantnih dimenzija za prepoznavanje rodnog sadržaja, tematska obuhvatnost priručnika iz perspektive rodnih odnosa i skriveni program u realizaciji nastave Građanskog vaspitanja. Na narednim stranicama sumarno su izloženi najbitniji nalazi ovog obimnog istraživanja.

1. S obzirom na nastavne planove i programe, fokus Građanskog vaspitanja u nižim razredima osnovne škole je proces samoosvećivanja i individualizacije učenika/ca. U višim razredima osnovne škole učenici/e upoznaju potrebe i prava dece, podstiče se njihovo aktivno učešće u rešavanju problema u školi i lokalnoj zajednici i usvajaju se temeljne kategorije građanskih kompetencija (građanska prava i slobode, odgovoran i aktivni građanin/ka, građanska odgovornost, individualna prava i opšte dobro i dr.). U Građanskom vaspitanju u srednjoj školi učenici/e se upoznaju sa institucijama demokratskog društva i mehanizmima njihovog funkcionisanja. U ovako koncipiranom programu nema nijedne teme koja se direktno bavi problemima rodnih odnosa i rodne (ne)ravnopravnosti.⁴⁶ S druge strane, veliki broj predloženih tema u sadržaju nastavnih programa dozvoljava konkretizaciju s obzirom na pitanja važna za razumevanje odnosa (ne)ravnopravnosti polova.

U sadržaju programa za niže razrede osnovne škole, gotovo sve teme omogućavaju da učenici/učenice steknu uvid u sopstveno i iskustvo drugih, što otvara socijalno-psihološki prostor za dekonstrukciju usvojenih rodnih modela ponašanja i rodnih obrazaca percepcije sveta oko sebe. Na tom uzrastu, po nama, treba posebno obratiti pažnju na pitanja izgradnje samopoštovanja i samopouzdanja, pre svega kod devojčica. Takođe je važno skrenuti pažnju na uočavanje i prihvatanje razlika, kao i na proces učenja neagresivnih modela samopotvrđivanja, posebno kod dečaka.

Program za više razrede osnovne škole koncipiran je iz perspektive rodne neutralnosti. Iz ove perspektive, problemi zajednice, kao i osnovne kategorije građanskog društva predstavljene su kao univerzalno važeće za sve individue, bez rodnog određenja. U glavnom tekstu smo skrenule pažnju

⁴⁶ Pod pitanjima relevantnim za razumevanje odnosa (ne)ravnopravnosti polova podrazumevamo pitanja društvene organizacije reprodukcije vrste, diferenciranih društvenih uloga muškaraca i žena, društvene i kulturne uslovljenosti nekih od osobina muškaraca i žena usvojenih kroz diferenciranu socijalizaciju i konačno odnose između polova u pojedinim društvima u različitim istorijskim periodima.

na to da ovakav pristup može da vodi prenebregavanju posebnih uslova čijim uspostavljanjem žene tek dolaze u poziciju ravnopravnih građanki, koje pod jednakim uslovima kao i muškarci uživaju poštovanje svih ljudskih prava i prednosti demokratskih institucija. Sa stanovišta rodne osetljivosti kategorije građanina/ke potrebno je potpuno redefinisanje nastavnih planova i programa, i ostalog nastavnog materijala za više razrede osnovne škole, kako bi predmet Građansko vaspitanje za učenike/ce na ovom uzrastu odgovorio ciljevima ospozobljavnja učenika/ca za kompetentno i efektivno učestvovanje u demokratskom društvu u kome su u jednakoj meri zastupljeni/e i predstavljeni/e svi/e njeni članovi/ce.

U planovima i programima za Građansko vaspitanje za srednju školu nema nijedne teme koja se na direktnan način bavi odnosima rodne (ne)ravnopravnosti, ali veliki broj programskih zadataka i predloženih tema daje prostora za uključivanje rodno relevantnih sadržaja. Realizaciji osnovnih ciljeva programa Građanskog vaspitanja za srednju školu znatno bi doprinelo obogaćivanje sadržaja nekom od sledećih tema:

- Društvena konstrukcija rodnih identiteta i razlika.
  - Oblici diskriminacije i nasilja zasnovani na rodnim razlikama.
  - Upoznavanje sa pravnim okvirom zaštite ravnopravnosti polova.
  - Progresivno proširivanje statusa građanina na žensku populaciju kroz izjednačavanje žena i muškaraca pred zakonom, osvajanje prava glasa i izlazak na tržište rada.
  - Podudaranje privatne i javne sfere društvene organizacije sa polnom podelom društvenog rada i u tom kontekstu – preduslovi učešća žena u javnoj sferi generalno i političke participacije žena posebno.
  - Sukob porodičnih i profesionalnih uloga.
  - Polna segregacija u obrazovanju i na tržištu rada.
  - Reprezentacija polova u medijima i pereptuiranje rodnih stereotipa.
2. Analiza predstavljanja rodnih odnosa u priručnicima pokazuje sledeće opšte rezultate. Kvantitativno prisustvo muških i ženskih likova u analiziranim priručnicima je veoma neujednačeno (u celini gledano, predstavljeno je četiri puta više muških nego ženskih likova). Najveći pomak u tom pogledu učinjen je u priručnicima za niže razrede osnovne škole, a

najuspešniji među njima je *Otkrivaonica 4* za IV razred. Za razliku od ovih priručnika, u priručnicima za više razrede osnovne škole gotovo da nema ženskih likova (13 od 947). I u priručnicima za srednje škole veoma je mali broj predstavljenih ženskih likova. Najviše ih je u Priručniku za I razred (*Građansko 1*), sa svakim narednim razredom njihov broj se smanjuje, da bi ženski likovi potpuno nestali iz Priručnika za IV razred (*Građansko 4*).

Tabela 1: Broj likova/osoba prema polu i priručniku

priručnik ⁴⁷	pol/rod			ukupno
	ženski	muški	oba*	
<i>Ja i drugi</i>	153	166	81	400
<i>Otkrivaonica 4</i>	368	388	246	1002
<i>Radna sveska 2</i>	38	170	168	376
<i>Građansko 5</i>	1	161	0	162
<i>Građansko 6</i>	1	186	17	204
<i>Građansko 7</i>	11	535	35	581
<i>Građansko 1</i>	152	574	461	1187
<i>Građansko 2</i>	77	274	386	737
<i>Građansko 3</i>	13	293	406	712
<i>Građansko 4</i>	4	568	10	582
ukupno	818	3315	1810	5943

*Likovi koji su registrovani u materijalu, ali se nije mogao odrediti pol/rod (npr. dato samo prezime autora/ke) ili je dat gramatički rod u množini.

Registrirani broj muških i ženskih likova u velikoj meri zavisi od gramatičkog roda u kome se ovi likovi pojavljuju, a to ima puno veze sa relativnim odnosom rodno osjetljivog i rodno stereotipnog jezika upotrebljenog u priručnicima. U nižim razredima osnovne škole preovlađuje upotreba rodno

⁴⁷ Vidi popis priručnika u poglavlju II.

osetljivog jezika u sva tri analizirana priručnika. Rodno stereotipna upotreba jezika je ipak zadržana kod naziva zanimanja (*direktor, pedagog i psiholog*). Za razliku od nižih razreda, priručnici za više razrede osnovne škole pisani su pretežno stereotipnim jezikom (upotrebljava se gramatički muški rod za generičke pojmove: *pojedinac, nastavnik, učenik, građanin*). U priručnicima za I i II razred srednje škole (*Gradansko 1 i 2*) podjednako je zastupljena upotreba rodno neutralnog, rodno osetljivog i rodno stereotipnog jezika. U Priručniku za III razred (*Gradansko 3*) podjednako je u upotrebi rodno osetljiv (nastavnik/ca) i rodno stereotipan jezik (direktor), dok Priručnikom za IV razred (*Gradansko 4*) dominira rodno stereotipni jezik, kao što je bio slučaj sa priručnicima za više razrede osnovne škole.

U analiziranim priručnicima za niže razrede osnovne škole u priličnoj meri je zadržana stereotipna polna podela porodičnih uloga: izuzev Radne sveske za II razred (*Radna sveska 2*), u ulogama roditelja dominiraju ženski likovi, a deca i unuci su mahom dečaci. Preovlađujuća profesionalna uloga su učitelji/ce, predstavljeni/e uglavnom ženskim likovima. Neke druge profesionalne uloge se pojavljuju jedino u *Otkrivaonici 4* za IV razred i ravnomerno su predstavljene i muškim i ženskim likovima. U priručnicima za više razrede osnovne škole i srednju školu preovlađuju uloge u javnoj sferi (političke i profesionalne uloge), kojima dominiraju muški likovi, između ostalog i zbog sistematične upotrebe muškog gramatičkog roda za označavanje naziva funkcija i zanimanja. Retki ženski likovi prikazani su u ulozi učenica ili nastavnica.

Aktivnosti koje obavljaju likovi predstavljeni u priručnicima Građanskog vaspitanja uglavnom su stereotipno podeljene: ženski likovi (tamo gde ih ima) prikazani su u aktivnostima brige, nege, podučavanja i vaspitavanja, a muški u podučavanju, odlučivanju, sportskim aktivnostima i nizu aktivnosti vezanih za raznovrsne uloge u javnoj sferi. Vredi pomenuti Radnu svesku za II razred, u kojoj je učinjen veliki i uspešan napor dekonstrukcije rodno stereotipnih aktivnosti.

Lične osobine prikazanih likova registrovane su samo u priručnicima za niže razrede osnovne škole. U glavnom tekstu smo ukazali na to da odsustvo ličnih obeležja u predstavljanju likova u priručnicima za više razrede osnovne škole i srednju školu proizlazi iz pristupa konceptu „građanina” i javne sfere kao bezličnih, neutralnih (i rodno neutralnih) i ispraznjenih od svakog partikularističkog sadržaja i partikularističkih identiteta. U nižim razredima osnovne škole vidan je pokušaj da se i dečacima i devojčicama pripisuju slične lične osobine, međutim, još uvek preovladavaju stereotipni opisi devojčica kao plačljivih, manipulativnih i pasivnih, a dečaka kao

preduzimljivih, radoznalih, hrabrih, drskih, i neodgovornih (sa izuzetkom Žirafka – deteta žirafe muškog pola iz Radne sveske za II razred, koji je predstavljen kao nežan i brižan).

I porodica i porodične relacije registrovane su samo u priručnicima za niže razrede osnovne škole. U porodičnim relacijama, deca su najčešće predstavljena u relacijama sa majkama i bakama. Potpuna nuklearna porodica je dominantan prikazani model porodice u Priručniku za I i II razred (*Ja i drugi*) i *Otkrivaonici 4*, mada se u ovom poslednjem pojavljuju i alternativne porodice – sa jednim roditeljem ili sa usvojenim detetom. Najviši stepen individualizacije deteta postignut je u Radnoj svesci za II razred, a relacije sa roditeljima su predstavljene tako da ne sugerisu nijedan poseban oblik porodice.

Sve poznate osobe predstavljene u analiziranim priručnicima za više razrede osnovne škole su muškarci – mislioci, naučnici, pisci, prosvetitelji, vladari. Slično je i u priručnicima za srednju školu, sa izuzetkom autora priručnika, koji su mahom žene.

3. S obzirom na uključenost rodno osetljivih sadržaja u nastavne materijale, možemo konstatovati veliku razliku između priručnika za učenike/ce od I do IV razreda osnovne škole i priručnika za nastavnike/ce od V do VII razreda osnovne škole. Od izuzetnih napora koji su učenjeni u priručnicima za niže razrede da menjaju stereotipnu patrijarhalnu sliku sveta i uvode principe rodne ravнопravnosti u sve segmente nastavnog materijala, u priručnicima za više razrede nije ostalo ništa. Žene, ženski likovi, njihove aktivnosti i problemi njihovog društvenog angažovanja skoro su potpuno isključene iz tematike kojom se ovi priručnici bave.

U tematskoj analizi priručnika izdvojili smo radionice koje posredno ili neposredno uključuju rodne sadržaje. Najveći broj takvih radionica je zastupljen u priručnicima za I i IV razred srednje škole. U zaključku tematske analize predložili smo gde i na koji način je moguće priručnike za svaki razred dodatno obogatiti rodnim sadržajima, u skladu sa ciljevima predmeta i sadržajem nastavnih planova i programa.

4. Analiza skrivenog programa u realizaciji nastave Građanskog vaspitanja, s obzirom na njen rodno osetljivi sadržaj dala je sledeće rezultate. Uočeno je da i nastavnici/e i učenici/e imaju već izgrađene stereotipe o rodnim ulogama i osobinama učenika: dečaka i devojčica. Mali broj nastavnika/ca prepoznaće rodne stereotipe. Nastavnici najčešće samo prate tekst radionice i ostvaruju njen eksplicitni cilj, dok stereotipi ostaju „neprimećeni”.

Kao što je napomenuto, nastavnici/e se retko bave problemom diskriminacije žena i tome se pristupa kao problemu iz prošlosti ili problemu samo pojedinih patrijarhalnih sredina. Neki nastavnici/e, ipak, skreću pažnju na moderne oblike otvorene diskriminacije žena, pre svega s obzirom na potencijalni sukob prava na rad, prava na rađanje i prava deteta na roditeljsku brigu i negu.

Nastavak obrazovanja na fakultetu i profesionalna karijera se doživljavaju kao neodgovarajuća strategija za žene, suprotstavljena njenoj „primarnoj” ulozi, najčešće u seoskim školama, među učenicima/ama romske nacionalnosti, u tzv. patrijarhalnim sredinama i u srednjim stručnim, trogodišnjim školama. Ponekad je čak i među učenicima/ama iz modernijih sredina duboko ukorenjeno shvatanje, zasnovano na iskustvu, da najveći deo odgovornosti za „kućne” poslove nosi osoba ženskog pola.

U sproveđenju radionica o planiranju profesionalne karijere u okviru nastave Građanskog vaspitanja skoro нико од nastavnika/ca ne dovodi u pitanje da su dodatne obaveze u kući i oko dece neizbežne za žene.

Učešće žena u javnom životu i građanskom aktivizmu je, paradoksalno za predmet Građanskog vaspitanje, najmanje promovisano. Građanski aktivizam je predstavljen najčešće kao rodno neutralna kategorija. Iako većina nastavnika/ca opisuje devojčice kao aktivnije učesnice na času i brojnije predstavnice grupa u timskom radu, odustajanje žena od participacije u javnom životu predstavlja se kao *prirodna* posledica njihove *prirodne* uloge da budu supruge i majke.

VIII

PREPORUKE ZAINTERESOVANIM AKTERIMA I INSTITUCIJAMA

Na osnovu rezultata analize programa i nastavnih materijala za Građansko vaspitanje mogu se uputiti preporuke koje se tiču sadržaja programa i priručnika za nastavnike/ce i učenike/ce, normi kojima se uređuje proces obrazovanja, kao i interesnih grupa koje u tom procesu učestvuju. Sa željom da budemo precizne, preporuke smo grupisale u odnosu na aktere i institucije koje učestvuju u procesu obrazovanja. Bitno je naglasiti da se deo opštih preporuka, koje važe za celokupan obrazovni materijal analiziran u obe knjige, mora ponoviti i za našu analizu obrazovnog materijala u Građanskom vaspitanju kako bi rezultati ovog istraživanja i zaključci koji iz njega proizlaze dospeli na prave adrese.

**Preporuke za:
autore/ke udžbenika**

**Zavod za unapređenje vaspitanja i obrazovanja (ZUOV) - Centar za razvoj programa i udžbenika
i izdavače udžbenika**

Opšte preporuke (važe za sve planove i programe, udžbenike i priručnike)

- Upotrebljavati rodno osjetljiv i rodno neutralan jezik. Koristiti „Predlog uputstava za upotrebu rodno osjetljivog jezika u sferi javne komunikacije”, iz *Rod i jezik*, S. Savić, M. Čanak, V. Mitro i G. Štasni, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad, 2009.
- Uravnotežiti broj muških i ženskih likova prikazanih na slikama i u tekstu.
- Izbegavati stereotipno predstavljanje profesionalne sfere kao sfere muškaraca.
- Predstavljati žene u profesionalnim ulogama.
- Izbegavati predstavljanje žena u „tipično” ženskim profesijama.
- Prikazivati žene u rukovodećim ulogama.
- Upotrebljavati i ženski rod kad se govorи o profesionalnim i rukovodećim ulogama.
- Izbegavati predstavljanje javne i političke sfere kao sfere muškaraca.
- Predstavljati prošlost i iz perspektive doprinosa od strane žena.
- Uravnotežiti predstavljanje muških i ženskih znamenitih ličnosti.
- Predstaviti uspeh i postignuće kao rezultat individualnog napora i muškaraca i žena.
- Ukazati i na ženske pretke.
- Predstavljati muškarce u poslovima nege dece i održavanja domaćinstva.
- Izbegavati pripisivanje stereotipno muških ili ženskih osobina.
- Uravnoteženo predstavljati sve modele porodice.
- U okviru nastavnog programa uključiti rodnu perspektivu u sve teme, gde god je to moguće.

Posebne preporuke za predmet Građansko vaspitanje:

- Uključiti u sadržaj Građanskog vaspitanja radionice koje se direktno bave problemima rodne (ne)ravноправности i koje to imaju *u naslovu*.
- Uvesti procenjivanje udžbenika i priručnika iz perspektive njihovog direktnog i posrednog rodnog sadržaja.
- U sadržaj Građanskog vaspitanja uvesti radionicu o podeli odgovornosti u privatnoj sferi.
- U sadržaj Građanskog vaspitanja za srednje škole uvrstiti radionicu o temi *Ljudska prava za žene i prepostavke njihovog ostvarivanja*.
- U sadržaj Građanskog vaspitanja uključiti dobro osmišljene radionice o konkretnim oblicima diskriminacije žena, različitim seksualnih orientacija i generalno, alternativnih stilova života.

Preporuke za :**Nacionalni prosvetni savet**

- U skladu sa prihvaćenim Milenijumskim ciljevima razvoja, uvrstiti *bolje razumevanje rodne dimenzije društvene organizacije* u strateške ciljeve razvoja obrazovanja u Srbiji;
- Započeti javnu raspravu o standardizaciji rodno osetljivog jezika;
- Inicirati odgovarajuće zakonske izmene koje će obezbediti upotrebu rodno osetljivog jezika u programima i udžbenicima.

Preporuke za :**Ministarstvo prosvete**

- Uskladiti pravilnike o ocenjivanju učenika osnovne i srednje škole sa rodno osetljivom školskom dokumentacijom, tako što će opisna ocena biti formulisana rodno osetljivim jezikom (uspešan/uspešna, veoma uspešan/veoma uspešna);
- Preispitati stručni profil nastavnika Građanskog vaspitanja. Nastavnici Građanskog vaspitanja moraju biti i teorijski, ne samo metodički obrazovani. Njima je neophodno poznavanje institucija, istorijskog razvoja i neophodnih uslova za razvoj građanskog društva. Građansko vaspitanje, makar u višim razredima osnovne i u srednjoj školi, pre svega treba da predaju sociolozi, kao primarni eksperti u oblasti proučavanja društvene organizacije i društvenih institucija, a zatim i politikolozi, pravnici i ostali stručnjaci drugih humanističkih disciplina, dodatno obučeni za metodiku radioničke nastave.

Preporuke za :
Zavod za unapređenje vaspitanja i obrazovanja (ZUOV)

Centar za profesionalni razvoj zaposlenih u obrazovanju

- Kroz odgovarajuću edukaciju povećati osetljivost nastavnika/ca i ostalih zaposlenih u sistemu obrazovanja za rodni sadržaj nastavnog materijala i nastavne prakse;
- Obrazovati nastavnike/ce za prepoznavanje rodnih stereotipa i kad nisu izričita tema radionice;
- Obučavati nastavnike/ce za prepoznavanje sopstvenih predrasuda i stereotipa i njihovo prevazilaženje;
- Osposobljavati nastavnike/ce za prepoznavanje rodno neutralnog, rodno osetljivog i rodno stereotipnog jezika;
- Uvesti temeljnu obuku nastavnika/ca o problemima diskriminacije;
- Uvrstiti rodnu osetljivost u spisak kompetencija definisanih *Standardima kompetencija za profesiju nastavnika*.

Centar za razvoj programa i udžbenika

- Uključiti rodnu ravnopravnost u ciljeve obrazovanja na nivou razreda i predmeta;
- Prilikom odobravanja udžbenika i nastavnih sredstava, procenjivati u kojoj meri njihov sadržaj razgrađuje rodne stereotipe i promoviše rodnu ravnopravnost - u skladu sa Standardom 6 (stav 2) za procenu kvaliteta udžbenika - na osnovu detaljno razrađenih pokazatelja iz opštih preporuka u ovoj publikaciji.

Preporuke za:
stručna udruženja nastavnika/ca srpskog jezika i drugih jezika u upotrebi u nastavi u Republici Srbiji

- Započeti kontinuirani rad na obogaćivanju srpskog jezika rodno osetljivom terminologijom u saradnji sa filološkim fakultetima.

Preporuke za:
stručna udruženja u oblasti društvenih nauka i humanističkih disciplina

- Promovisati rodno osetljiv pristup problemima kojima se bave društvene nauke i humanističke discipline.

Preporuke za:
aktivne nastavnika/ca
školske odbore
savete roditelja

- Pokazani aktivizam i preduzimljivost devojčica/devojaka u nastavi Građanskog vaspitanja podržavati i podsticati ih na dalje obrazovanje, tamo gde je to problem (romska i seoska deca). Podsticati akademsko napredovanje devojaka i nakon škole i fakulteta. Podsticati ih da preuzimaju liderske uloge i nakon škole.
- Podsticati devojke da se zapošljavaju i tako povećaju svoje šanse za ostvarenje ekonomski nezavisnosti.
- Promovisati građanski aktivizam i političko angažovanje žena kroz nastavu Građanskog vaspitanja.
- Neprestano razgrađivati stereotipe demonstracijom alternativnih modela ponašanja.
- Razvijati toleranciju za različitost.
- Uključiti i roditelje u sprovođenje nekih radionica koje razbijaju stereotipe o tipičnim muškim i ženskim ulogama i koje se bave dečijim pravima i nasiljem (vršnjačkim, u porodici, verbalnim i emocionalnim nasiljem).
- Programske celine u okviru predmeta sagledati iz rodne perspektive i sprovoditi uz isticanje rodne ravnopravnosti.
- Tumačiti sadržaj aktuelnih udžbenika iz rodne perspektive.

Preporuke za:
Upravu za rodnu ravnopravnost
Ministarstvo rada i socijalne politike

- Stalno pratiti ostvarivanje preporuka upućenih Nacionalnom prosvetnom savetu, ministru prosvete, ZUOV-u, izdavačima i stručnim društvima.
- Uključiti se u osmišljavanje i sprovođenje programa rodne senzibilizacije zaposlenih u obrazovanju.
- Periodično inicirati analize rodno osetljivog sadržaja u obrazovnom materijalu.

SUMMARY

This publication is one of the two publications presenting the results of the analysis of gender content in selected educational material for primary and secondary education in Serbia. The analysis has been conducted as a part of the project „Gender Based Content Analysis of Educational Material in Elementary and Secondary Education in Serbia“ financed by United Nations Development Programme (UNDP), in cooperation with the Delegation of the European Union and with support of Gender Equality Directorate within the Serbian Ministry of Labor and Social Policy. The objective of the project and the analysis has been to provide evidence based recommendations for enhancing the gender sensitivity of the educational materials in primary and secondary education, in line with the National Strategy for Improving the Position of Women and Promotion of Gender Equality.

The analysis was conducted by Assist. Prof. Gorana Đorić Ph.D., Prof. Nevena Petrušić Ph.D., Prof. Dragana Zaharijevski Ph.D., Prof. Danijela Gavrilović Ph.D., Natalija Žunić MA, Miloš Jovanović MA, Nenad Popović MA, Mirjana Vojvodić and Tatjana Obradović-Tošić. Interviews for hidden curricula were conducted by Jelena Stojanović, Dragana Nikolić, Jelena Očaj and Suzana Živković. The project was managed and coordinated by Tamara Živadinović and Suzana Živković (Mena Group).

This particular publication presents the results of the analysis for Civic Education in elementary and secondary schools. Chapter I of the book presents the process of institutionalisation of Civic Education in Serbia since 2001, when education for democracy and civil society became a part of the wider reform of the educational system. Education for democracy and civil society in Serbia adopted the model proposed by the Council of Europe (developed by François Audigier). Model Civic Education was supposed to include cognitive knowledge and capabilities, ethical competencies and value judgments (affective and emotional aspects of it). In relation to the gender content of Civic Education a few recommendations for gender mainstreaming in education for democracy and civic society were provided in a special segment of *Recommendation CM/Rec(2007)13 of the Committee of Ministers to member states on gender mainstreaming in education and explanatory memorandum*.⁴⁸

---

⁴⁸ *Recommendation CM/Rec(2007)13 of the Committee of Ministers to member states on gender mainstreaming in education and explanatory memorandum*, usvojena 10. oktobra 2007. na 1006. sastanku. Dostupno na: [http://www.coe.int/t/e/human_rights/equality/02._gender_mainstreaming/091_CM_Rec\(2007\)13.asp](http://www.coe.int/t/e/human_rights/equality/02._gender_mainstreaming/091_CM_Rec(2007)13.asp)

In Chapter II analytical dimensions of gender content of Civic Education material are presented and the method used in the analysis is described.

The theoretical framework for the analysis of gender content of educational material was developed based on the scholarship exploring and explaining the sex/gender system. In this literature at least four aspects of gender system formation have been emphasised:

- a) Gender as a social organisation of reproductive behaviour
- b) Gender as a socially imposed sexual division of labour
- c) Gender as a culturally imposed normative definition of ‘proper man’ and ‘proper woman’
- d) Gender as a physiologically conditioned internalisation of cultural norms (gender stereotypes)

Each of these four aspects of formation of gender inequality was used in our analysis as a basis for the selection of gender relevant content of education material. We have developed a set of indicators on which to detect how biological, social, cultural and psychological aspects of gender system translate into the content of education curricula and syllabuses and teachers’ and students’ handbooks. The list of 10 analysed handbooks is given in Chapter II.

The observation unit was defined as a *semantic entity with gender relevant content*. Most often it was a sentence, but frequently pictures and illustrations appeared as observation units as well. Each observation unit was described by a set of characteristics such as:

- *type of character* or characters (subject or object, male or female, famous person or not, single or in a group);
- *language* through which the observation unit has been expressed (gender sensitive, gender neutral, gender stereotypical);
- subject and object *roles and activities*;
- activity *context* (family, school, professional, other formal, informal);
- subject’s and object’s *personal characteristics*;
- subject’s and object’s *achievements*;
- *family composition* (if the subject of the sentence is the family).

Data collected in that way were analysed so as to assess:

- a) Quantitative presence of women and men (boys and girls) in the analysed material.
- b) Quantitative presence of gender sensitive vis-à-vis gender stereotyping language.
- c) What are the predominant *family roles and relationships* in which men and women are typically depicted?
- d) What are the predominant *professional and other activities* in which men and women are typically depicted?
- e) How are the *role models* for boys and girls presented?
- f) Which *personal characteristics* are associated with women and men and how are they valued?
- g) How are women and men (boys and girls) presented in relation to their *cognitive abilities and achievements*?

In addition to this general line of analysis, Civic Education material was analysed with respect to its subject specificity. Civic Education has an explicit agenda in both teaching students the basics of democratic institutions and promoting their participation in democratic and development processes. As such it is (or, rather, it may be) a powerful tool for explaining the sources of different stereotypical gender roles and gender inequality and promoting gender equity, as well as enhancing women's participation in the public sphere. Thus, our analysis of Civic Education material also looked at:

- How many and what proportion of topics in the textbooks and teachers' handbooks address gender equity issues in terms of
  - explanation of gender inequality and gender stereotypes and,
  - promotion of women's participation in the public sphere.
- To which extent curricular activities proposed in the textbooks and teachers' handbooks encourage participants to take a critical stance towards the structure of gender relations around them (as different from individualized rational action).
- To which extent the workshop activities proposed (although framed in gender neutral terms of civic activism) presuppose stereotyped gender roles and traditional sexual division of labour.

Since Civic Education is mostly based on teachers' handbooks and implemented through workshop activities, there is a wide scope for teachers' interpretations of the curriculum material. Much of the meaning teachers assign to the curriculum material is subjective, guided by their personal frame of reference, which in its turn may express a wider world view or internalized stereotypes. A final piece of our analysis, hence, aimed at exploring the *hidden curriculum* of the Civic Education teaching process.

The following three chapters present the results of analyses of educational material for lower elementary school (Chapter III), higher elementary school (Chapter IV) and secondary school (Chapter V). In each of the chapters results are presented of the analysis of education plans and programs, and quantitative and thematic analysis of teachers and pupils handbooks. Chapter VI presents the results of hidden curriculum in Civic Education analysis.

Chapter VII is a summary of the main findings of all the analyses conducted: the analysis of education curricula and syllabuses, the analysis of frequency of male and female characters appearing in the handbooks on various dimensions, thematic analysis and the analysis of hidden curriculum. Research findings have indicated the following most important characteristics of gender content in educational materials for the subject Civic Education:

1. Regarding their thematic content, none of the analyzed education curricula and syllabuses contain topics explicitly addressing gender relevant issues⁴⁹. However, in about ten workshops from the handbooks for Civic Education there are topics related to gender issues. A large number of topics listed in the contents of educational programs could be addressed from the gender perspective. Similarly, a gender related set of workshops could be included in the handbooks. In conclusion of our thematic analysis we have suggested topics and workshops whose inclusion in the programs and handbooks would enrich their gender content and, in our opinion, significantly contribute to the realization of the objectives of the Civic Education course.

In accordance with the objectives for the lower grades of elementary school we have suggested topics related to self-esteem development among the girls, toleration for differences (but not to

---

⁴⁹ As gender relevant in our analysis we considered issues such as social organization of reproductive behavior, sexual division of labour, cultural definition of a *proper woman* and a *proper man*, gendered socialization and development of differential psychological profiles of men and women as well as changing gender relation in different historic periods.

asymmetrical division of power), and nonviolent assertive behavior, in particular among the boys. Regarding the higher grades of elementary school we have suggested a complete redefinition of the programs and handbooks content. The actual program is determined by a “gender neutral” concept of citizenship and related social and political institutions from which it is impossible, in our opinion, to understand the particular conditions which need to be met in order for women to become full-fledged citizens.

Civic Education objectives in higher education would be better achieved, from the gender perspective, if some of the following topics were included in its content:

- Social construction of gender identities and differences
- Forms of discrimination and violent behavior based in gender differences
- Legal framework for gender equality protection.
- Gradual extension of citizenship status to women through legal equality, rights to vote and employment.
- Coincidence of private/public division with the sexual division of labour, and, related to that, preconditions for women’s participation in the public sphere in general and political participation in particular
- Conflict between family and professional roles, and the ways of addressing the problem.
- Sex segregation in education and in labour market.
- Gender representation in media and reinforcement of gender stereotypes

2. The analysis of the quantitative presence of male and female characters in the handbooks for Civic Education came up with the following results.

Quantitative presence of male and female characters in handbooks for different grades is very uneven (in all, there are 4 times more male than female characters. The most balanced presentation of males and females is in handbooks for the lower grades of elementary school. A number of female characters appear in handbooks for I and II grade high school. In the handbooks for higher grades elementary school and the last two high school grades female characters almost entirely disappear.

The number of registered male and female characters depends to a certain extent on the usage of language with regard to its sensitivity to sex. In the lower grade elementary school handbooks gender sensitive language prevails. Handbooks for the higher grade elementary school are written in gender stereotyped language (grammatical male gender is used to refer to generic concepts of the individual, citizen, teacher, student). Handbooks for high school grades I and II are written evenly in gender neutral, gender sensitive and gender stereotyped language. The handbook for the 3rd grade high school uses gender sensitive and gender stereotyped language evenly, whereas the handbook for the IV grade is written in gender stereotyped language exclusively.

Gender stereotypical family roles mark the handbooks for the lower grades elementary school: parents are *mothers*, and most of the *children* and *grandchildren* are boys (with the exception of the handbook for II grade by Creative Center). Professional roles are more evenly presented with the exception of *teachers* who are all female. High school handbooks are dominated by the roles in public sphere (political and professional) which are presented by male characters. This is partly due to the already mentioned systematic usage of gender stereotyped language – male grammatical gender is used to denominate these roles. Similarly, female characters are presented in the activities of care, upbringing and teaching (with the exception of the handbook for II grade by Creative Center), whereas male characters are presented in teaching, decision-making, sports and various activities in the public sphere.

Presented characters are personalised only in the handbooks for lower grade elementary school books. Due to the abstract and universal concept of the *citizen* adopted in the higher grade elementary and high school handbooks, characters presented are purposefully emptied of any particular or personal characteristics. Where presented, some of the personal characteristics are evenly assigned to both girls and boys. However, girls are more frequently described as crying, manipulative and passive, whereas boys are depicted as entrepreneurial, inquisitive, brave, irresponsible... (with the exception of Žirafko – a kid giraffe, a boy who is presented as being kind and caring).

Family and family relations were registered only in the handbooks for the lower grades elementary school. In family relations, children are prevalently presented with mothers and grandmothers. The predominant family model is that of the *complete nuclear family*. In Otkrivaonica 4, for IV grade elementary school „alternative“ family forms are mentioned, such as a single parent family or a

family with an adopted child. Characters in family relations in the handbook for II grade by Creative Centre are presented so that no family form is being promoted.

With regard to how famous (known) people as potential role models are being presented, the analysis showed that all the known people presented in the handbooks were male - philosophers, scientists, writers, rulers, with the exception of the handbook authors who are mostly female.

3. Hidden curriculum analysis revealed the following results. Both teachers and pupils have some established stereotypes on gender roles and characteristics describing boys and girls. Only a small number of teachers recognize gender stereotypes in the education material. Most of them follow the text of a workshop to the letter, in an attempt to achieve the explicit objectives of the workshop, while letting the stereotypes pass “unnoticed”.

Discrimination of women is rarely used by teachers of Civic Education as an illustration in workshops on discrimination. When teachers do talk about women’s discrimination they tend to locate it in the past or in traditionally patriarchal communities. There are, however, teachers who draw attention to contemporary forms of discrimination of women such as potential conflict between the right to work, reproductive rights and the children’s right to parental care.

According to the Civic Education teachers, higher education and professional career is still considered an inappropriate strategy for women, whose “primary” role is to be wives and mothers, among pupils of Roma origin, in village schools, and in secondary vocational schools. A belief (reinforced by experience) that responsibility for “domestic” and caring work primarily rests on mothers, and sometimes on a female child is still widespread, even among the pupils from more modern and urban background.

While conducting the workshops on career planning, most teachers stop short of addressing the problem of double burden for women having to do both, work at home and in the professional arena. Some teachers do discuss the problems associated with the double burden with their pupils, but almost none of them question the “fact” that women can pursue their carrier only together or after they fulfilled their natural tasks of household and caring work.

In addressing the topics related to participation in the public sphere and civic activism, teachers, quite unexpectedly for the subject of Civic Education, neglect to promote women’s participation. Gender division of private and public seems not to have been recognized and no effort is made to highlight it and overcome it in the pupils’ minds. Civic activism is understood and presented by the

teachers as a gender neutral category. Withdrawal of women from participation in public life is presented as a *natural* consequence of their *natural* roles of wives and mothers. As if the teachers have no answer to this “obstacle” hindering women’s more engaged and active participation in the public sphere. That is the point at which we detected the limit for the teachers’ readiness to deconstruct stereotypical gender roles and the structures they originate from.

The last chapter in this study (Chapter VIII) contains recommendations, based on the analysis of results, for the respective stakeholders. The recommendations are related to the content of educational plans and programs, as well as to the content of handbooks for teachers and students. Some of the recommendations address the regulatory framework of the education process.

The recommendations are addressed to the following stakeholders:

- Textbook authors and textbook publishers
- Institute for education development (Zavod za unapređenje vaspitanja i obrazovanja) - Centre for teachers' professional development
- Institute for education development (Zavod za unapređenje vaspitanja i obrazovanja) - Centre for curriculum and textbook development
- Ministry of Education of the Government of the Republic of Serbia
- Professional association for Serbian and other languages used in schools
- Professional associations in the field of social sciences and humanities
- National Council for Education
- Teachers' collegiums, School boards
- Gender Equality Directorate, Ministry of Labour and Social Policy of the Government of the Republic of Serbia

CONTENT

I. INSTITUTIONALISATION OF CIVIC EDUCATION I IN SERBIA	9
II. THEORETICAL FRAMEWORK AND METHOD OF ANALYSIS	17
1. Theoretical framework for gender sensitive analysis of teaching material	19
2. Qualitative analysis of teaching material	22
3. Quantitative analysis of teaching material	25
4. Thematic analysis of teaching material	27
III. ANALYSIS RESULTS I - IV GRADE ELEMENTARY SCHOOL	29
1. Analysis of education plan and program I – IV, grade elementary school	31
2. Quantitative and thematic analysis of students handbooks, I - IV grade elementary school	36
2.1. Incidence of male and female characters	36
2.2. Incidence of male and female characters in various social roles	37
2.3. Incidence of male and female characters in various activities	40
2.4. Personal characteristics assigned to male and female characters	43
2.5. Relationships between characters	46
2.6. Family types presented	47
2.7. Usage of gender sensitive language	48
2.8. Model of success and achievement for male and female characters	49
3. Summary	49
IV. ANALYSIS RESULTS V - VII GRADE ELEMENTARY SCHOOL	53
1. Analysis of education plan and program, V - VII grade elementary school	55
2. Quantitative analysis of teachers handbooks, V - VII grade elementary school	57
2.1. Incidence of male and female characters	58
2.2. Incidence of male and female characters in various social roles	59
2.3. Incidence of male and female characters in various activities	59
2.4. Personal characteristics assigned to male and female characters	60
2.5. Relationships between characters	60
2.6. Usage of gender sensitive language	60

2.7. Model of success and achievement for male and female characters	62
2.8. Famous persons presented – role models	62
3. Thematic analysis of teachers handbooks	62
4. Summary	65
 V. ANALYSIS RESULTS I - IV GRADE HIGH SCHOOL	67
1. Introduction	69
2. Analysis of education plan and program, I – IV grade high school	70
3. Quantitative analysis of students handbooks, I - IV grade high school	75
3.1. Incidence of male and female characters	75
3.2. Incidence of male and female characters in various social roles	77
3.3. Incidence of male and female characters in various activities	80
3.4. Personal characteristics assigned to male and female characters	81
3.5. Relationships between characters	82
3.6. Family types presented	82
3.7. Usage of gender sensitive language	82
3.8. Model of success and achievement for male and female characters	84
3.9. Famous persons presented – role models	84
4. Thematic analysis of teachers handbooks	85
4.1 Teachers handbook for I grade high school	85
4.2 Teachers handbook for II grade high school	86
4.3. Teachers handbook for III grade high school	88
4.4. Teachers handbook for IV grade high school	89
5. Summary	92
 VI. ANALYSIS OF HIDDEN CURRICULUM IN CIVIC EDUCATION	95
1. Method of hidden curriculum analysis	97
2. Results of hidden curriculum analysis	99
2.1. Treatment of the workshops explicitly addressing gender equality issues ...	100
2.2. Identification of gender stereotypes contained in teaching materials	100
2.3. Identification of gender stereotyped language used in teaching materials ...	100
2.4. Classroom dynamics common to all workshops	101
2.5. Treatment of the workshops with implicate gender sensitive content	101

2.6. Teachers' gender stereotypes	104
2.7. Students' gender stereotypes	105
ANNEX: Examples for interview questions for hidden curriculum analysis	107
VII. GENDER SENSITIVITY ANALYSIS OF CIVIC EDUCATION – SUMMARY	113
VIII. RECOMMENDATIONS FOR STAKEHOLDERS	121
SUMMARY (in English)	127
BIBLIOGRAPHY	141

LITERATURA

- Banč, Šarlot, „Prava žena kao ljudska prava: prilog re-viziji ljudskih prava”, u: *Politike ljudskih prava*, Beogradski krug, No 3-4/1995-1-2/1996.
- Baucal, Aleksandar i dr. (2009), *Procena efekata Građanskog vaspitanja*, Beograd: Građanske inicijative.
- Black's Law Dictionary* (2004), Eight Edition, Thompson West
- Blagojević, Marina, pr. (2000), *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, Beograd: Asocijacija za žensku inicijativu
- Branković, Biljana (2009), *Odgovor na neme krike: mapiranje usluga koje pružaju NVO u Srbiji u oblasti rodno zasnovanog nasilja*, Beograd: UNDP Srbija
- Burdije, Pjer (2001), *Vladavina muškaraca*, Podgorica: CID
- Butler, Judith (1997), „Imitation and Gender Insubordination”, in Linda Nicholson (ed), *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*, New York and London: Routledge
- Chodorow, Nancy (1997), „The Psychodynamics of the Family”, in Linda Nicholson (ed), *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*, New York and London: Routledge
- Duhaček, Daša (1994), „U odbranu prava žene”, predgovor u Vulstonkraft, Meri, *Odbrana prava žene*, Beograd: Filip Višnjić
- Duhaček, Daša, „Politički subjekt u savremenim feminističkim teorijama”, *Ženske studije i komunikacije*: http://zenskestudije.edu.rs/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=138 (pristup, 08.07.2010)
- Đorić, Gorana (2008), „Making welfare regime analysis sensitive to gender relations”, *Sociološki pregled*, vol. XLII, no. 1, str. 3-26.
- Đorić, Gorana i Gavrilović, Danijela (2007), „Između pronatalističke populacione politike i ženskih reproduktivnih prava: analiza pojavljivanja dva diskursa u pisanim medijima nakon 2000.”, *Sociologija*, vol. XLVIII, no. 1, str. 73-95.
- Đorić, Gorana (2004), „Roditeljstvo kao izvor rodne ekonomiske nejednakosti”, u Vilić S. K., Petrušić N., Žunić N. i Đorić G. (2004), *Ljudska prava za žene*, Odbor za građansku inicijativu, Niš
- Fraser, Nancy (1997), „Structuralism or Pragmatics? On Discourse Theory and Feminist Politics”, in Linda Nicholson (ed), *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*, New York and London:Routledge
- Gayle, Rubin (1997), „The Traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex”, in Linda Nicholson (ed), *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*, New York and London:Routledge

Gender Equality – Striving for Justice in an Unequal World (2005), United Nations Research Institute for Social Development

Gilligan, Carol (1982), *In a Different Voice*, Harvard University Press

Ilić-Šunderić, Ivana i dr. (2008), *Priručnik sa radionicama za građansko vaspitanje u srednjim školama*, Beograd: Građanske inicijative

Ilić, Ivan (1980), *Dole škole*, Beograd: BIGZ

Killbourn, Jane (2001), *Killing us softly 3* [DVD] Media Education Foundation: <http://www.mediaed.org/cgi-bin/commerce.cgi?preadd=action&key=206>

Killbourn, Jane (2010), *Killing us softly 4* [DVD] Media Education Foundation: <http://www.mediaed.org/cgi-bin/commerce.cgi?preadd=action&key=206>

Kovač-Cerović, Tinde i Levkov, Ljiljana pr.(2002), *Kvalitetno obrazovanje za sve - put ka razvijenom društvu*, Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta, Sektor za razvoj obrazovanja i međunarodnu prosvetnu saradnju

Kvalitetno obrazovanje za sve – izazovi reforme obrazovanja u Srbiji (2004), Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Sektor za razvoj obrazovanja i međunarodnu prosvetnu saradnju, Odeljenje za strateški razvoj obrazovanja

Lefebvre, Henri (1988), *Kritika svakidašnjeg života*, Zagreb: Naprijed.

Levinas, Emanuel (1995/1996), „Ljudska prava i dobra volja”, u: *Politike ljudskih prava*, Beogradski krug, 3-4/1995-1-2/1996.

Mimica, Aljoša (2007), *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, Beograd

Mimica, Aljoša (2006), „Sociološki rečnik nekoliko odrednica, još jednom”, *Teme*, br.1/2006.

Mitchell, Juliet (2000), *Psychoanalysis and Feminism: A Radical Reassessment of Freudian Psychoanalysis*, Basic Books

Moranjak Bamburać, Nirman, Jusić, Tarik i Isanović, Adla (2007), *Stereotipizacija: predstavljanje žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi*, Sarajevo: Mediacentar Sarajevo

Nicholson, Linda (1997), „Feminism and Marx, *Integrating Kinship with the Economic*”, in Linda Nicholson (ed), *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*, New York and London: Routledge

Norris, Pippa (1987), *Politics and Sexual Equality: The Comparative Position of Women in Western Democracies*, Colorado: Rienner, Boulder

Pajvančić, Marijana (2005), *Parlamentarno pravo*, Beograd: Fondacija Konrad Adenauer

- Pajvančić Marijana (2007), „Ustav i ravnopravnost polova”, u: *Međunarodni i domaći pravni okvir ženskih ljudskih prava i rodne ravnopravnosti, Kliničko obrazovanje, Priručnik*, Niš, Ženski istraživački centar Niš i Pravni fakultet Niš
- Papić, Žarana (1997), *Polnost i kultura*, Beograd: Biblioteka XX vek
- Pateman, Carole (1998), *Ženski nered*, Zagreb: Ženska infoteka
- Petrušić, Nevena, pr. (2007), *Putevi ostvarivanja rodne ravnopravnosti i jednakih mogućnosti, od ideje do prakse*, Beograd: Savet za ravnopravnost polova vlade Republike Srbije i Misija OEBS-a u Srbiji
- Phillips, Anne (2001), *(O)Rađanje Demokracije*, Zagreb: Ženska infoteka
- Phillips, Anne (1998), „Democracy”, in: Jaggar, Alison M. and Young, Iris Marion, ed., *A Companion to Feminist Philosophy*, Blackwell Publishers Ltd., str. 511-518.
- Pincus, Fred L. (2000), „Discrimination Comes in Many Forms: Individual, Institutional and Structural”, in: Adams, M., Blumenfeld, W. and Castaneda, R., *Readings for Diversity and Social Justice*, New York: Routledge
- Polni stereotipi* (2002), Posebno izdanje, Nova srpska politička misao, 2/2002.
- Reid Margaret, F., Kerr Brinck and Miller Will (2003), *Glass Walls and Glass Ceilings: Women's Representation in State and Municipal Bureaucracies*, Praeger, Westport
- Rhode, Deborah L. (2004), „The Politics of Paradigms: Gender Difference and Gender Disadvantage”, in: Phillips, Anne, ed., *Feminism and Politics*, New York, Oxford: University Press
- Rosener, Judy B. (1997), „Leadership and the Paradox of Gender”, in: Walsh Roth, Mary, ed., *Women, Man and Gender – Ongoing Debates*, New Haven: Yale University Press
- Salecl, Renata (1996), „Žene kao simptom prava”, *Ženske studije* br.4/1996.
- Sarnavka, Sanja (2006), *Put do vlastitog pogleda*, Zagreb: B.a.B.e.
- Sarnavka, Sanja i Kunac, Suzana (2006), *Nevinost bez zaštite: Žene i mediji - Percepcija medijskih sadržaja žena u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji i Crnoj Gori*, B.a.B.e., Zagreb
- Savić, Svenka, Marijana Čanak, Veronika Mitro i Gordana Štasni (2009), *Rod i jezik*, Novi Sad: Ženske studije i istražavanja i Futura publikacije
- Sheryl J., Grana (2002), *Women and (In)Justice*, Boston: Allyn and Bacon
- Smith, Alan, Fountain, Susan i Mclean, Hugh (2002), *Gradiško vaspitanje u osnovnim i srednjim školama u Republici Srbiji*, UNICEF, Beograd, UNESCO, Pariz; Fond za otvoreno društvo, Beograd; Institut za otvoreno društvo, Budimpešta

- Tomanović, Smiljka (2004), *Sociologija detinjstva*, Sociološka hrestomatija, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Trebešanin, Žarko (2002), „Stereotip o ženi u srpskoj kulturi”, *Nova srpska politička misao, Posebno izdanje, 2/2002.*
- Turner, Brajan S., ed. (2006), *The Cambridge Dictionary of Sociology*, Cambridge: University Press
- Verba, Sidney and Nie, Norman H. (1987), *Participation in America, Political Democracy and Social Equality*, Chicago: University Chicago Press
- Vulstonkraft, Meri (1994), *Odbojana prava žene*, Beograd: Filip Višnjić
- Vušković, Lina i Trifunović, Zorica pr. (2007), *Ženska strana rata*, Beograd: Žene u crnom
- Walsh Roth, Mary, ed. (1997), *Women, Man and Gender - Ongoing Debates*, New Haven: Yale University Press
- Young, M. Iris (2002), „Five Faces of Oppression”, in: Asumah, Seth and Johnston-Anumonwo, Ibipo, ed., *Diversity, Multiculturalism and Social Justice*, New York: Global Publications Binghamton University
- Žunić, Natalija (2005), „Jednaka prava muškaraca i žena u društvu i mehanizmi rodne ravnopravnosti – Srbija versus EU”, u: *Pravni sistem Republike Srbije – usaglašavanje sa pravom EU*, Zbornik radova, Niš: Pravni fakultet
- Žunić, Natalija (2004), „Žene u političkom i javnom životu – činjenice i mogućnosti”, u: *Ljudska prava za žene*, Zbornik radova, Niš, Odbor za građansku inicijativu

Internet-stranice:

Autonomni ženski centar: <http://www.womenngo.org.rs/content/view/73/104/>

Blic: <http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/191216/Osnovac-snimaos-seks-sa-devojcicom>

Građanske inicijative – priručnici za nastavnike/ce:

<http://www.gradjanske.org/page/civicEducationProgram/sr/civicEducationSubject/manuals.html>

Građanske inicijative – specijalistička obuka za nastavnike/ce Građanskog vaspitanja:

<http://www..gradjanske.org/page/civicEducationProgram/sr.html>

Istraživanje udruženja građana SPOT iz Subotice: <http://www.borba.rs/content/view/6907/> (pristup 01.07.2010)

Ministarstvo prosvete Republike Srbije, nastavni planovi i programi: <http://www.mp.gov.rs/page.php?page=107> (pristup 15.02.2010)

Preporuke Saveta ministara, rezolucije, izveštaji, zakoni:

Concluding comments of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women(CEDAW):

Serbia: <http://daccess-ods.un.org/TMP/9832232.59449005.html>

Equality and democracy: utopia or challenge? (1996), European Committee for Equality between Women and Men, Council of Europe, Council of Europe Publishing

Izveštaji specijalne izvestiteljke o nasilju protiv žena, njegovim uzrocima i posledicama (1995-2009), Ujedinjene nacije: <http://www2.ohchr.org/english/issues/women/rapporateur/annual.htm> (pristup 01.07.2010)

Recommendation CM/Rec(2007)13 of the Committee of Ministers to member states on gender mainstreaming in education and explanatory memorandum, usvojena 10. oktobra 2007. na 1006. sastanku: [http://www.coe.int/t/e/human_rights/equality/02._gender_mainstreaming/091_CM_Rec\(2007\)13.asp](http://www.coe.int/t/e/human_rights/equality/02._gender_mainstreaming/091_CM_Rec(2007)13.asp) (pristup 19. 05. 2010)

Recommendation Rec (2002)12 of the Committee of Ministers to member states on education for democratic citizenship, od 16. oktobra 2002: <https://wcd.coe.int> (pristup 19.05.2010)

Rezolucija 1325, Žene, mir, bezbednost Saveta bezbednosti UN (Resolution S/RES/1325 (2000)), usvojena 31. oktobra 2000. na 4213. sastanku: www.un.org/events/res_1325e.pdf

Zakon o oglašavanju: http://www.parlament.gov.rs/content/lat/akta/akta_detalji.asp?Id=274&t=Z#, stranica posećena 5.07.2010

Zakon o osnovama sistema obrazovanja, Službeni glasnik Republike Srbije, 12/72/2009/09: <http://www.mp.gov.rs/propisi/propis.php?id=9> (pristup 12.04. 2010)

Zakon o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima, Službeni glasnik Republike Srbije, 12/722009/10: <http://www.mp.gov.rs/propisi/propis.php?id=9> (pristup 15.05.2010)

Zakon o zabrani diskriminacija, Službeni glasnik Republike Srbije, 22/20009 od 30.03.2009: http://www.parlament.gov.rs/content/lat/akta/akta_detalji.asp?Id=539&t=Z# (pristup 05.07.2010)

Analizirani udžbenici i priručnici:

Bubanj, Branka; Vlajkov, Milesa; Mali, Sandra i Pejović-Sebić, Tatjana (2006), *Ja i drugi, Građansko vaspitanje – saznanje o sebi drugima*, udžbenik za 1. i 2. razred osnovne škole, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd. (Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, rešenjem br. 6-00-00149/2006-06 od 22.05.2006. godine, odobrilo je ovaj udžbenik za izdavanje i upotrebu u prvom i drugom razredu osnovne škole)

Ćuk, Tatjana (2006), *Otkrivaonica 4: građansko vaspitanje: čitanka sa radnom sveskom za četvrti razred osnovne škole*, Odiseja, Beograd. (Odobrena je za upotrebu u osnovnim školama kao nastavni materijal na srpskom jeziku i ciriličnom pismu rešenjem Ministarstva prosvete i sporta Republike Srbije broj 6-00-00148/2006-06 od 11.05.2006)

Dejanović Vesna; Pešić, dr Mirjana; Popadić, dr Dragan; Kijevčanin, Slavica; Krivačić, Marija; Mrše, Snježana i Petrović, Danijela ed. (2002), *Vodič za nastavnike - Građansko vaspitanje za 1. razred srednje škole*, Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Beograd.,

Građansko vaspitanje za peti razred osnovne škole (drugo dopunjeno izdanje), (2006), Republika Srbija, Ministarstvo prosvete i sporta, Beograd.

Grujić, Smiljana; Trkulja, Miljana; Vlahović, Eleonora i Đuričić, Nataša (2006), *Građansko vaspitanje za sedmi razred osnovne škole*, Republika Srbija, Ministarstvo prosvete i sporta, Beograd.

Ignjatović-Savić, Tatjana; Dimitrijević, Jelena; Živković, Valerija; Žica, Stanka; Živanović, Tatjana; Grujić, Smiljana i Ostojić, Marina (2008), *Građansko vaspitanje – saznanje o sebi i drugima: radna sveska za drugi razred osnovne škole*, Kreativni centar, Beograd. (Ministarstvo prosvete Republike Srbije odobrio je izdavanje i upotrebu ove radne sveske u okviru udžbeničkog kompleta za Građansko vaspitanje – saznanje o sebi i drugima u drugom razredu osnovne škole rešenjem broj 650-02-00185/2008 -06)

Korać, dr Nada; Marić, mr Zorica; Gajin, mr Saša; Vlahović, Eleonora; Đuričić, Nataša ed. (2005), *Priručnik za nastavnike - Građansko vaspitanje za 4. razred srednje škole*, Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Beograd.

Pešić, dr Mirjana; Popadić, dr Dragan; Radulović, mr Lidija; Petrović, mr Danijela; Vučković-Šahović, dr Nevena; Dejanović, Vesna; Kijevčanin, Slavica i Mrše, mr Snježana ed. (2002), *Vodič za nastavnike - Građansko vaspitanje za 2. razred srednje škole*, Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Beograd.

Popadić, prof. dr Dragan; Vujačić, prof. dr Ilija; Petrović, mr Danijela; Dereta, Miljenko; Aksentijević, Zagorka; Gošović, Radmila; Rudić, Marija; Azanjac, Tanja; Đuričić, Nataša; Ocić, Vera ed. (2004), *Vodič za nastavnike - Građansko vaspitanje za 3. razred srednje škole*, Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Beograd.

Projekat Građanin VI: priručnik za nastavnike (We the people... Project Citizen, 1996, Center for Civic education, Project Citizen Center for Civic Education, Calabasas, CA and Project Citizen, National Conference of State Legislatures, Denver, CO) - preveo i pojmovnik sastavio Novak Gajić (2004), Građanske inicijative, Beograd.